

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
КАФЕДРА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

**ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

Выпуск 7

Мінск
РІВШ
2008

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43
П 70

Зборнік навуковых прац заснаваны ў 2001 г.

Р э к а м е н д а в а н а
кафедрай сучаснай беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
(пракакол № 2 ад 14 кастрычніка 2008 г.)

Р э д а к ц ы й н а я к а л е г і я :
А. Я. Міхневіч (адк. рэд.), *З. І. Бадзевіч* (нам. адк. рэд.),
Ж. Я. Белакурская, *С. А. Важнік*, *У. І. Куліковіч*,
В. П. Красней, *А. А. Лукашанец*, *М. Р. Прыгодзіч*,
А. А. Радзевіч, *Т. Р. Рамза*, *І. І. Савіцкая*,
Г. К. Чахоўскі, *С. М. Якуба*

Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 7 / пад
П 70 рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2008. – 154 с.
ISBN 978-985-500-229-2.

«Юбілейны» выпуск зборніка, прысвечаны 15-годдзю ўтварэння кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, адлюстроўвае навуковыя прыярытэты ў даследаваннях супрацоўнікаў кафедры, яе аспірантаў, студэнтаў філалагічнага факультэта, даследчыкаў-беларусістаў з іншых рэгіёнаў нашай краіны і нават замежжа. Розныя па характары і тэматыцы матэрыялы зацікавяць як спецыялістаў, так і тых, хто чуйна ставіцца да роднага слова. Традыцыйны раздзел «Кансультацыі» пашырае магчымасці выкладчыкаў звязаць навуку з практыкай выкладання беларускай мовы, што павышае метадычную вартасць гэтага зборніка.

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43

ISBN 978-985-500-229-2

© Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, 2008
© Афармленне. ДУА «Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы», 2008

Кафедры сучаснай беларускай мовы – 15 гадоў!

Юбіляры: *У. І. Куліковіч* (кандыдат філалагічных навук, дацэнт), *Ж. Я. Белакурская* (кандыдат філалагічных навук, дацэнт), *А. Я. Міхневіч* (доктар філалагічных навук, прафесар), *З. І. Бадзевіч* (загадчык кафедры, кандыдат філалагічных навук, дацэнт), *С. М. Якуба* (кандыдат філалагічных навук, дацэнт), *А. Л. Содоўская* (кандыдат філалагічных навук, дацэнт), *К. П. Любецкая* (кандыдат філалагічных навук, дацэнт), *І. І. Савіцкая* (кандыдат філалагічных навук, дацэнт), *Н. У. Краўчанка* (лабарант кафедры), *В. У. Міцкевіч* (лабарант кафедры), *А. А. Радзевіч* (старшы выкладчык), *С. А. Важнік* (кандыдат філалагічных навук, дацэнт), *С. М. Балотнікава* (старшы выкладчык), *Г. К. Чахоўскі* (кандыдат філалагічных навук, дацэнт), *Т. Л. Чахоўская* (кандыдат філалагічных навук, дацэнт); **і, канешне, наш родны УНІВЕРСІТЭТ.**

ЗМЕСТ

<i>Бадзевіч З. І.</i> Кафедра сучаснай беларускай мовы: дасягненні і перспектывы	6
<i>Албут А. А.</i> Праклёны як тэкст і этналінгвістычны феномен	13
<i>Багушэвіч А. М., Садоўская А. Л.</i> Вобраз свінні ў беларускай фразеалогіі	16
<i>Бадзевіч З. І.</i> Словаўтваральныя варыянты ад’ектываў у мове твораў Якуба Коласа	19
<i>Белакурская Ж. Я.</i> Каваль куде, каваліха прые	24
<i>Бурак І. Л.</i> Граматычныя ўмовы ўзмацненага адасаблення	29
<i>Важнік С. А.</i> Да праблемы стварэння комплекснай сінтагматычнай класіфікацыі дзеяслоўных прэдыкатаў	33
<i>Гардзей Н. М.</i> Нерэгулярныя кансанантныя чаргаванні ў зыходзе субстантыўнай асновы	42
<i>Даражок Д.</i> Кагнітыўная метафара як аб’ект навуковага даследвання (на матэрыяле тапоніма Вільня)	50
<i>Кажарновіч М.</i> Анамастычная метафара як спосаб аксіялагічнага асэнсавання рэчаіснасці	56
<i>Леванюк А. Я.</i> Афарыстычнае выслоўе – спецыфічная адметнасць мастацкага твора	62
<i>Любецкая К. М.</i> Сінтаксічныя асаблівасці беларускага фальклорнага тэксту (на матэрыяле калыханак і дзіцячых песень)	65
<i>Любецкая К. П.</i> Аб задачах беларускага тэрміназнаўства ў пачатку XXI стагоддзя	68
<i>Міхневіч А. Я., Купрэва Т. І.</i> Спроба вызначыць агульнакатэгарыяльнае значэнне прыназоўніка	72
<i>Прычынец І. Р.</i> Нацыянальна-культурныя канатацыі лексемы <i>пчала</i> ў беларускай фразеалогіі	76
<i>Прычынец І. Р., Садоўская А. Л.</i> Сімваліка <i>голуба</i> і <i>ластаўкі</i> ў беларускай ідыяматыцы і культуры	79
<i>Пятрова Н. Я.</i> Фразеалагізмы ў лексічнай структуры мастацкага ідыялекту (на матэрыяле твораў М. Зарэцкага)	83
<i>Савіцкая І. І.</i> Псіхалага-педагагічныя аспекты прафесійнай матывацыі студэнтаў-філолагаў	92

<i>Самахвал Сяргей.</i> Да пытання аб нацыянальна-культурных канатацых лексем <i>дом, хата</i> ў моўнай карціне свету беларусаў	97
<i>Сёмка Юлія.</i> Газетная абвестка: форма рэкламы?	101
<i>Сушыенкава Яна</i> (Трнава, Славакія). Мова і тэкст	104
<i>Сысой Н. М.</i> Прафесійная кампетэнцыя выкладчыка беларускай мовы як замежнай	107
<i>Хоміч М. В.</i> Маўленчы этыкет беларусаў і палякаў	110
<i>Чайка Н. У.</i> Аналітычныя паказчыкі семантыкі эліптычных канструкцый	114
<i>Чахоўская Т. Л.</i> Прынцыпы навучання беларускай мове як замежнай	121
<i>Чахоўскі Г. К.</i> Семантыка моўных адзінак як аб’ект навуковага даследавання	125
<i>Шаломская І.</i> Стылізацыя гутарковага маўлення ў мастацкай прозе Міхася Клебановіча	131
<i>Якуба С. М.</i> Падручнік па беларускай мове ў сістэме навучання трэцякласнікаў	134
Кансультацыі	
<i>Міхневіч А. Я.</i> Функцыі мовы	140
<i>Міхневіч А. Я.</i> Функцыі маўлення	141
<i>Балотнікава С. М.</i> “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” 1959 і 2008 гадоў: аб зменах у правапісе галосных	142
<i>Радзевіч А. А.</i> Аналіз характару інфармацыі ў тэксце	146
<i>Садоўская А. Л.</i> Этналінгвістыка як навука. Задачы і мэты, аб’ект і прадмет этналінгвістычнага даследавання	148

**КАФЕДРА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ:
ПЕРСПЕКТЫВЫ І ДАСЯГНЕННІ**

Кафедра сучаснай беларускай мовы па праву бярэ свой пачатак ад часу заснавання універсітэта, калі на базе факультэта грамадскіх навук мела месца этнолага-лінгвістычнае аддзяленне (1921 г.), затым літаратурна-лінгвістычнае аддзяленне з беларускай, рускай, польскай і яўрэйскай секцыямі педагагічнага факультэта (1922 г.) Адным з першых выкладчыкаў беларускай мовы і методыкі яе выкладання быў выдатны педагог, класік беларускай літаратуры Якуб Колас (1923 – 1926 г.).

З 1943 па 1953 гады мовазнаўчая падрыхтоўка праводзілася ў межах аб'яднанай кафедры беларускай мовы і літаратуры, загадчыкам якой быў дацэнт М.Р. Ларчанка. У гэты час у складзе кафедры пачала сваю навукова-педагагічную дзейнасць старшы выкладчык М.А. Жыдовіч, якая пазней стала першым доктарам філалагічных навук не толькі ва універсітэце, але і ў рэспубліцы.

У 1953 годзе кафедра аформілася як самастойная навукова-педагагічная адзінка – кафедра беларускай мовы, якую ўзначаліў былы франтавік дацэнт М.І. Жыркевіч. З 1967 года па 1992 год загадваў кафедрай доктар філалагічных навук, прафесар, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі Л.М. Шакун (1967 – 1992).

У самастойную навукова-педагагічную адзінку з сучаснай назвай кафедра вылучылася ў 1993 годзе ў выніку рэарганізацыі кафедры беларускай мовы. Узначаліў кафедру вядомы лінгвіст прафесар Л.І. Бурак (1993 – 1996 г.). Затым загадвалі кафедрай дацэнт Л.І. Сямешка (1997 – 1999 г.), прафесар А.Я. Міхневіч (2000 – 2001 г.). З 2002 года кафедру ўзначальвае дацэнт З.І. Бадзевіч.

У сваёй дзейнасці кафедра сучаснай беларускай мовы ад пачатку ўтварэння не адступае ад тых традыцый і прынцыпаў, якія былі закладзены вялікімі Вучонымі і Настаўнікамі – прафесарамі Л.М. Шакуном, Л.І. Бураком, М.А. Жыдовіч, У.М. Лазоўскім, дацэнтамі М.І. Жыркевічам, Н.І. Гілевіч, Я.М. Камароўскім, Е.С. Мяцельскай, М.З. Міхеєм, І.В. Шадурскім і інш. І сёння кафедра, бяспрэчна, застаецца тым жа цэнтрам лінгвістычнай падрыхтоўкі ў сістэме нацыянальнай гуманітарнай адукацыі.

Кафедра сучаснай беларускай мовы з'яўляецца базай для аддзялення беларускай філалогіі. Супрацоўнікі кафедры чытаюць на гэтым аддзяленні асноўныя лекцыйныя курсы па сучаснай беларускай мове, стылістыцы і культуры беларускага маўлення, спецыялізацыях “Беларуская мова як замежная” і “Мовазнаўства”, кіруюць курсавымі і дыпломнымі работамі будучых лінгвістаў. Таксама кафедра забяспечвае вучэбны курс сучаснай беларускай мовы на аддзяленнях рускай, славянскай і рамана-германскай філалогіі.

Шырокі спектар навуковай праблематыкі, які распрацоўваецца на кафедры, адлюстроўваецца і ў разнастайнасці тэм спецкурсаў і спецсемінараў. Сёння на кафедры чытаецца 16 спецкурсаў па сучасных праблемах беларускага мовазнаўства: “Фармальна-семантычная арганізацыя слова ў сучаснай беларускай мове” (З.І. Бадзевіч), “Філалагічны аналіз мастацкага тэксту”, “Мастацкі тэкст: структура, семантыка, аналіз” (Ж.Я. Белакурская), “Моўныя сродкі вобразнасці ў беларускай народнай лірычнай песні” (У.І. Куліковіч), “Тэарэтычныя праблемы беларускага мовазнаўства” (А.А. Лукашанец), “Навука пра мову: гісторыя, метадалогія, метады даследавання” (А.Я. Міхневіч), “Мова. Культура, Асоба. Ідэалогія” (А.Я. Міхневіч), “Праблемы лексічнай семантыкі” (К.П. Любецкая), “Выслоўе ў ідыяматыцы беларускай мовы: этналінгвістычны і культуралагічны аспекты” (Ю.В. Назаранка), “Спалучальнасць слоў у беларускай мове” (Т.Р. Рамза), “Беларуская лексікаграфія: гісторыя, праблемы, перспектывы” (І.І. Савіцкая), “Актуальныя праблемы беларускай этналінгвістыкі” (А.Л. Садоўская), “Фонастылістыка сучаснай беларускай мовы” (Т.Л. Чахоўская), “Тэкст як феномен нацыянальнай культуры” (Г.К. Чахоўскі), “Актуальныя праблемы выкладання беларускай мовы як замежнай” (В.Я. Шкілёнак), “Беларуская тапаніміка” (С. М. Якуба), “Лінгвістычны аналіз слова, словазлучэння і сказа” (С. М. Якуба).

На кафедры працуе 10 спецсемінараў, у рабоце якіх удзельнічаюць студэнты дзённай і завочнай форм навучання: “Сучаснае беларускае словаўтварэнне” (З.І. Бадзевіч), “Лінгвістычнае вытлумачэнне мастацкага тэксту” (Ж.Я. Белакурская), “Супастаўляльная граматыка славянскіх моў” (С. А. Важнік), “Спецыяльная лексіка сучаснай беларускай мовы” (К.П. Любецкая), “Тэкст як “арганізаваная семантычная прастора” (Т.Р. Рамза), “Актуальныя праблемы беларускай лексікаграфіі” (І.І. Савіцкая), “Нацыянальна-культурны кампанент беларускай фразеалогіі” (А.Л. Садоўская), “Лінгвадыдактычныя асновы выкладання беларускай мовы як замежнай” (Г.К. Чахоўскі), Мастацкі тэкст: Структурна-семантычны, функцыянальны і лінгвакультуралагічны аспекты (Т.Л. Чахоўская), “Лексічныя інавацыі ў сучаснай беларускай мове” (С. М. Якуба).

Вучэбная і навукова-даследчая праца студэнтаў-беларусістаў дапаўняецца працай гуртка “Роднае слова”, які на працягу амаль трох дзесяцігоддзяў аб’ядноўвае студэнтаў, улюбёных у роднае Слова. Пад кіраўніцтвам дацэнта А.Л. Садоўскай раднаслоўцы наладжваюць сустрэчы з вядомымі лінгвістамі, праводзяць экскурсіі ў Нацыянальную бібліятэку, Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы, удзельнічаюць у студэнцкіх навуковых канферэнцыях і інш.

Прыярытэтным напрамкам у навукова-педагагічнай дзейнасці кафедры лічыць напісанне падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў для вышэйшай і

сярэдній школы, што з'яўляецца працягам лепшых традыцый папярэдніх беларускамоўных кафедраў. Напрыклад, па падручніку М.І. Жыркевіча “Беларуская мова” для 5 – 8 класаў, які перавыдаваўся 15 разоў, вучні вывучалі беларускую мову з 1955 года па 1970, а па падручніку супрацоўніка кафедры К.І. Шапялёвіча ў сааўтарстве з А.К. Севярнёвай для 1 – 4 класаў – з 1945 па 1963 гады.

Значным укладам у беларусістыку і лінгвадыдактыку сталі падручнікі і вучэбныя дапаможнікі, якія былі выдадзены выкладчыкамі кафедры на працягу 70 – 90-х гадоў, але па-ранейшаму застаюцца дастаткова запатрабаванымі ў вучэбнай аўдыторыі. Да іх належаць “Пунктуацыя беларускай мовы” (Л.І. Бурак), “Лексіка і фразеалогія беларускай мовы” (В.П. Красней), “Сучасная беларуская мова” (Л.І. Бурак), “Лексікалогія і фразеалогія беларускай мовы” (В.П. Красней, У.М. Лазоўскі, І.М. Шчарбакова), “Сучасная беларуская арфаграфія” (Я.М. Камароўскі), “Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс і пунктуацыя” (Л.І. Бурак), “Сучасная беларуская мова. Лабараторныя работы” (М.В. Дабрыян, Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба), “Сучасная беларуская мова: Практычныя заняткі” (Л.І. Бурак, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі), “Курс беларускай мовы” (Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч), “Гаворым па-беларуску” (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, В.М. Ляшук, Т.Р. Рамза, Л.І. Сямешка, А.А. Пацехіна, І.Р. Шкраба, Г.К. Чахоўскі) і інш.

За апошнія пяцігоддзе выдадзены такія вучэбныя дапаможнікі, як “Беларуская мова. Сінтаксіс простага сказа: Курс лекцый” (Т.Р. Рамза), “Сінтаксіс. Тэарэтычны курс” (Т.Р. Рамза), “Словазлучэнне: Нарматыўныя аспекты ўтварэння і ўжывання” (А.Я. Міхневіч, Т.Р. Рамза), “Сопоставительный курс восточнославянских языков” (А.А. Лукашанец), “Гісторыя і культура беларусаў. Вучэбны дапаможнік па практыцы беларускага маўлення для замежных навучэнцаў” (С. А. Важнік, І.І. Савіцкая), “Зборнік тэкстаў для лінгвістычнага аналізу” (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, А.А. Радзевіч, С. М. Якуба), “Сучасная беларуская мова. Кантрольныя работы для студэнтаў-завочнікаў” (Ж.Я. Белакурская, А.А. Радзевіч, В.Я. Шкілёнак). Супрацоўнікамі кафедры падрыхтаваны “Беларуская мова. Хрэстаматыя” (З.І. Бадзевіч, С. М. Балотнікава, Ж.Я. Белакурская, С. А. Важнік і інш.), “Язык. Знание. Коммуникация. Культура. Аутентичные материалы для самостоятельной работы” (А.Я. Міхневіч), якія сталі першымі працамі ў беларускай лінгвадыдактыцы. Створаны электронны падручнік па вучэбным курсе “Сучасная беларуская мова” для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей, а таксама камп’ютэрныя тэсты па сучаснай беларускай мове, якія дастаткова актыўна выкарыстоўваюцца ў вучэбным працэсе.

У сувязі з прыняццем новай праграмы развіцця універсітэцкай адукацыі адбываецца перабудова чытаемых кафедрай вучэбных курсаў, унесены змены ў структуру аўдыторнай і кіруемай самастойнай работы студэнтаў,

зроблены перагляд вучэбных планаў і праграм. Сёння ўжо выдадзены новыя тыпавыя праграмы па “Сучаснай беларускай мове” (З.І. Бадзевіч, С.А. Важнік, Г.К. Чахоўскі, 2005 г.) і “Стылістыцы і культуры беларускага маўлення” (У.І. Куліковіч, 2006 г), вучэбныя праграмы па спецкурсах і спецсемінарах, па спецыялізацыях “Беларуская мова як замежная” (Г.К. Чахоўскі, Т.Л. Чахоўская) і “Мовазнаўства” (А.Я. Міхневіч, С. А. Важнік, К.П. Любецкая, І.І. Савіцкая, А.Л. Садоўская).

Размешчаны ў камп’ютэрных класах факультэта і на кафедры вучэбна-метадычныя комплексы для студэнтаў спецыяльнасці “Беларуская філалогія” і “Славянская філалогія” “Сучасная беларуская мова. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Арфаграфія” (аўтары У.І. Куліковіч, Г.К. Чахоўскі), “Сучасная беларуская мова. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія” (І.І. Савіцкая), “Марфеміка. Словаўтварэнне” (З.І. Бадзевіч), “Сучасная беларуская мова. Марфалогія” (С. М. Якуба), “Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс” (Т.Р. Рамза) і для спецыяльнасці “Руская філалогія” “Сучасная беларуская мова. Лексікалогія. Марфалогія. Сінтаксіс” (Ж.Я. Белакурская, А.А. Радзевіч).

Значны ўклад робяць і члены кафедры па напісанні школьных падручнікаў. Сааўтарамі падручнікаў і вучэбна-метадычных дапаможнікаў з’яўляюцца дацэнт З.І. Бадзевіч “Беларуская мова для вучняў 8 класа з беларускай мовай навучання”, “Беларуская мова для вучняў 9 класа з беларускай і рускай мовамі навучання”, “Тэсты па беларускай мове. 9 клас”, “Дыдактычны матэрыял па беларускай мове. 8 клас”, “Дыдактычны матэрыял па беларускай мове. 9 клас”, дацэнт У.І. Куліковіч “Алімпійныя матэрыялы па беларускай мове”, “10 урокаў для алімпіяднікаў”, ст. выкладчык А.А. Радзевіч “Зборнік экзаменацыйных матэрыялаў па беларускай мове для агульнаадукацыйных устаноў: тэксты для пераказаў і водгукаў” (у сааўтарстве: У.І. Куліковіч, В.П. Красней і інш.). Плённа працуе над стварэннем метадычных дапаможнікаў па беларускай мове для настаўнікаў сярэдніх школ кандыдат педагагічных навук дацэнт С. М. Якуба. У сааўтарстве ёй падрыхтаваны “Метадычныя парады да планавання ўрокаў беларускай мовы ў 8 класе: дапаможнік для настаўнікаў эксперыментальных школ з рускай мовай навучання”, “Дыягнастычныя матэрыялы па беларускай мове для 5 – 8 класаў”, “Беларуская мова ў 4 класе”, “Методыка беларускай мовы” і інш.

Выкладчыкамі кафедры выдадзены вучэбныя дапаможнікі для абітурыентаў “Беларуская мова. Дапаможнік для падрыхтоўкі да абавязковага цэнтралізаванага тэсціравання і паступлення ў ВНУ” (З.І. Бадзевіч), “Экзамен па беларускай мове. Тэсты і даведачныя матэрыялы” (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, С.М. Якуба) “Беларуская мова. Экзаменацыйныя тэсты” (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, С.М. Якуба), “Беларуская мова. Тэсты і тэставыя заданні” (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, С. М. Якуба), “Беларуская мова і беларуская літаратура.

Дапаможнік для абітурэнтаў ліцэя БДУ” (С. А. Важнік, І.І. Савіцкая) і інш.

Навукоўцы кафедры зрабілі важкі ўнёсак у беларускую лексікаграфію. Толькі за апошняе пяцігоддзе выйшлі з друку “Говорите правильно: Краткий словарь-справочник” (А.Я. Міхневіч), “Русско-белорусский словарь” (З.І. Бадзевіч, В.М. Ляшук, Г.К. Чахоўскі і інш.), “Беларуска-рускі слоўнік” (Г.І. Басава, В.М. Ляшук, Л.І. Сямешка, Г.К. Чахоўскі), “Беларуска-рускі слоўнік” (У.І. Куліковіч), арталогічны даведнік “Слоўка за слоўкам. Алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх” (А.Я. Міхневіч, Л.П. Кунцэвіч, Ю.В. Назаранка), “Нямецка-беларускі размоўнік” (А.Я. Міхневіч), “Якуб Колас разважае, радзіць, смяецца: Выбраныя выслоўі народнага песняра” (А.Я. Міхневіч), «Новейший русско-белорусский и белорусско-русский словарь” (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская) і інш.

Адным з прыярытэтаў кафедры з’яўляецца навукова-даследчая дзейнасць. За апошнія 8 гадоў аспірантамі і супрацоўнікамі кафедры абаронена 17 кандыдацкіх дысертацый: “Лінгвістычная спадчына Якуба Коласа ў кантэксце станаўлення нацыянальнай мовы” (Ж.Я. Белакурская, 2000 г.), “Лінгвістычныя погляды У.Дубоўкі: Інтэрлінгвістычны, графіка-арфаграфічны і лексічны аспекты” (У.І. Куліковіч, 2001 г.), “Дыстрыбуцыйныя асаблівасці дзеяслоўнага прэдыката ў беларускай і польскай мовах” (С. А. Важнік, 2002 г.), “Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: Этналінгвістычны аспект” (А.Л. Садоўская, 2002 г.), “Лексіка-граматычныя і семантыка-стылістычныя асаблівасці беларускага паэтычнага афарызма” (А.Я. Леванюк, 2002 г.), “Лексікаграфічная спадчына М.Гарэцкага: Моўна-гістарычны кантэкст, фарміраванне лексікону, нармалізатарская практыка” (І.І. Савіцкая, 2002 г.), “Палітычны дыскурс у Беларусі: кагнітыўны і рытарычны аспекты (Г.К. Чахоўскі, 2003 г.), “Моватворчая практыка Янкі Станкевіча (з гісторыі нармалізацыі беларускай мовы) (Ю.С. Бушлякоў, 2003 г.), “Фонастылістыка сучаснай беларускай мовы: парадыматыка і сінтагматыка” (Т.Л. Дзергачова, 2003 г.), “Выслоўе ў мове твораў Якуба Коласа: Камунікацыйна-маўленчы статус, класіфікацыя, моўна-стылістычныя асаблівасці” (Ю.В. Назаранка, 2003 г.), “Нямецка-беларуская лексікаграфія і фарміраванне беларускай тэрміналогіі” (К.П. Любецкая, 2004 г.). “Беларускі экскурсійны тэкст: моўна-класіфікацыйныя параметры” (Н.У. Савіна, 2006 г.), “Функцыянальна-семантычная катэгорыя эматыўнасці ў сучаснай беларускай мове” (А.В. Доўгаль, 2006 г.), “Транспазыцыя “назоўнік – прыназоўнік” у сучаснай беларускай мове” (Т.І. Купрэва, 2006 г.), “Лексічны патэнцыял беларускай мовы ў кантэксце корпуснай лінгвістыкі” (А.А. Барковіч, 2008 г.)

Аб’ектам навукова-тэарэтычных і метадычных даследаванняў супрацоўнікаў кафедры з’яўляюцца праблемы развіцця сучаснай

беларускай мовы, яе ўзаемадзеянне з іншымі славянскімі мовамі, станаўленне арфаэпічных, арфаграфічных, марфалагічных і граматычных нормаў сучаснай беларускай мовы, даследаванне лексіка-семантычных, граматычных і стылістычных асаблівасцей сучаснай беларускай мовы.

У межах навуковай тэмы “Тэарэтычная граматыка беларускай мовы”, якая праводзілася ў 2000 – 2005 гг., супрацоўнікамі кафедры выдадзена 470 навуковых прац агульным аб’ёмам 8647 старонак, у тым ліку: 5 манаграфій, 51 падручнік і вучэбны дапаможнік, 17 вучэбных праграм, 383 артыкулы, 14 тэзісаў дакладаў.

Адпаведныя напрамкі навукова-даследчай работы знайшлі сваю непасрэдную рэалізацыю ў правядзенні Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя” (1988), 1-й і 3-й Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Мова – Літаратура – Культура” (2002 г., 2007 г.), у навуковых чытаннях, прысвечаных да 75-годдзя з дня нараджэння прафесара Л.І. Бурака (2005 г.), у навуковых чытаннях, прысвечаных 70-годдзю з дня нараджэння прафесара А.Я. Міхневіча (2006 г.), у 7-мі выпусках “Зборніка навуковых прац кафедры сучаснай беларускай мовы” (2001 – 2008 гг.).

Выкладчыкі кафедры выступаюць з дакладамі на міжнародных навуковых кангрэсах, канферэнцыях у знакамітых навуковых цэнтрах і універсітэтах свету (Браціславе, Кракаве, Варшаве, Любліне, Маскве, Санкт-Пецярбургу, Кіеве і інш.).

Сёння на кафедры распрацоўваюцца дзве навукова-даследчыя тэмы – “Сістэмна-структурныя асновы беларускай літаратурнай мовы” (кір. дац. З.І. Бадзевіч) і “Змены лексічнага складу і граматычнага ладу беларускай літаратурнай мовы” (кір. дацэнт І.І. Савіцкая), якія ўваходзяць у Дзяржаўную праграму фундаментальных даследаванняў “Беларуская мова і літаратура” на 2006 – 2010 гг. Праца выкладчыкаў у межах гэтых тэм, несумненна, прынясе новыя творчыя здабыткі для беларусістыкі і айчынай лінгвадыдактыкі.

На кафедры працуе навукова-тэарэтычны семінар “Актуальныя праблемы беларускага мовазнаўства”, якім кіруе доктар філалагічных навук, прафесар, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі А.Я. Міхневіч.

Падрыхтоўка кадраў вышэйшай кваліфікацыі па спецыяльнасці “Беларуская мова” на кафедры вядзецца праз аспірантуру, навучэнцамі якой з’яўляюцца выпускнікі філалагічнага факультэта БДУ, а таксама іншых ВНУ рэспублікі. Пад кіраўніцтвам прафесараў і дацэнтаў кафедры пішуць кандыдацкія дысертацыі не толькі аспіранты, але і саіскальнікі – супрацоўнікі і выкладчыкі БДУ і іншых ВНУ. Сёння ў аспірантуры навучаюцца 4 аспіранты і 3 саіскальнікі. У дактарантуры займаюцца 2 чалавекі (дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта Н.У. Гардзей, дацэнт Жаночага інстытута “ЭНВІЛА” (Прыватная ўстанова адукацыі) В.В. Шахаб).

Традыцыйна кафедра падтрымлівае сувязі з Інстытутам мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі ў выкананні агульных навуковых тэм, напісанні акадэмічных граматык, распрацоўцы правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі, праходжанні стажыровак па павышэнні кваліфікацыі і інш. На працягу доўгага часу читалі лекцыі і спецкурсы, кіравалі дыпломнымі работамі акадэмік А.І. Падлужны, акадэмік М.В. Бірыла, прафесар В.П. Лемцюгова. Сёння гэтыя традыцыі працягвае дырэктар Інстытута мовы і літаратуры, старшыня Міжнароднага камітэта славістаў, прафесар А.А. Лукашанец былы – выпускнік філалагічнага факультэта БДУ.

Кафедра сучаснай беларускай мовы з’яўляецца базавай у Рэспубліцы Беларусь па падрыхтоўцы беларусістаў замежных краін і выкладчыкаў беларускай мовы як замежнай. З мэтай пашырэння прэстыжу і аўтарытэту беларускай мовы ў свеце пры кафедры працуе Міжнародная школа беларусістыкі. На працягу вучэбнага года замежныя вучоныя-славісты, дактаранты, аспіранты, магістранты, студэнты маюць магчымасць вывучаць беларускую мову, знаёміцца з Беларуссю і яе культурай. Частымі гасцямі з’яўляюцца навучэнцы з Польшчы, Германіі, Украіны, Літвы, Чэхіі, Славакіі, Фінляндыі, Швейцарыі, Амерыкі. Такое супрацоўніцтва часам вядзе да стварэння аўтарскіх калектываў і напісання навуковых прац. Так, пад кіраўніцтвам дацэнта Т.Р. Рамза праходзіла навучанне, а пасля і стажыроўку аспірантка Йенскага універсітэта (Германія) Клаўдыя Гуртыг. Сумесна імі падрыхтавана “Belarussische grammatik in tabellen und Ubungen = Граматыка беларускай мовы ў табліцах і практыкаваннях”, якая выйшла ў Мюнхене ў 2003 г.

Значную ўвагу кафедра надае і выхаваўчай працы са студэнтамі. Традыцыйнымі мерапрыемствамі кафедры сталі правядзенне Тыдня беларускай мовы, пазнавальна-забаўляльнай гульні “Філалогія і Я”, Дня беларускага перакладу, конкурсу студэнцкіх рэклам “Філфакалогія. Філфакаграфія”, сустрэч з вядомымі лінгвістамі, пісьменнікамі, стылістамі і інш.

Амаль усе яе супрацоўнікі з’яўляюцца выпускнікамі філалагічнага факультэта БДУ (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, С. А. Важнік, У.І. Куліковіч, К.П. Любецкая, А.А. Радзевіч, Т.Р. Рамза, І.І. Савіцкая, А.Л. Садоўская, Ю.В. Назаранка, Т.Л. Чахоўская, Г.К. Чахоўскі, В.Я. Шкілёнак), многія з іх абаранілі ў alma mater кандыдацкія дысертацыі. Усяго на кафедры працуюць 2 дактары філалагічных навук (прафесары А.А. Лукашанец, А.Я. Міхневіч), 11 кандыдатаў філалагічных навук (дацэнты З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, С. А. Важнік, У.І. Куліковіч, К.П. Любецкая, І.І. Савіцкая, А.Л. Садоўская, Т.Р. Рамза, Г.К. Чахоўскі, Т.Л. Чахоўская), ст. выкл. Ю.В. Назаранка, 2 кандыдаты педагагічных навук (дацэнт С. М. Якуба, ст. выкл. В.Я. Шкілёнак), і 2 старшыя выкладчыкі без ступені (С. М. Балотнікава, А.А. Радзевіч).

Сёння кафедра сучаснай беларускай мовы беражліва захоўвае традыцыі, якія былі закладзены працай і інтэлектам многіх пакаленняў прафесараў, выкладчыкаў, супрацоўнікаў, аспірантаў і студэнтаў філалагічнага факультэта БДУ, улюбёных у беларускае Слова, носьбітаў лепшых рыс беларускай ментальнасці і робіць усё магчымае па развіцці і ўдасканаленні яе навукова-педагагічнай дзейнасці.

А. А. Албут

ПРАКЛЁНЫ ЯК ТЭКСТ І ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНЫ ФЕНОМЕН

Феномен малых жанраў вуснай народнай творчасці заключаецца ў тым, што такія адзінкі могуць быць аб'ектам вывучэння не толькі фалькларыстыкі, але і лінгвістыкі. Так, прыказкі і прымаўкі, фразеалагізмы актыўна даследуюцца і як фальклорныя тэксты, і як лінгвістычныя. Іншая справа з так званымі *выслоўямі*, да якіх прынята адносіць *праклёны*. Выданне “Беларускі фальклор: Энцыклапедыя”, у след за М.Я. Грынבלатам, прапануе наступнае азначэнне: “*выслоўі* – умоўны тэрмін для абазначэння кароткіх вусных твораў і ўстойлівых словазлучэнняў, што не з’яўляюцца ні прыказкамі, ні прымаўкамі, ні фразеалагізмамі, хоць часта і падобныя да іх” [1, с. 290; 2, с. 5]. Як слушна адзначае М.Я. Грынблат ва ўступным артыкуле да тома “Выслоўі” (серыя “Беларуская народная творчасць”), гэты “асобны велізарны пласт народнай словатворчай культуры” яшчэ мала распрацаваны [2, с. 5].

Так, у галіне фалькларыстыкі мы можам адзначыць наступныя працы: П. Шэйна адзін з першых вылучыў асобна ад прыказак і прымавак некаторыя віды выслоўяў, сярод якіх былі і *праклёны* (П.В. Шейн “Матэрыялы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края”, Спб., 1893, Т. 2); Ф. Янкоўскі ў зборніку прыказак і прымавак (1957) падае асобна “*зламысныя пажаданні і пагрозы*”, “*прыказкі-кленічы*”; звярнуў увагу на *праклёны* ў адным з ранніх даследаванняў К. Крапіва. Нельга не адзначыць і складальніка ўжо згаданага тома “Выслоўі” М.Я. Грынבלата.

Лінгвістычны аспект вывучэння *праклёнаў* (галоўным чынам – аналіз сродкаў іх структурнай арганізацыі ў адпаведнасці з прагматычнай функцыяй) паказаны ў артыкулах А.І. Яновіч “Асаблівасці структуры тэксту малых форм беларускага фальклору” (1992) і “Текстовая структура и формуляр белорусских народных проклятий” (1995). Адзначым таксама публікацыю М.І. Канюшкевіч “Специфика белорусского проклятия” (2001), у якой даследчыца разглядае моўную сітуацыю “Кляцьба”. Займаецца аналізам *праклёнаў* як бытавой праявы нядобрага ў нацыянальнай культуры А.М. Ненадавец (гл., напрыклад, “Праклятыя словам”, Бабруйск, 2006).

Істотным недахопам, на нашу думку, у распрацоўцы тэмы з’яўляецца пэўная тэрміналагічная неўпарадкаванасць для абазначэння выслоўяў

такого кшталту.Прывядзём наступнае азначэнне *праклёнаў*: “слоўныя формулы з пажаданнямі няшчасцяў і пакаранняў чалавеку, жывёле, любым аб’ектам жывой і нежывой прыроды” [1, с. 369]. Падкрэслім, што энцыклапедыя падае назвы *кляты*, *кленічы* як сінанімічныя да назвы *праклёны*. Паводле мэты выказвання *праклёны* неаднастайныя (“больш лёгкія” і “больш цяжкія”) [1, с. 369 – 370]. М.І. Канюшкевіч размяжоўвае намінацыі *праклён* і *кленічы*: першае – “сапраўднае” *пракляцце*, другія – вобразныя формулы, эквівалентныя лаянцы [3, с. 15]. На нашу думку, дэталізаваць тэрмін *праклёны* магчыма якраз у межах прагмалінгвістыкі (г. зн., разглядаючы мову як мэтанакіраваную дзейнасць з улікам усіх умоў ажыццяўлення маўленчага акта). Такім чынам, *праклёны* – родавае паняцце. Віды *праклёнаў* выдзяляюцца згодна з інтэнцыяй моўцы:

Відавая назва	Мэта і адрасат	Прыклады
Жартоўныя <i>праклёны</i>	мэта: даць выхад хвіліннай запальчынасць, перавесці негатыўныя эмоцыі ў смех; адрасат: часцей за ўсё дзеці	<i>А бадай цябе качкі стапталі; каб цябе дождж памачыў</i>
Несапраўдныя <i>праклёны</i>	мэта: тая ж, што і ў жартоўных П., адрозненне назіраецца ў слоўным выражэнні (адмаўленне імператыва ўласна <i>праклёну</i>); адрасат: часцей за ўсё дзеці	<i>Халера каб цябе ... не ўзяла; а ліха табе ... не</i>
Бытавыя <i>праклёны</i>	мэта: зняцце непрыемных уражанняў; адрасат: жывёлы, нежывыя прадметы, часам людзі	<i>Ай, мышкі, як жа кут згрызлі, каб вам зубкі напohlі; каб вас параспёрла</i>
Прысяганны- <i>праклёны</i>	мэта: пацвердзіць праўдзівасць іншага выказвання; адрасат: сам моўца	<i>Каб я так летца не даждала; руку даю на адцён, калі ета няпраўда; каб я з места не ўстаў</i>
Адкляцці (зваротныя <i>праклёны</i>)	мэта: парыраваць <i>праклён</i> , пераадрасаваць; адрасат: моўца, агучвальнік <i>праклёну</i> ; локус, надзелены магічнымі якасцямі	<i>Клянi – сабе бяры; каб твае кляты на сухі лес</i>
Фармальныя <i>праклёны</i>	мэта: зрабіць выгляд кляцьбы; адрасат: любая істота, чалавек, рэч, з’ява; характэрна адсутнасць указання на прычыну прамаўлення і пажадаанае пакаранне	<i>А няхай цябе, няхай; каб жа яго да бадай жа яго</i>

Відавая назва	Мэта і адрасат	Прыклады
Уласна праклёны	мэта: зычэнне нядобрага з вялікай доляй сапраўднага жадання яго спраўджвання; адрасат: іншы чалавек, яго сям'я	<i>Дрэва зрэзаў, каб цябе дактары рэзалі; каб прыйшла пагібель на плод твой, род і вырод</i>

Такім чынам, праклёны ўяўляюць цікавасць як цэльны тэкст, бо, як адзначае А.І. Яновіч, з'яўляюцца “прыкладамі дасканалай арганізацыі тэксту ў поўнай адпаведнасці з прагматыкай выказвання” [6, с. 55]. Таму мэтазгодна падысці да аналізу гэтага вербальнага жанру з пазіцыі яго структурнай лінгвістыкі і звярнуць увагу на сінтаксічную структуру, граматычную выражанасць прэдыката, ступень табуіраванасці пажадання, лексіка-семантычнае нападзенне тэкстаў, так з пазіцыі і функцыянальнай лінгвістыкі (ужо згаданы намі прагматычны падыход).

Як слушна адзначае А.Л. Садоўская, культурная інфармацыя “рассеяна” ў мове, яна свядома або несвядома ўзнаўляецца носьбітамі мовы, якія выкарыстоўваюць моўныя выразы ў пэўных сітуацыях, з пэўнымі мэтамі і з пэўнай эмацыянальна-ацэначнай афарбоўкай. Так, негатыўныя эмоцыі перадаваліся ў працэсе маўлення праз праклёны. Аднак, нягледзячы на сваё прызначэнне, гэты від выслоўяў з'яўляецца адной з крыніц ведаў пра ментальную культуру і сістэму каштоўнасцей народа, яго светапогляд. Паводле М.Я. Грынבלата, “у праклёнах пэўным чынам адлюстроўвалася паўсядзённае жыццё селяніна, выражаліся яго клопаты; яны захавалі шмат чаго з даўніх міфалагічных уяўленняў, многія архаічныя элементы мовы, якія маюць значную навуковую і гістарычную каштоўнасць” [2, с. 15]. Таму мэтазгодна разглядаць праклёны і з пазіцыі этналінгвістыкі, як этналінгвістычны феномен. Закадзіраванасць значнай у культурным плане інфармацыі ў дадзеным выпадку мае істотную асаблівасць – каштоўнасць прыярытэты і ўстаноўкі перадаюцца праз так званы закон “адваротнага пардку”. Сутнасць гэтай прэскрыпцыі ў тым, што праклёнавыя выслоўі, якія валодаюць адмоўным значэннем, здольны ўздзейнічаць на свядомасць у процілеглым кірунку. Асноўная іх мэта – стымуляваць людзей і скіроўваць іх паводзіны ў станоўчае рэчышча.

Адным з удалых прыёмаў этналінгвістычнага аналізу тэкстаў праклёнаў, на нашу думку, будзе метада іх кампанентнага аналізу. Так, напрыклад, значную колькасць праклёнаў складаюць адзінкі, якія ўтрымліваюць у сваім складзе назвы частак цела чалавека, прыгтым згадання саматызмы вызначаюцца станоўчай або негатыўнай маркіраванасцю ў сістэме народных ўяўленняў пра Сусвет і месца ў ім чалавека: *каб ты без галавы хадзіла; каб праз твае вушы вецер свістаў; каб табе сава вочы выела; каб у тваёй губе рапухі поўзалі (пладзіліся); а няхай цябе жывот папарэжа; каб з цябе шкуру злупілі, нашто ты лупіш яго; каб табе бокам вылезла маё дабро; каб твае косці павыкідала з таго света; каб табе ручкі ў кручкі, ножкі ў качарожкі; выверні табе пяткі.*

Піетэтнае стаўленне да слова, вера ў яго матэрыяльнасць не павінна страчвацца ў любы час. На жаль, сёння наўрад ці можна гаварыць пра захаванасць такіх стасункаў са словам, што, вядома, не самым лепшым чынам адбываецца на стане ўнутранага свету чалавека, на атмасферы існавання ўсёй супольнасці людзей. Аднак праз слова здольна ўвасабляцца ў рэчаіснасці і негатыўнае. На нашу думку, спараджэнне праклёнавых выслоўяў найперш звязана са спецыфікай чалавечага мыслення і неабходнасцю даць выхад адмоўным эмоцыям. Выплеск унутранага негатыву ў знешні свет – дэструктыўны паводле сваёй сутнасці прыём псіхалагічнай “разгрузкі”. Спадзёмся, што чалавек вынайдзе іншы спосаб “аздараўлення” свайго духоўнага свету. У гэтым бачыцца адна са звышмэт гуманітарных, а найперш філалагічных, дысцыплін. Аналіз праклёнаў як тэксту, этналінгвістычнага і кагнітыўнага феномена якраз і дазволіць перакадзіраваць інфармацыю са знакам “мінус” у інфармацыю са знакам “плюс”. Па сутнасці, гэта і ёсць крок да гарманізацыі асобы і яе асароддзя.

Літаратура

1. Беларускі фальклор: энцыклапедыя: у 2 т. – Мінск, 2005–2006.
2. Выслоўі / рэд. тома А. С. Фядосік. – Мінск, 1979.
3. *Конюшкевич, М. И.* Специфика белорусского проклятия / М. И. Конюшкевич // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: материалы Международной научной конференции, Минск, 2–4 ноября 2000 г. – Минск, 2001. – С. 11–15.
4. *Садоўская, А. Л.* Фразеалогія ў кантэксце культуры: этналінгвістычны падыход да вывучэння / А. Л. Садоўская // Роднае слова. – 2008. – № 4. – С. 35–39.
5. *Яновіч, А. І.* Асаблівасці структуры тэксту малых форм беларускага фальклору / А. І. Яновіч // Шануючы спадчыну Я. Карскага... Трэція навуковыя чытанні. – Гродна, 1992. – С. 65–69.
6. *Яновіч, Е. И.* Текстовая структура и формуляр белорусских народных проклятий / Е. И. Янович // Язык и этнический менталитет: сб. науч. трудов. – Петрозаводск, 1995. – С. 55–60.

А. М. Багушэвіч, А. Л. Садоўская

ВОБРАЗ СВІННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Слова *свіння* ў беларускай мове мае наступнае прамое значэнне: “*свіння* – парнакапытная млекакормячая жывёліна, свойскі від якой разводзяць для атрымання сала, мяса, скуры, шчаціння” [7, с.91]. Акрамя таго, назоўнік *свіння* ў ТСБМ кваліфікуецца як слоўная метафара для наймення бруднага, неахайнага, няўдзячнага чалавека, а таксама чалавека, які робіць каму-небудзь непрыемнасці [7, с.91]. Лексема *свіння* ў славянскіх мовах этымалагізуецца як указанне на характар гуку, які ўтварае гэта жывёла: утварэнне *svinь*, і.-е. *sus з гукапераймальнага **sū-* [8, с. 579].

Асноўная ідэя, якая рэпрэзентуецца праз вобраз свінні ў беларускай фразеалогіі – антыномія, неадпаведнасць пэўных жыццёвых з’яў, сітуацый, атрыбутаў і г.д. Гэта можа быць неадпаведнасць унутранай культуры і паводзінаў чалавека таму сацыяльнаму становішчу, якое ён займае: *Вось табе я!* – *войтава свіння*; *Паніч – свіны лыч*; *Гэта тая каралева, што*

выйшла на чатырох нагах з хлева і пачухала правы бок аб старое шула (Гэта тая, што хвастом махае).

Гаворачы пра ідэю неадпаведнасці паводзін, здольнасцяў і ўнутранай культуры чалавека яго сацыяльнаму статусу, трэба зазначыць, што пэўную ролю ў яе рэпрэзентацыі адыгрывае кампанент-заонім *конь*. Конь, у адрозненне ад свінні, з'яўляўся асноўнай цяглавай сілай у сялянскай гаспадарцы, гэта таксама сімвал ваярства [1, с. 253], таму вобразы свінні і каня ўтвараюць апазіцыйную пару: *Раўня, як свіння да каня; Добрая слава едзе на кані, а дурная – на свінні і то абганяе добрую; Ёй так да твару адзенне, як свінні нарэтнікі* (нарэтнікі – збруя).

Вядома, што ў старажытнасці і сярэднявеччы свінні харчаваліся падлаю і адкідамі, ад якіх вычышчалі ваколіцы [10, с.420]. Неразборлівасць у ежы і схільнасць да бруду – найбольш адметныя і яскравыя рысы, якія характарызуюць свінню: *Каму што, а свінні месіва (цеста); Свіння лужу заўсёды (усюды) знойдзе, нават у сухое надвор'е; А ў хаце ў ііх як у свіньнюху* (дыялектызм *свіньнюх* мае прамое значэнне 'малы хлёўчык для свіней', а ў пераносным значэнні гэта 'малая і забруджаная, запушчаная хатка') [9, с.166]. Неразборлівасць свінні ў ежы супастаўляецца з неразборлівасцю чалавека ў жыцці наогул: *Колькі свіння не заракалася есці абы-што, але і дасюль есць*.

Свіння – увасабленне невука, прафана, недасведчанага чалавека. У будызме свіння ўвасабляе невуцтва як адзін з галоўных грахоў [10, с.419]. І ў беларускіх устойлівых выразах гэтую чалавечую загану сімвалізуе свіння: *Дай свінні рог, дурным – волю, свет павернуць уверх нагамі; Свіння застаецца свіннёй, хоць ты яе запры ў кароўнік* (параўн. з руск. прымаўкай *Не мечите бисер перед свиньями*).

Праз вобраз свінні ў беларускіх устойлівых выразах яскрава перадаецца такая негатыўная рыса, як нахабства: *Бачыў бог, што не даў свінні рог, бо ўвесь свет паарала б: што лычом – дык лычом, а рэшту – рагамі; Пусці свінню на ўзмежжак, то яна і ў бульбу; Пасадзі свінню за стол, а яна і ногі на стол*. Згадванне лексемы *свіння* ўказвае таксама на такую рысу, як подласць: *Пацалуў свінню – укусіць; свінню падкласці*. Праз вобраз свінні выкрываецца няветлівасць, нявяхаванасць чалавека: *“Дзень добры” свінні з'елі; Перабіла свіння пацеры, няхай сама гаворыць*. Некаторыя фразеалагічныя адзінкі выкрываюць зладзейства, хітрасць, іранізуюць са злачынцаў: *Хто парасё ўкраў, таму ў вушах пішчыць; Шыла не схаваш у мяху, а парася ў хлеве*.

Відавочную алюзію на свет людзей, узаемадачынненні мужчыны і жанчыны, парадак у сям'і змяшчаюць наступныя моўныя выразы: *За добрым мужыком і свіння гаспадыня; У добрага мужа і свіння дасужа; І свіння гаспадыня, калі мукі скрыня*. Лексема *свіння* выступае і як сімвал клопатаў ці шматлікіх праблем: *Не мела баба клопату, дык купіла парасё; Купіў свінню, ды яшчэ з парасятмі*.

Некаторыя фраземы змяшчаюць алюзію на апазіцыю *сакральнае/прафаннае: З законам божым, а з норавам свінскім*. Свіння – тыповая ахвярная жывёла, яшчэ ў старажытнасці егіпцяне, грэкі, рымляне прыносілі яе ў ахвяру багам плоднасці [9, с. 420]. І дагэтуль у беларусаў існуе традыцыя забіваць перад Калядамі адкормленых свіней, такая свіння называецца *калядой*, або *каляднікам* (можна было пачуць выраз кшталту “*Добрую каляду сёння выкарміў*”), галаву свінні захоўваюць для велікоднага стала. Раней беларусы прыносілі ў ахвяру свінню падчас старажытнага свята ўраджаю Навіны [1, с. 457]. Таму невыпадкава, што ў беларускіх устойлівых моўных выразках свіння можа выступаць сімвалам багацця, ўрадлівасці, сямейнага дабрабыту: *Свіння – сялянская капілка; Хто свінню мае, той нядзельку гуляе; Каб у хлеве – парсюк гладкі, а на сталае каб – смачныя аладкі*.

У некаторых фразеалагічных адзінках свіння суадносіцца з паняццямі блізкасці, роўнасці паміж людзьмі: *Раўня – на адным полі свіней пасвілі; Не тыкайся са мною: я з табою свіней не пасвіў*. Існуе меркаванне, што прымаўку *І чорт – не брат, і свіння – не сястра* магчыма разглядаць у кантэксце ўяўленняў беларусаў пра абарочванне чараўніцы ў свінню [4, с. 85].

Некаторыя фразеалагічныя адзінкі з заанімам *свіння* адлюстроўваюць рэлігійнае ўяўленне пра залежнасць лёсу чалавека ад вышэйшага розуму: *Бог не папусціць, свіння не з’есць*. Аднак чалавек таксама добра разумее, што недарэчна цалкам перакладаць адказнасць за сваё жыццё на Бога, што трэба і самому імкнуцца разам з Богам быць гаспадаром свайго лёсу, а таму ва ўстойлівых моўных формах беларусаў гучыць заклік да актыўнага спасціжэння жыцця: *Не хочаш, каб свінні з’елі – не валяйся на балоце; Сядзіць і глядзіць, а свінні боб валочаць; Не вінна свінка, а вінна дзірка*.

Цікавым з’яўляецца фразеалагізм *сеяць у свінячыя галасы*, г.зн. занадта рана або позна. Эквівалентная руская фразема *кричат в свиной голос* у слоўніку У. Даля тлумачыцца тым, што свінні, якіх адпускаюць у поле без пастуха, бягуць дадому занадта позна, нярэдка ўжо ўначы, з рохканнем і ровам, і падымаюць рохканне да раніцы [5, с. 150].

Вобраз свінні ў снах успрымаецца неадназначна: адзін і той жа вобраз (напрыклад, свінні з парасятамі) можа абазначаць як станоўчае (даход, знаходку, выйгрыш), так і адмоўнае (нябожчыка). Беларускі народны соннік акцэнтует увагу на колеры свінні: бачыць белую ці чорную свінню ў сне азначае смерць [2, с. 102]. Чорная свіння, як азначае польскі даследчык У. Капаліньскі, з’яўляецца ўвасабленнем д’ябла [10, с. 102].

Выклікае пытанне матывацыя выразу *смяецца, як свінячонае парася*. Гіпатэтычна можна меркаваць, што дадзены выраз мае адносіны да традыцыі беларусаў гатаваць на Каляды запечанае парася. Пасля запякання ў печы скура на пысе парасяці сцягваецца, праз што ствараецца ілюзія, што парася ўсміхаецца.

Такім чынам, аналіз беларускіх фразеалагізмаў з кампанентам *свіння* і адпаведнага культурнага матэрыялу дазваляе зрабіць выснову, што вобраз свінні ў беларускай фразеалогіі неадназначны. Пераважна праз яго перадаюцца негатыўныя рысы чалавека: неахайнасць, нахабства, подласць, невуцтва, неразборлівасць у жыцці, неадпаведнасць паводзінаў і ўнутранай культуры асобы яе сацыяльнаму становішчу. У той жа час вобраз свінні суадносіцца з матэрыяльным багаццем, плоднасцю, даходам, блізкасцю паміж людзьмі.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. – Мінск, 2006.
2. Беларускі народны соннік / уклад. і прадм. У. Васілевіча. – Мінск, 1995.
3. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы // склад. Ф. Янкоўскі. – Мінск, 1992.
4. Валодзіна, Т. Вобразы свойскіх жывёл у фразеалогіі і павер'ях беларусаў / Т. Валодзіна // Роднае слова. – 2003. – № 4. – С. 82–85.
5. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – Минск, 1980. – Т. 4.
6. Ліцвінка, В. Д. Слова міма не ляціць: Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі / В. Д. Ліцвінка, Л. А. Царанкоў. – Мінск, 1985.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – М., 1977–1982. – Т. 5.
8. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. – М., 1987. – Т. 3.
9. Янкоўскі, Ф. Дыялектны слоўнік: вып. II. / Ф. Янкоўскі. – Мінск, 1960.
10. *Kopaliński, W.* Słownik symboli / *W Kopaliński.* – Warszawa, 1990.

З. І. Бадзевіч

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ ВАРЫЯНТЫ АД'ЕКТЫВАЎ У МОВЕ ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА

Літаратурная творчасць Якуба Коласа адыграла важную ролю ў развіцці сучаснай беларускай літаратурнай мовы і станаўленні яе норм. Як вядома, Якуб Колас прыйшоў у літаратуру ў пачатку ХХ ст. і працаваў у ёй на працягу даволі значнага перыяду. Вынік гэтага – адлюстраванне ў мове яго твораў тых працэсаў, што ўласцівыя мове – жывой гістарычнай з'яве, якая знаходзіцца ў пастаянным развіцці. У мове твораў Якуба Коласа адзначаецца варыянтнасць на розных моўных узроўнях – лексічным, марфалагічным, словаўтваральным, сінтаксічным –, што з'яўляецца не толькі вынікам няўстойлівасці моўных норм, але і праяўленнем “натуральнага стану мовы як канкрэтна-гістарычнай з'явы, адным з унутраных праяўленняў літаратурнай мовы, што ў сваю чаргу, дазваляе выкарыстаць варыянтныя формы ў якасці аднаго са сродкаў стылістычнага ўзбагачэння мастацкага маўлення” (Горбачевіч К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л., 1978, с. 9).

Да словаўтваральных варыянтаў адносяцца словы, якія супадаюць па значэнні і тоесныя па каранёвай марфеме, але аформленыя рознымі афіксамі. Два ці больш варыянты, утвораныя ад аднаго базавага

(утваральнага) слова (асновы), складаюць варыянтны рад ці варыянтную пару.

Для твораў Якуба Коласа вельмі характэрна ўжыванне суфіксальных варыянтаў прыметнікаў. Асаблівую прадуктыўнасць набываюць адназоўнікавыя ад’ектывы з суфіксам –н-, якія складаюць наступнае “варыянтнае поле”: –н- – –лів-; –н- – –ов-/ав-; –н- – –ск- /-цк-; –н- – цк-, –эрск-; –н- – –ніцк-; –н- – –анск-.

З суфіксам –н- – –лів- выяўлены такія варыянтныя пары, як *велічны–велічлівы, гнеўны–гняўлівы, дробязны–драбязлівы, жаласны–жаласлівы, заразны–заразлівы, зманны–зманлівы, пакутны–пакутлівы*. Поўнае супадзенне семантычнага аб’ёму назіраецца ў прыметніках *велічны–велічлівы, гнеўны–гняўлівы, дробязны–драбязлівы, жаласны–жаласлівы*.

Велічны–велічлівы (разм.) ‘грандыёзны, незвычайны па сіле праяўлення’: *Куточки ўспомню зацішныя і велічны Чымган.* (Узбекістан); *І зрок яго раптам загарэўся: перад вачамі цьмяна вырысоўваліся... контуры прыгожага, велічлівага замка.* (На ростанях).

Гнеўны–гняўлівы (разм.) ‘які выражае гнеў’: *Яна (Марыя)ўстае і кажэ з гнеўным хваляваннем: “Паслухай, гетман, для цябе забыла я пра ўсё на свеце...”* (Палтава); *Маланка радзей палыхае ў гняўлівых клубках ...* (Пасля навальніцы).

Дробязны–драбязлівы (разм.) ‘неістотны, дробны’: *Быць можа ўсё гэта пакажацца дробязным пытаннем...* (Прамова); *Але і Мартын хутка забывае ўсю гэту па істоце драбязлівую рэч.* (Дрыгва).

Жаласны–жаласлівы ‘які выклікае жаласць, спачуванне’: *Плача дудка галасіста плачам жаласным такім.* (Батрак); *Ціхі, жаласлівы Яхімаў голас гнусава загучаў у святліцы і раптам асекся.* (Царскія грошы).

Семантычнае размежаванне значэнняў назіраецца ў варыянтных парах *заразны–заразлівы, зманны–зманлівы, клопатны–клапатлівы*.

Прыметнікі *заразны–заразлівы* супадаюць у значэнні ‘які распаўсюджвае хваробы’: *Хвароба яго не заразна.* (Адплата); *А іх небяспека не адхілена, пакуль на многіх краінах свету поўзаюць заразлівыя вошы...* (Дзесяць гадоў). Прыметнік *заразлівы* мае яшчэ значэнні ‘які робіць шкоду’: *Згубіў ты мяне, зладзюга, заразлівы гад недабіты.* (Адплата); ‘які лёгка перадаецца іншым, пераймаецца іншымі’: *... і тады ён (Янка Тукала) смяяўся такім заразлівым смехам, што нельга было не паддацца яму.* (На ростанях).

Варыянтнасць прыметнікаў *зманны – зманлівы* дасягаецца за кошт значэння ‘які тоіць у сабе зман, здольны паслужыць асновай для няправільнага меркавання аб кім-, чым-небудзь’: *Ноч так зманна, так трывожна.* (Сымон-музыка); *Тацяна прыслухоўваецца да гэтых шолахай і ўглядаецца ў няясныя і зманлівыя контуры цёмных сілуэтаў.* (На ростанях). Акрамя таго, слова *зманны* мае яшчэ значэнне ‘які вабіць, прыцягвае да сябе’: *А гоман мараў, мілы, зманны, у светлых далечай блукаў.* (На шляхах волі).

Варыянтная пара прыметнікаў *пакутны–пакутлівы* супадае ў значэнні ‘які прычыняе пакуты, мукі’: *Песні цягучыя, песні пакутныя!.. Бачу і чую вас тут.* (Родныя вобразы); *.. мы набліжаемся да такой мяжы, што пакідае за сабой .. цяжкі і пакутлівы кавалак жыцця..* (На ростанях). У прыметніка *пакутны* паводле Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы адзначаецца яшчэ значэнне ‘які пераносіць, церпіць пакуты’: *Чым жа пацешыць вас, людзі пакутныя?* (Старыя песні).

Слоўнікі беларускай мовы не фіксуюць прыметнікаў *велічлівы, драбязлівы, зманны*. Як адзначаецца ў акадэмічнай “Граматыцы беларускай мовы” (1962), “у мове мастацкай літаратуры ёсць значная колькасць прыметнікаў, якія з’яўляюцца адзнакай размоўнага стылю або індывідуальнай словатворчасці пісьменнікаў, не набылі значэння агульнай нормы” (Граматыка беларускай мовы. Т.1. – Мн., 1962. С. 202–203). Да разрады індывідуальна-аўтарскіх слоў адносяцца і прыметнікі *велічлівы, драбязлівы*. Прыметнік *зманны* адносіцца да дыялектных слоў і выкарыстоўваецца Якубам Коласам як сродак вобразнага ўжывання. Варыянтнасць астатніх прыметнікаў дасягаецца за лік літаратурных слоў.

З суфіксамі *-н-* – *-ов/-ав-* выяўлены варыянтныя пары *зімні–зімовы, кірмашны–кірмашовы, дыяментны–дыяментавы, лясны–лесавы, снежны–снегавы*. Поўнаасцю супадаюць у значэнні прыметнікі *зімні–зімовы* ‘звязаны з зімой, які бывае зімой’: *Незаметна набліжаліся зімнія вакацыі.* (На прасторах жыцця); *Скідае лес убор зімовы.* (Новая зямля); *‘прызначаны для зімы, які выкарыстоўваецца зімой’:* *На ёй было лёгкае футра, змяняя шапачка... (У палескай глушы); Шапкі былі на іх самыя разнастайныя... зімовыя ці проста летнія.* (Дрыгва); *кірмашны–кірмашовы* ‘які звязаны з продажам тавараў у пэўную пару года ў вызначаным месцы’: *У кірмашныя дні, наваліўшы ручную цялежку свінінаю, свінабой з жонкаю цягнуць яе на рынак... (У двары пана Тарбецкага); Па кірмашовай часці гэта ўжо ты спецыяліст.* (На святой зямлі); *дыяментны–дыяментавы* ‘які характэрны для дыяменту, падобны на дыямент’: *Гараць дыяментным агнём маністы... (Адплата); ... зоркі пасыходзілі з неба і купаліся ў бліскучых пералівах вады, бы тыя дыяментавыя кветачкі (Ноч, калі папараць цвіце); снежны–снегавы* ‘які мае дачыненне да снегу, складаецца з снегу, утрымлівае ў сабе снег’: *Борзда насыпаюцца гурбы, снежныя курганы... (Зімні вечар); Нізка звіслі над зямлёю хмары снегавыя... (Мяцеліца).* Паралельныя формы адносяцца да літаратурных і выкарыстоўваюцца пісьменнікам для большай яснасці і дакладнасці думкі.

Варыянты *лясны–лесавы (разм.)* супадаюць у значэнні ‘які жыве ў лесе’: *У лесе спяваюць дразды, лясныя жаваранкі... (Прылёт птушак); Лесавы жаваранак ужо снаваў у небе... (Крыніца).* Прыметнік *лясны* ў творах Я. Коласа ўжываецца яшчэ ў значэннях ‘які мае дачыненне да лесу, уласцівы лесу’: *У глухія лясныя нетры выганялі калгаснікі жывёлу... (Сустрэча з ворагам) і ‘які мае адносіны да лесаводства, звязаны з*

лесаводствам і эксплуатацыяй лесу’: Быў у Зімяніна і ў міністра лясной прамысловасці... (На схіле дзён). Варыянты лясны–лесавы ўжываюцца ў розных стылях мовы: прыметнік *лесавы* аказваўся пад уплывам размоўнай мовы, слова *лясны*–літаратурнае. Якуб Колас ужывае спалучэнне розных стыляў, каб надаць мове твораў большую выразнасць і ёмістасць.

Варыянтнае поле прыметнікаў з суфіксамі *-н-* – *-ск-/-цк-* уключае прыметнікі *дармаедны–дармаедскі, інтэлігентны–інтэлігенцкі, літаратурны–літарацкі, санаторны–санаторскі, чарнасоценны–чарнасоценскі, шляхетны–шляхецкі, эlegantны–эlegantкі*. Поўнасьцю супадаюць у значэнні прыметнікі *дармаедны–дармаедскі* ‘які не працуе, а жыве на чужы кошт’: *Злосна.. бічуе Шаўчэнка дэспатаў-цароў і дармаеднае, тупое духавенства.* (Шаўчэнка і беларуская паэзія); *Гэтыя ваяводы-акулы і падобны да іх іншы дармаедскі зброд адкрыта заяўляюць аб сваіх .. імкненнях на ўсход.* (Яны пратэстуюць), *санаторны–санаторскі* (разм.) ‘уласцівы санаторыю, такі, які бывае ў санаторыі’: *‘Вось такія вынікі.. санаторскага побыту, лекаў і адпачынку.* (3 пісьма); *Я жыву санаторскім жыццём.* (3 пісьма), *чарнасоценны–чарнасоценскі* ‘які мае адносіны да чарнасоценцаў, складаецца з чарнасоценцаў’: *А побач з гэтым вынікам чарнасоценныя манархічныя саюзы* (На ростанях); *..Мацютава свіння хоча запісацца ў чарнасоценскі саюз рускага народа...* (Калодка пчол).

У астатніх паралельных формах адбываецца семантычнае размежаванне значэнняў.

Прыметнікі *інтэлігентны–інтэлігенцкі* з’яўляюцца варыянтамі тады, калі супадаюць у значэнні ‘уласцівы інтэлігенту’: *Гэта быў пажылы чалавек, інтэлігентны з выгляду..* (На ростаня); *Акуратна падстрыжаная бародка-лапатка асабліва падкрэслівала гэты інтэлігенцкі выгляд.* (На ростанях). Акрамя таго, у прыметніка *інтэлігентны* адзначаецца значэнне ‘адукаваны, культурны’: *Наталля–мілая, разумная, інтэлігентная дзяўчына.* (3 пісьма); *А прыметнік інтэлігенцкі валодае яшчэ значэннем ‘які мае адносіны да інтэлігента, інтэлігенцыі’:* *Тут былі абшарнікі... арандатары..., дробная шляхта, а таксама прадстаўнікі інтэлігенцкіх прафесій...* (Дрыгва).

Прыметнікі *літаратурны–літарацкі* з’яўляюцца варыянтамі тады, калі маюць значэнне ‘які адпавядае нормам, замацаваны у пісьменнасці, літаратуры’: *На чарзе дня ... стаіць у нас пытанне аб ачышчэнні літаратурнай мовы ад нацдэмізмаў.* (Мова М.Лынькова па раману “На чырвоных лядах”); *Гаворка іх пляцецца, не знаючы цэнзур, ні густу літарацкага, і слова забіяцкага не чэшуць тут пад шнур.* (Паслушная жонка).

Варыянтнасць прыметнікаў *эlegantны–эlegantкі* адбываецца на аснове значэння ‘з густам, прыгожа адзеты, які трымае сябе галантна, далікатна’: *Стась і Лабановіч былі самымі эlegantнымі маладымі людзьмі.* (На ростанях); *У касцёле свентаянскім будзеіш “Янам” эlegantкім!* (Святы Ян).

Акрамя таго, лексема *элеганцікі* мае значэнне ‘зграбны, прыгожы’: *І на нагачу у яго не лапці, а элеганцікія боты і майткі з добрага сукна, ды з лампасамі...* (Дрыгва).

Назіранні над стылістычнымі асаблівасцямі мадэлей з суфіксамі *-н- -ск-/-цк-* сведчаць аб тым, што паралельныя формы *інтэлігентны–інтэлігентцікі* ўласцівы літаратурнай мове. Не адзначаны слоўнікамі варыянты *дармаедны, літарацкі, элеганцікі*. Прыметнікі *дармаедны, элеганцікі* з’яўляюцца індывідуальна-аўтарскай прыналежнасцю пісьменніка, *літарацкі, шляхецкі* – адносяцца да ўстарэлых.

Словы *літаратурны, элегантны, санаторны* з’яўляюцца нормаі літаратурнай мовы, прыметнікі *дармаедскі, чарнасоценскі, санаторскі* аказаліся пад уплывам размоўнай мовы. Варыянты з суфіксамі *-н- -ск-/-цк-* надаюць мове твораў вобразнасць, эмацыянальнасць, нацыянальную самабытнасць.

Словы-варыянты з суфіксамі *-н- -цк- -эрск-*: *братні–брацкі–братэрскі* супадаюць у значэнні ‘які мае з тым, хто гаворыць, агульнасць класавых інтарэсаў’: *Здабыткам працоўных... стала літаратура народаў братніх рэспублік.* (Светлыя старонкі дружбы); *Знамянальным фактам была дружба двух брацкіх народаў...* (Светлыя старонкі дружбы); *... працоўныя, зліўшыся ў братэрскі саюз, ... будуюць сваё жыццё..* (Першыя дзесяць). У стылістычных адносінах адзначаныя прыметнікі разглядаюцца як літаратурныя.

Варыянтнасць прыметнікаў з суфіксамі *-н- -ніцк-*: *злачынны–злачынніцкі* адбываецца за кошт значэння ‘які зрабіў злачынства, парушыў існуючыя законы’: *Магутная рука шматмільённых народаў.. выб’е смертаносную зброю са злачынных, залітых крывёю рук забойцаў.* (Магутная сімфонія міру); *Злачынніцкай сямейцы мы вытрасем духі.* (Чырвонаармейцы). Акрамя таго, прыметнік *злачынны* мае яшчэ значэнне ‘які заключае ў сабе злачынства’: *Нейкія злачынныя думкі навялі як бы туман на маладога хлопца.* (У палескай глушы). У стылістычных адносінах варыянты адрозніваюцца паміж сабой: прыметнік *злачынны* – літаратурнае слова, а яго варыянт не фіксуецца ў слоўніках, што дае падставы кваліфікаваць як індывідуальна-аўтарскае.

Варыянты *катаржны–катаржанскі* супадаюць у значэнні ‘які мае адносіны да катаргі’: *Шміту далі дзесяць катаржных гадоў.* (На ростанях); *... прывычнае вуха магло ўлавіць няясны шум і бразатанне катаржанскіх кайданаў.* (Цені мінулага). Адрозніваюцца варыянты ў стылістычным плане: *катаржны* адносіцца да літаратурных, *катаржанскі* не фіксуецца слоўнікамі і з’яўляецца вынікам індывідуальнай словатворчасці пісьменніка.

Наяўнасць варыянтных утварэнняў у мове твораў Якуба Коласа сведчыць аб глыбокім, дасканалым веданні аўтарам роднай мовы, аб высокім аўтарскім майстэрстве. Сярод разгледжаных суфіксальных

варыянтаў прыметнікаў пераважаюць агульнаўжывальныя разнавіднасці, маюць месца дыялектныя і аўтарскія інавацыі. Якуб Колас, мэтанакіравана выкарыстоўваючы варыянтнасць, уносіць пэўную спецыфіку ў яе змест і структуру, развівае і ўзбагачае яе стылістычныя функцыі.

Ж. Я. Белакурская

КАВАЛЬ КУЕ, КАВАЛІХА ПЯЕ...

Сацыяльна-культурныя адрозненні ў жыцці прадстаўнікоў абоіх палоў існавалі і існуюць здаўна. З даўніх часоў мужчыны і жанчыны прытрымліваюцца пэўных сацыяльных экспектацый, што прад'яўляюцца грамадствам да чалавека як прадстаўніка пэўнага полу. Больш таго, і сістэма выхавання, і традыцыі, і звычаі, і прававыя, і этычныя нормы соцыуму як абавязковы кампанент заключаюць у сабе гендэрны пачатак, які фарміруе псіхалагічныя якасці, здольнасці, віды дзейнасці жанчын і мужчын у іх паўсядзённым жыцці.

Паняцце “гендэр” увайшло ў навуковы ўжытак адносна нядаўна. У наш час гэты тэрмін выкарыстоўваецца для адлюстравання сацыякультурнага аспекту палавой прыналежнасці чалавека.

У аснову гендэрных адносін пакладзены ўзаемазалежнасць і проціпастаўленне палоў, што грунтуецца на канцэпцыі жаночай дэфіцытнасці, мужчынскай перавагі і розніцы гендэрных культур.

У народнай свядомасці гендэрныя адносіны фарміруюцца найперш праз фальклор і ў фальклоры. Важную ролю ў гэтым адыгрывае парэміялагічны фонд мовы – народныя фразеалагізмы, выслоўі, прыказкі, прымаўкі, якія ў акумуляваным выглядзе адлюстроўваюць векавую мудрасць народа, заключаную ў слове.

У парэміялогіі гендэр рэпрэзентаваны з рознай ступенню экспліцытнасці, і яго прадстаўленне не абмяжоўваецца семантыкай парэміялагічных адзінак, зафіксаванай у дэфініцыях слоўнікавых артыкулаў. Цэнтрам гендэрнай семантыкі з'яўляюцца парэміі з экспліцытнымі значэннямі гендэрных характарыстык, дзеянняў ці станаў, якія непасрэдна ўказваюць на пол іх носьбіта тыпу *над абцасам* ‘у поўным падпарадкаванні. Звычайна пра залежнасць мужа ад жонкі’. На іх перыферыі знаходзяцца парэміялагічныя адзінкі з імпліцытнай гендэрнай семантыкай, якія характарызуюць:

✓ прадстаўнікоў аднаго полу: мужчын – *мужчынская рука* ‘мужчынская сіла, цвёрдасць’; жанчын – *прыгожы (слабы) пол* ‘жанчыны’;

✓ дзеянні, характэрныя для прадстаўнікоў аднаго полу: у дачыненні да мужчын *браць над казырок* ‘вітаць каго-небудзь паваеннаму, прыклаўшы руку да галаўнога ўбору’; у дачыненні да жанчыны *сядзеццё ў дзеўках* ‘не выходзіць замуж’.

Характарыстыка індывіда пэўнага полу ўключае найперш рэпрэзентацыю гендэрных маркёраў. У аснову дыхатаміі мужчына/жанчына

пакладзены наступныя вызначальныя адзкі, якія ўтвараюць апазіцыі паводле адносін да процілеглага полу, рыс характару, роду заняткаў, фізіялагічных прыкмет (узрост, стан здароўя), сямейнага статусу і інш.

Абазначэнне палавой прыналежнасці ў парэміях з гендэрнай семантыкай адбываецца не ізалявана, а на “фоне” супрацьлеглага полу. Так, калі знешняе супрацьпастаўленне палоў ажыццяўляецца па прыкмеце полу носьбіта маркіраванай характарыстыкі, адрозную функцыю выконвае катэгорыя роду ключавага назоўніка:

глухая цяцера – глухі цяцярук;

вольная птаха – вольны птах;

валаамавы асёл – валаамава асліца.

Пры намінацыі ўнутранага супрацьпастаўлення палоў прыкмета маркіруецца праз дзеянне ці характарыстыку аднаго полу, якое адбываецца ў адносінах супрацьлеглага полу, як, напрыклад, гэта мае месца ў дэфініцыі фразеалагізма *павесіцца на шыю* ‘навязацца, настойліва дамагацца прыхільнасці, сімпатыі, узаемнасці. Пра жанчыну ў адносінах да мужчыны’.

Выслоўе *мышыны жарэбчык* заключае адмоўную характарыстыку мужчыны пажылога ўзросту, які заляцаецца да маладой жанчыны.

Пры найменні асоб супрацьлеглага полу можа выкарыстоўвацца прыём перакрываючай намінацыі, які падкрэслівае сацыяльную дынаміку адхілення ад нормы паводзін для мужчыны і жанчыны.

Намінацыя мужчыны шляхам жаночых дэфініцый ацэньваецца ў народнай свядомасці адмоўна: *сварлівы як свякроў; сварлівы як старая баба* і інш. У гэтым выпадку назіраецца так званая вербальная дэмаскулінацыя. Акрамя негатыўнай ацэнкі выказваецца сумненне ў адпаведнасці мужчыны нормам мускулінасці, неабходным для таго, каб быць паўнапраўным членам грамадства.

З другога боку, вызначэнне жанчыны з дапамогай мужчынскіх намінацый з’яўляецца, як правіла, пахваляю і канатуецца дадатна (*свой хлопец*).

Для абазначэння паводзін мужчын парэміі прапаноўваюць набор семантычных абмежаванняў, якія маркіруюць сацыяльна непрымальныя дзеянні (*кот марцовы, мышыны жарэбчык* і інш.).

Пры найменні жаночых паводзін у народных выслоўях вылучаюцца паняцці, значэнні якіх фіксуюць межы якой-небудзь прыкметы і якія адцяняюць норму прымальных характарыстык. Так, пры маркіраванні ўзросту жанчыны вылучаюцца *на выданні* і *бальзакаўскі ўзрост*, якія імпліцытна адзначаюць асобы фізіялагічны перыяд у жыцці жанчыны. Для абазначэння негатыўных рыс жанчыны ўжываецца выслоўе *жанчына лёгкіх паводзінаў*. Тэрмін *старая дзева* таксама мае адмоўнае імпліцытнае значэнне ‘*жанчына сталага ўзросту, не замужам*’, што пацвярджаецца ў прыказцы: “*Старая дзеўка, як дзіравы кажух, – адзін дух*”.

Гендэрная маркіраванасць праследжаецца і ў выслоўях, што ўваходзяць у тэматычную групу ‘сваяцкія адносіны’, якія часта пабудаваны на антаніміі: *любіць муж жану здаровую, а брат сястру багатую; як добра свякроў, то добра і нявеста; свякруха добра не бывае, усё ліхая ды ліхая; як зяць да парог, дык цёпича за пірог; цесць любіць чэсць, а зяць любіць узяць; зяць любіць цёпичу багатую, а жонку здаровую; белы снег, ды не сыр, добры зяць, ды не сын і інш.*

Гендэрны аспект фізіялагічных характарыстык прадстаўнікоў абодвух палоў найперш актуалізуецца ў парэміях са значэннем ‘сталасць’, а не ў значэнні ‘колькі гадоў’, паколькі для сістэмы грамадскіх адносін важная ўласцівасць чалавека выконваць свой абавязак перад грамадствам. Для мужчыны – гэта служба ў арміі (*прызыўны ўзрост*), а для жанчыны – дасягненне шлюбнага ўзросту (ці выхад з яго): *на выданні, бабіна лета і інш.*

Што датычыць гендэрнай маркіраванасці ў парэміях са значэннем ‘стан здароўя’, то традыцыйнымі для мужчыны з’яўляюцца параўнанні з прадстаўнікамі жывёльнага свету (*здаровы як бык, здаровы як конь, дужы што бугай, здаровы як мядзведзь, дужы як зубр і інш.*).

Адлюстраванне стану здароўя жанчын у народных выслоўях пашырана менш. У дачыненні да жанчын і дзяўчат ужываюцца парэміі з імпліцытнай эмацыянальна-якаснай ацэнкай тыпу *жанкі як сарокі, дачка як каралеўна, дзеўка як вішня, дачушка як ластавачка, баба як кадушка, баба як гвозд, баба старая як шацёр, баба як мяцеліца і інш.*

Аналіз парэміялагічных адзінак прыведзеных вышэй тэрміналагічных груп сведчыць, што для характарыстыкі жанчын маецца большая колькасць народных выслоўяў, у тым ліку адмоўных, і больш імпліцытных стэрэатыпных правілаў паводзін. Жанчына больш актыўна намінуецца і вызначаецца больш дакладна. Выразная характарыстыка гендэрных роляў мужчыны/жанчыны вызначаецца ў шэрагу выслоўяў тыпу “*грошы не мякіна, баба не мужчына*”.

Першымі транслятарамі гендэрных роляў з’яўляецца маці і бацька. Гендэрныя стэрэатыпы ў дачыненні да іх засвойваюцца дзецьмі перш за ўсё з другасных крыніц, а не з іх уласнага вопыту і выкарыстоўваюцца імі задоўга да ўзнікнення яскравых уяўленняў пра тыя групы, да якіх належаць дзеці.

Гендэрныя стэрэатыпы, сфарміраваныя ў выніку сямейнага выхавання, арыентуюць дзіця ў акіяне сацыяльнай інфармацыі і дапамагаюць выхаваць гендэрную ідэнтычнасць.

Паколькі з маці ў дзіцяці перш за ўсё ўстанаўліваецца цесная эмацыянальная сувязь, то і ў парэміялагічных адзінках у дачыненні да маці выяўляюцца эмацыянальныя пачуцці: “*Матчыны рукі заўсёды мяккія; Пры сонейку цёпла, а пры матцы добра; У каго матка, у таго і галоўка гладка; Птушка рада вясне, а дзіця маці; Няма такой крэмы, дзе купляюць мамы*”.

З пазіцый гэндэрнай асіметрыі прадстаўлены парэміі ў дачыненні да бацькі. Іх адзначаецца меншая колькасць, яны маюць у асноўным прагматычны эфект, акрамя таго, надзвычай выразна ў іх падкрэслена роля маці: *“Бацька ўмрэ, то палавінка сіраты, а маці ўмрэ, то цэлая сірата; Бацька не матуля: не пацалуе і не прытуле”*.

Гэндэрныя стэрэатыпы, якія падкрэсліваюць перавагу мужчынскага пачатку, прадстаўлены ў выслоўях тыпу *“Бацька быў стралок, а я яго сыноч; Які дубок, такі і клінок, які бацька, такі і сыноч; Я за свайго Кузьму каго захачу вазьму, а ты сваю Арынку павазі на рынку; І мой бацька такі маўся, і я ў яго ўдаўся”*.

Ключ да разумення канцэпцыі мацярынства/бацькоўства ў народных выслоўях – гэта і гэндэр, і беларускі нацыянальны менталітэт. Бацькоўства – гэта найперш улада над сям’ёй, жонкай і дзецьмі: *“Дай жонцы волю, то сам пойдзеш у няволю; Не вер каню ў дарозе, а бабе дома: і каня ў дарозе прывязы, а бабе праўды не кажы”*.

Мацярынства ахоплівае эмацыянальную, псіхалагічную і бытавую сферы, а бацькоўства – грамадскае. Праца бацькі мела ў вачах грамадства большую значнасць, чым хатнія заняткі маці: *“Хлеба не станець, бацька дастанець”*. Бацька больш стрыманы ў знешніх праяўленнях: *“Бацькіна дараванне на сняданне, а маткіна на абед; Бацькава данне – на адно сняданне”*.

У выслоўях праклінаюцца дзеці, якія зневажаюць бацьку: *“Сохні тая рука, што на бацьку падымаецца; Хай таму дзіцятку язык аваліцца, што на людзях бацьку няславяць”*. Прыказкі прадракаюць: *“Хто бацьку шануе, той сабе неба гатуе”*.

Такім чынам, народныя выслоўі ў значнай ступені дэтэрмінуюць актуальную пазнавальную дзейнасць дзяцей у працэсе іх сацыялізацыі і ў пэўнай ступені ўплываюць на прыняцце і выкананне імі будучых роляў мужа ці жонкі.

Парэміі, якія характарызуюць сямейныя адносіны, утвараюць надзвычай прадстаўнічую тэматычную групу: *“Добрая жонка – дома рай, благая – хоць ты цягу дай; Там і бог раюе, дзе жонка мужа шануе; Сварлівая жонка горш, чым каню хамут; Калі мужык п’е, то палавіна бяды, калі жонка, то цэла; Пад добрым кустом трава зелянее, за добрым мужам жонка маладзее; Добрая жонка – вяселле, а ліхая – паганае зелле”*.

Гэндэрная маркіраванасць у сферы сям’і тлумачыцца тым, што сям’я ўяўляе сабой мікрапраекцыю адносін паміж паламі ў соцыуме. Дэфініцыі парэмій выразна вызначаюць асноўныя пазіцыі палюў пры ўступленні ў шлюб: жанчына – уласнасць мужчыны, а ён – яе гаспадар (*Муж хай будзе як долата, абы ты за ім была як золата; Любі як душу, трасі як грушу; Як гаспадар у хаце, дык усё будзе добра; Дзе двое гаспадараць, там парадку няма; Бабіна дарога – ад печы да парога*).

Становішча жанчыны вызначаецца толькі праз яе адносіны да мужчыны: спачатку да бацькі (*Пры сонейку цёпла, пры бацьку добра;*

Дзяўчына ў бацькі ў гасцях; Пела, як бацькаў хлеб ела, а як мужыкоў, так і голас не такоў), а потым да мужа (Добра каша пры хлебу, добра бабе пры дзеду).

Аднак у складзе парэмія маюць месца выслоўі з недакладна акрэсленай семантыкай. Так, фразеалагізм *ні дома ні замужам* вызначае толькі дзве магчымыя сацыяльныя ролі для жанчын: або дачка (дома), або жонка (замужам).

Калі супаставіць фразеалагізмы з агульным значэннем ‘уступленне ў шлюб’, то патрэбна адзначыць, што мужчынская і жаночая пазіцыі нясуць розную сэнсавую нагрузку: жанчына з’яўляецца пасіўным сімвалічным сродкам абмену, а мужчына актыўны і праяўляе ініцыятыву пры заключэнні шлюбу.

Разам з тым, у беларускіх выслоўях фіксуецца вялікі ўзровень прававой свабоды жанчыны. Калі, напрыклад, рускі мужчына бярэ сабе жонку, то беларуская жанчына выходзіць замуж. У многіх беларускіх парэміялагічных адзінках вызначаецца права беларускіх жанчын адказваць прэтэндэнтам на руку і сэрца: *За пераборы – лапці ды аборы; Не перабірай, а то скулу схопіш; За перабірачку выбераш гарачку.*

Разам з тым, у народнай свядомасці мае месца матыў прадвызначэння (суджанага і канём і аб’едзеш), аднак у чалавека заўсёды ёсць магчымасць што-небудзь змяніць: *“Не суджана, калі разгуджана”*.

Ва ўсіх парэміях такога тыпу адлюстроўваецца сацыяльны і публічны характар заключэння шлюбу, у аснову яго пакладзены прынцып паляпшэння і працягу роду, адзіным прызнаным Богам і людзьмі спосабам якога з’яўляецца шлюбны саюз мужчыны і жанчыны: *“Хужа няма кары, як жыць без пары; Не век дзеўкаю дзеваваць, трэба шчасця паспытаць”*.

Сямейнае шчасце для беларусаў, найперш для жанчыны, вызначаецца якасцямі мужа: *“За добрым мужам і варона жонка, а за дурным і княгіня загіне; За ўсё мужык у адказе”*.

Што датычыць размеркавання грамадскіх і сацыяльных роляў у сям’і, то этнографы адзначаюць, што яшчэ ў пачатку ХХ стагоддзя ў сям’і падтрымлівалася самае строгае размеркаванне працы на мужчынскія і жаночыя работы. Мужчынскімі заняткамі лічыліся: ворыва, пасеў, баранаванне, касьба, прывоз сена і снапоў з луга і поля, малацьба, дагляд жывёлы, нарыхтоўка дроў, пляценне лапцяў. Жанчына абавязана гатаваць ежу для ўсяе сям’і, насіць ваду, сеяць агарод, жаць жыта, ткаць сукно, шыць бялізну, вырабляць малочныя прадукты і інш. Падзел грамадскіх абавязкаў назіраўся з дзяцінства:

Маладым мужчынам – на плужочку, на плужочку,

А хлопчыку – на пужачцы, на пужачцы.

Маладым малодкам – красёны ткаць,

А дзевачкам – дыў палотны бяліць,

Маладым мужчынам – поле араць,

А хлопчыкам на пастку гнаць.

Гендэр не толькі канстытуіруе сям'ю, але і сам, у сваю чаргу, канстытуіруецца ёю. Значэнне сям'і ў жыцці чалавека, разуменне ролі жанчыны ў захаванні трывалых сямейных адносін пакладзена ў аснову такіх народных выслоўяў, як *жоначка як пчолачка, жонка як пісаная, бог даў жонку як мурашачку і інш.*

Такім чынам, парэміялагічныя адзінкі – своеасаблівае люстэрка гендэру. Праз супрацьпастаўленне палоў у іх выяўляюцца асаблівасці гендэрных адносінаў, што склаліся і замацаваліся ў грамадстве гістарычна і якія з'яўляюцца тыповымі для яго: мужчына – гэта праяўленне фізічнай і маральнай сілы, жанчына – фізічнай і духоўнай прыгажосці.

Літаратура

1. Анталогія беларускай народнай прыказкі, прымаўкі і выслоўя / уклад., аўт. прадмовы А. С. Фядосік. – Мінск, 2002. – 298 с.

2. *Лепешаў, І. Я.* Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1993. – Т. 1: А – Л. – 600 с. ; Т. 2: М – Я. – 607 с.

3. *Санько, З.* Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразеалагізмаў / З. Санько. – Мінск, 1991. – 218 с.

І. Л. Бурак

ГРАМАТЫЧНЫЯ ЁМОВЫ ЎЗМОЦНЕНАГА АДАСАБЛЕННЯ

Адасабленнем, як вядома, лічыцца сэнсава-граматычнае і інтанацыйнае выдзяленне дадзеных членаў у сказе. Адасобленыя члены на пісьме аддзяляюцца ці выдзяляюцца ў сказе з дапамогай коскі: *Галлё спуціўшы над парканам, расла тут грушка з тонкім станам (Я. Колас); Паветра, напоенае пахамі хвоі, навісла сіняватай смугой (М. Лынькоў).* Адасабленне можа мець узмоцнены характар, і тады пры вымаўленні перад адасобленымі членамі (і пасля іх, калі адасобленыя члены размешчаны ў сярэдзіне сказа) робіцца больш працяглая паўза, а самі адасобленыя члены вымаўляюцца з узмоцненай інтанацыяй і на пісьме аддзяляюцца ці выдзяляюцца з дапамогай працяжка: *Зімовай ноччу – зорнай, белай – ніяк заснуць я не магу (М. Машара); Сонца – у здзіўленні – ціха з-за таполі жоўты сноп прамення кінула на поле (А. Вялюгін).*

Узмоцненае адасабленне вызначаецца камунікатыўнымі мэтамі, сэнсам, які ўкладваецца ў выказванне. Аднак ёсць і пэўныя граматычныя ёмовы, якія прадвызначаюць узмоцненае адасабленне. Гэта размяшчэнне адасобленых членаў у сказе, а таксама іх колькасны склад і развітасць. У некаторых выпадках узмоцненае адасабленне вызначаецца спосабам марфалагічнага выражэння адасобленых членаў сказа, а таксама сродкамі іх сувязі паміж сабой.

Адасабленне азначэнняў лічыцца, як правіла, узмоцненым, калі яны выражаны адзіночнымі прыметнікамі, размешчаны ў канцы сказа і калі іх не менш чым два: *Плывуць на небе хмаркі – белыя, кучаравыя*

(*М. Лынькоў*); *У руках была кветка – белая, пышыная, вялікая (Я. Колас)*. У маўленні такія азначэнні адрозніваюцца працяглай паўзай на стыку з астатняй часткай сказа, сінтагматычным націскам, аслабленай інтэнсіўнасцю і запаволеным тэмпам [2, с. 164].

Набываюць узмоцнены характар адасобленыя азначэнні, выражаныя адзіночнымі прыметнікамі ці займеннікамі, калі яны маюць удакладняльны характар і для іх аб'яднання ўжываецца злучнік *і* (адзін або ў спалучэнні з бяззлучнікавай сувяззю): *Гэта наша – твая і мая – маладосць (П. Глебка)*; *На дрэвах зімой два колеры – чорны і белы (З. Бядуля)*; *Ішоў асенні – дробны, нудны і доўгі – дождж (К. Чорны)*. У маўленні, калі такія азначэнні размешчаны ў канцы сказа, перад імі робіцца працяглая паўза, а самі азначэнні вымаўляюцца з узмоцненай інтанацыяй. Калі ж яны знаходзяцца ў сярэдзіне сказа, то выдзяляюцца працяглымі паўзамі з абодвух бакоў.

Узмоцненым з'яўляецца адасабленне неразвітых і развітых недапасаваных азначэнняў, выражаных назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў, калі яны размешчаны ў сярэдзіне сказа пасля дапасаванага азначэння, выражанага прыметнікам, і ўдакладняюць яго сэнс: *Дарога ішла па доўгай – з кіламетр – паляне (М. Лынькоў)*; *Сакавіты – з поўных грудзей – смех напоўніў пакой (І. Шамякін)*. Паколькі такія азначэнні змяшчаюць элемент дадатковага паведамлення, у маўленні яны заўсёды лагічна падкрэсліваюцца і аддзяляюцца ад астатняй часткі сказа працяглымі паўзамі, у выніку чаго набываюць большую сінтаксічную важнасць і стылістычную выразнасць.

З дапамогай працяжніка адасабляюцца недапасаваныя азначэнні, выражаныя інфінітывам, калі яны размешчаны ў канцы сказа і ўжываюцца для ўдакладнення асобных слоў у сказе: *Усіх непакоіла адна думка – выстаяць (М. Лынькоў)*; *Узнікла недарэчнае ў такіх абставінах жаданне – засмяцца (Р. Сабаленка)*. Постпазіцыйнае становішча такіх азначэнняў, а таксама спосаб іх марфалагічнага выражэння спрыяюць узмоцненаму сэнсаваму і эмацыянальнаму адасабленню ў сказе.

Набывае ўзмоцнены характар адасабленне неразвітых і развітых прыдаткаў, якія размешчаны ў канцы сказа. У маўленні перад такімі прыдаткамі робіцца працяглая выразная паўза, а самі прыдаткі выдзяляюцца з дапамогай лагічнага націску: *Дадому з зімоўкі далёкай ляцяць нашы госці – іпакі (М. Хведаровіч)*; *Пеніцца Нарач – рыбацкае мора (А. Вялюгін)*; *На сяле праспявалі апошнія пеўні – вешчуны блізкай зары і новага дня (В. Каваль)*.

Узмоцненым з'яўляецца адасабленне прыдаткаў, калі яны ўдакладняюць змест азначаемага слова і дапускаюць магчымасць пастаноўкі злучальнага слова **а іменна**: *Камандзір заслужана насіў вядомае па вобласці імя – Грозны (Я. Брыль)*; *Грабцы – дзяўчаты,*

маладзіцы – штора з варушацца жывеі, бо чуоць голас навальніцы (Я. Колас).

Пастаноўка працяжніка пры прыдатках можа быць абумоўлена і кампазіцыйнымі асаблівасцямі сказа. У прыватнасці, у сказах ускладненай будовы адасобленыя прыдаткі заўсёды аддзяляюцца або выдзяляюцца працяжнікамі: *На пагорку, ля самага броду рэчкі, Мацей Тадэўчык – стары рыбак і паляўнічы – сядзіць на перавёрнутым чоўне пры слаба тлеючым вогнішчы і дыміць люлькай (З. Бядуля)*. Калі адасобленыя прыдатак адносіцца да аднаго з аднародных членаў, якія выражаны назоўнікамі, то для іх дакладнага размежавання ў сказе гэты прыдатак аддзяляецца або выдзяляецца працяжнікамі [1, с. 72]: *Маці, Алімпя – яе сястра – і мы збіралі ягады на паляне (Я. Колас); Анорэй, Сцяпан – селянін з суседняй вёскі – і незнаёмая дзяўчына выйшлі на дарогу (П. Пестрак)*. Адасобленне такіх прыдаткаў ўзмоцненым не з'яўляецца.

Адасобленне акалічнасцей набывае ўзмоцнены характар, калі яны ўдакладняюць або паясняюць іншую акалічнасць у сказе, размешчаны ў канцы сказа і калі іх не менш чым дзве: *Сані рыняць па-ранішняму – глуха, коротка, непрыветна (Я. Скрыган); Хата пабудавана на вясковы лад – проста і адмыслова (К. Чорны)*.

Адасобленне акалічнасцей з'яўляецца ўзмоцненым, калі яны выражаны інфінітывам або інфінітыўным словазлучэннем, размешчаны ў канцы сказа і адзелены ад паясняемага выказніка іншымі членамі сказа: *Да Сцёпкі зайшлі хлопцы – пазнаёміцца (Я. Колас); Сава найшоў у напрамку пасёлка – сустрэць Сцяпана Каваля (П. Пестрак)*.

Адасобленыя акалічнасці, выражаныя прыслоўямі, вымаўляюцца з ўзмоцненай інтанацыяй, калі маюць свае інтанацыйныя знакі прыпынку або калі набываюць параўнальнае значэнне і адзелены ад паясняемага выказніка іншымі членамі сказа: *Я за сабой масты ўсе – начыста! – спаліла (Я. Янішчыц); Ляццяць над імі – дымам – хмары (А. Вялюгін)*.

Адасобленне акалічнасцей, выражаных назоўнікамі з прыназоўнікамі, з'яўляецца ўзмоцненым, калі яны знаходзяцца ў канцы сказа і адзелены ад паясняемага выказніка іншымі членамі сказа: *У госці сваякі запрошаны пасля парадку – на абед (А. Астрэйка); Распраналася яна марудна – ад утомы (І. Мележ); Ірына ўзяла кошык як – для адводу вачэй (М. Лынькоў)*. Прыклады паказваюць, што такое адасобленне ўласціва для акалічнасцей мэты і прычыны.

Адасобленне акалічнасцей, выражаных назоўнікамі з прыназоўнікамі, набывае ўзмоцнены характар, калі яны з'яўляюцца аднароднымі, размешчаны ў канцы сказа і адзелены ад паясняемага выказніка іншымі членамі сказа: *Непадалёку праходзілі ўзброеныя людзі – купкамі, клонамі, у адзіночку (М. Лынькоў)*.

Узмоцненым з'яўляецца адасобленне аднародных акалічнасцей, калі яны маюць удакладняльны характар і аб'яднаны паміж сабой злучнікамі і,

ды, ці, або: Усюды – далёка і блізка – жаданая ява ўстае (П. Броўка); Заўсёды – летам ці зімой – ён хадзіў у цёплай шапцы (М. Лынькоў); Усюды – на полі, у лесе або дома – ён не сядзеў без работы (З. Бядуля).

Адасабленне акалічнасцей лічыцца ўзмоцненым, калі яны маюць паясняльны характар і размешчаны ў канцы сказа: *Дзіцячы пратэст выказваецца адзіным для маленства сродкам – плачам (Я. Брыль); А дзесятай гадзіне Лясніцкі пайшоў ва ўмоўленае месца – у гарадскі сквер (М. Зарэцкі).*

Адасабленне паясняльных членаў сказа набывае ўзмоцнены характар, калі яны з'яўляюцца аднароднымі і размешчаны ў сярэдзіне ці ў канцы сказа: *Не так даўно ў адным французскім порце – у Брэсце, у Тулоне ці ў Марсэлі – стаяў на прычале карабель заморскі (М. Лужанін); Рыцар быў адным са знакамітых магнатаў – не то князь Радзівіл, не то граф Патоцкі (З. Бядуля); Не хапала толькі аднаго – смеласці і сумлення (М. Паслядовіч).*

Прааналізаваны фактычны матэрыял дае магчымасць сцвярджаць, што асноўнымі граматычнымі ўмовамі ўзмоцненага адасаблення з'яўляюцца размяшчэнне адасобленых членаў у канцы сказа, іх удакладняльны або паясняльны характар, развігасць, колькасны склад. Граматычныя ўмовы прадвызначаюць узмоцненае адасабленне азначэнняў, прыдаткаў і акалічнасцей. Узмоцненае адасабленне дапаўненняў поўнасцю залежыць ад сэнсу выказвання: *За святло душы, за сілу, ласку – пакахала дзяўчына яго (А. Бялевіч); Замест слёз – у торбе песні (М. Машара).*

Прааналізаваныя граматычныя ўмовы ўзмоцненага адасаблення характэрны і для рускай мовы, напрыклад: *Таковы многие бунинские персонажи – колоритные, яркие, своеобразные (Л. Крутикова); По пути из Задонска в Воронеж я догнал двух богомольцев – старика и старуху (М. Горький); Я наложу на всех одну обязанность – творить (М. Горький); И казармы здесь были устроены по-тюремному – из толстых брёвен, с крохотными оконцами (Д.Н. Мамин-Сибиряк).*

Дадатковае паведамленне, выражанае адасобленымі азначэннямі ці акалічнасцямі і вынесенае ў канец сказа, акцэнтую на сабе павышаную ўвагу, што абумоўлівае ўзмоцненае адасабленне такіх канструкцый.

Узмоцненае адасабленне адзіночных азначэнняў ці акалічнасцей вызначаецца не толькі іх размяшчэннем у канцы ці ў сярэдзіне сказа, а і спосабам іх марфалагічнага выражэння (як правіла, гэта немарфалагізаваныя азначэнні і акалічнасці), а таксама дыстантным ці постпазіцыйным становішчам адносна азначаемага ці паясняемага члена сказа.

Такім чынам, узмоцненае адасабленне вызначаецца не толькі сэнсам, які ўкладваецца ў паведамленне, але і падмацоўваецца пэўнымі граматычнымі ўмовамі, што дае магчымасць больш дакладна дыферэнцыраваць гэту з'яву.

Літаратура

1. Буряк, Л. І. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы / Л. І. Буряк. – Мінск, 1980.
2. Буряк, Л. І. Сучасная беларуская мова: сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Буряк. Мінск, 1987.

С. А. Важнік

ДА ПРАБЛЕМЫ СТВАРЭННЯ КОМПЛЕКСНАЙ СІНТАГМАТЫЧНАЙ КЛАСІФІКАЦЫІ ДЗЕЯСЛОЎНЫХ ПРЭДЫКАТАЎ

Прафесар Б.Ю. Норман, супастаўляючы беларускія і рускія дзеяслоўныя амонімы, звярнуў увагу на значную ўдзельную вагу пар, у якіх семантыка беларускай лексемы больш шырокая, чым семантыка адпаведнага рускага амоніма [Норман 1970: 159]. Падобныя назіранні маюць месца і ў працах Ю.Д. Абрэсяна і У.Р. Гака.

Так, Ю.Д. Абрэсян звярнуў увагу на *абстрактны* характар французскіх дзеясловаў, калі разглядаць іх у рускамоўным дачыненні, што выяўляецца ў наяўнасці ў французскай мове вялікай колькасці т.зв. “родавых” слоў, а таксама знаходзіць выражэнне ў тым, што французская мова амаль не ведае пяцівалентных прэдыкатаў, у той час як у рускай мове вылучаюцца не толькі пяці-, але і шасцівалентныя дзеяслоўныя прэдыкаты [Абрэсян 1973: 298]. Гэтую ідэю Ю.Д. Абрэсяна пацвярджае і У.Р. Гак: у рускай мове, па яго назіраннях, семантычнае дапасаванне выкарыстоўваецца значна шырэй, чым у французскай мове. Параўн.:

(1) руск. Птица (S_1) вылетела (V_1) из гнезда – франц. L’oiseau (S_1) est sorti (V_1) de son nid;

(2) руск. Змея (S_2) выползла (V_2) из норы – франц. Le serpent (S_2) est sorti (V_2) de son trou [Гак 1981: 54].

Абодва рускія дзеясловы з’яўляюцца спецыялізаванымі адносна дэнататыўнага (функцыянальна-адлюстравальнага) значэння суб’ектаў, а таму $V_1 \neq V_2$. У адпаведных французскіх дзеяслоўных семемах няма ўказання на спосаб руху і на дэнататыўны статус суб’ектаў, а таму $V_1 = V_2$ [Гак 1972: 387–388].

Якім жа чынам суадносяцца беларускія і польскія дзеясловы? Ці супадаюць семантычныя аб’ёмы беларускіх і польскіх дзеясловаў, якія ўтвараюць адну кантрастыўную пару? Дзеясловы якой мовы валодаюць большай ступенню абстрактнасці / канкрэтнасці? Усе гэтыя пытанні патрабуюць спецыяльнага даследавання.

Далёка не заўсёды можна дакладна вызначыць, да якой ступені адцягнана, абагульнена значэнне таго ці іншага дзеяслова (параўн.: [Уфимцева 1972: 435–436]). Семантыка дзеяслоўнага слова можа, тым не менш, “вымярацца” аб’ектыўна – праз аналіз сінтаксічных паводзін дзеясловаў, у тым ліку і праз улік іх дыстрыбуцыйных уласцівасцей. Семантычная структура дзеяслова мае некалькі ступеней абстракцыі

[Золотова, Оніпенко, Сидорова 1998: 64]. Перадусім гэты тэзіс мае анталагічнае вытлумачэнне. Як заўважыла А.А. Уфімцава [Уфимцева 1977: 23–24, 39; 1986: 141], акаляючая нас рэчаіснасць падзяляецца на “*свет рэчаў (прадметаў)*” і “*свет ідэй (паняццяў)*”, у сувязі з чым можна канстатаваць, што дзеяслоўная лексіка адлюстроўвае дзве адрозныя сферы (жыцця)дзейнасці чалавека – *матэрыяльна-фізічную і сацыяльна-духоўную*. Безумоўна, дзеясловы, якія адлюстроўваюць толькі першую або толькі другую сферы, з’яўляюцца нятоеснымі па сваёй семантыцы ў аспекце яе *канкрэтнасці / абстрактнасці*. Дзеяслоў, ступень абагульненасці значэння якога відавочна большая ў параўнанні з назоўнікам, патрабуе комплекснага падыходу пры вызначэнні ўзроўню абстрактнасці / канкрэтнасці яго семантыкі [Русская глагольная лексика 1997: 70, 73].

Пра тое, якім з’яўляецца пэўны дзеяслоў па сваёй семантыцы – *абстрактным* ці *канкрэтным*, – можна меркаваць па яго дыстрыбуцыі. Пры гэтым існуе, аднак, праблема вызначэння *ступені (узроўню)* канкрэтнасці / абстрактнасці семантыкі таго ці іншага дзеяслова.

Ужо даўно заўважана, што кожны асобны дзеяслоў мае свой уласны ўзровень абмежаванняў на спалучальнасць з імёнамі. Дакладна вызначыць сінтаксічна рэlevantныя рысы таго ці іншага дзеяслова дазваляе семантычная вартасць (статус, ранг, параметр) залежных ад яго кампанентаў. Якзначае А.А. Уфімцава, іменныя лексемы ў сістэме той ці іншай мовы могуць характарызавацца наборам семантычных прымет (сем) рознай ступені абагульненасці:

- 1) *катэгарыяльная прымета* – *прадметнасць*;
- 2) *семантычная прымета асобнай катэгорыі* слоў – *адушаўлёнасць / неадушаўлёнасць*;
- 3) *семантычная прымета субкатэгорыі* – *асоба / не-асоба*;
- 4) *семантычныя прыметы* на ўзроўні розных па сваім характары *лексічных мікрасістэм* (лексіка-семантычныя парадыгмы, прадметныя групы, семантычныя палі);
- 5) *семантычная прымета* на ўзроўні *асобнай лексемы* (прымета, паводле якой адбываецца дыферэнцыяцыя адной лексемы ад іншых) [Уфимцева 1972: 441–442; параўн.: Хомский 1972: 74, 77–78, 89–90].

Па сутнасці, кожны з вылучаных тыпаў семантычных прымет імёнаў можа разглядацца ў якасці асобнага ўзроўню абмежаванняў, якія дзеяслоў накладвае на сваё акружэнне. На гэта ў свой час звярнула ўвагу і М. Шупрычыньска, паводле якой дзеяслоў дэтэрмінуе залежнае слова або (1) з пункту гледжання *класавай* вартасці (прыналежнасці залежнага слова да пэўнага класа), або (2) з пункту гледжання *катэгарыяльнай* вартасці, або (3) з пункту гледжання “*слоўнай вартасці*” [Шупрычыньска 1973: 11–12]. Разгледзім кожны з вылучаных М. Шупрычыньскай тыпаў больш падрабозна.

1. Дзеясловы “класавай вартасці”.

Паводле М. Шупрычыньскай, такія дзеясловы ўвогуле не накладваюць абмежаванняў на сваё акружэнне, а таму могуць спалучацца ў аб’ектнай пазіцыі з неабмежаванай колькасцю актантаў, розных па сваёй семантыцы, па сваіх дэнататыўных якасцях. Параўн.: *chwalić, lubić, szanować, wybierać, opisywać, wutyślać*. Адрознівальнай прыметай такіх дзеясловаў з’яўляецца *назоўнікаваасць* як сінтаксічная рэлевантная прымета дзеясловаў такога тыпу: *chwalić zamiar, zeszyt, pogodę, czytanie* і г.д. Абмежаванні такога кшталту, услед за М. Шупрычыньскай, назавём *класавымі*, а самі дзеясловы – *назоўнікавымі* [Szupryczyńska 1973: 15, 101].

Ф.С. Бацэвіч называе дзеясловы, не спецыялізаваныя адносна семантычных статусаў імёнаў, “дэнататыўна незалежнымі” або “адлюстравальна незамцаванымі”. Вучоны выходзіць з функцыянальна-рэферэнтнай таксаноміі імёнаў-суб’ектаў, а не імёнаў-аб’ектаў, як М. Шупрычыньска. Сярод дзеясловаў з незалежнай рэферэнтна-дэнататыўнай аднесенасцю Ф.С. Бацэвіч вылучае:

1) дзеясловы агульнаэкзистэнцыяльнай семантыкі (з семантычным кампанентам ‘быць / не быць’): *быць, бываць, існаваць, мецца, знаходзіцца, з’яўляцца, выяўляцца* і інш.;

2) дзеясловы, што абазначаюць некаторыя агульныя катэгорыі існавання элементаў свету (колькасць, якасць, змены і г.д.): *змяняцца, вар’іравацца, адрознівацца, супадаць, функцыянаваць, выкарыстоўвацца* і інш.;

3) дзеясловы рэлятыўнай семантыкі, якія абазначаюць адносіны роўнасці, няроўнасці, уключэння, выключэння, замяшчэння і некаторыя інш.: *адносіцца, адпавядаць, супадносіцца, падыходзіць, гарманіраваць, адрознівацца, дамінаваць, складацца з, уключаць у сябе, сімвалізаваць* і інш.;

4) шэраг дзеясловаў агульнакаўзатыўнага значэння: *змяняць, актывізаваць, узмацняць, паслабляць, паскараць, уплываць, уздзеінічаць, хваляваць, весяліць, спакушаць* і інш.;

5) шэраг дзеясловаў агульнаазначнага значэння: *цаніцца, ацэньвацца, значыць, азначаць, заслугоўваць, здавацца, захапляць* і інш.;

6) дзеясловы, якія абазначаюць працэс успрымання чалавекам (радзей – жывёлай) пазамоўнай рэчаіснасці ў самым агульным сэнсе: *успрымацца, заўважвацца, забывацца, сніцца, думацца, усплываць (у памяці), уяўляцца* і інш.;

7) дзеясловы, што абазначаюць патрэбу чалавека ў чым-н.: *патрабавацца, станавіцца (быць) патрэбным* і інш.;

8) дзеясловы, што абазначаюць магчымасць асобных элементаў свету мець свае імёны: *называцца, звацца* і інш. [Бацэвіч 1997: 48–49].

2. Дзеясловы “катэгарыяльнай вартасці”.

Такія дзеяслоўныя прэдыкаты маюць спалучальнасныя абмежаванні, абумоўленыя прыналежнасцю пэўнага актанта да той ці іншай семантычнай / фармальнай катэгорыі. Так, дзеясловы тыпу *palić (co?)* спалучаюцца, рэалізуючы сваё прамое значэнне, толькі з канкрэтнымі імёнамі; *inicjować (co?)* – з абстрактнымі; *wyksz-talcać, denerwować,*

informować (kogo?), *mówić (komu // do kogo?)* – з персанальнымі; *budować*, *czytać*, *suszyć (co?)* – неадушаўлёнымі і інш. Такія абмежаванні, як зазначае М. Шупрычыньска, маюць *катэгарыяльны* характар.

Падыход, пры якім улічваюцца толькі класавыя і катэгарыяльныя абмежаванні, быў бы, відаць, не зусім карэктным. Відавочна, пры накладанні спісаў, напрыклад, усіх неадушаўлёных імёнаў і ўсіх “неадушаўлёных” дзеясловаў наўрад ці можна атрымаць усе правільныя з пункту гледжання закону семантычнага дапасавання словаспалучэнні. Параўн.: *otrzymywać książkę, ziemię, słowo, zapewnienie*, але: **otrzymywać zabawę, obłęd, proces, przemarsz* і інш.

Сінтаксічны аналіз пры ўліку толькі класавых і катэгарыяльных уласцівасцей залежных ад дзеяслова актантаў з’яўляецца недастатковым: для большасці *назоўнікавых адушаўлёных / неадушаўлёных, канкрэтных / абстрактных* і г.д. дзеясловаў існуюць больш выразныя абмежаванні; такія дзеясловы маюць больш вузкую спалучальнасць, бо могуць спалучацца ў межах пэўнай паняццённай катэгорыі толькі з адпаведнай групай слоў з дакладна вызначаным лексіка-семантычным статусам. Так, дзеясловы тыпу *verba dicendi (mówić, powiedzieć* і інш.) спалучаюцца з абстрактнымі актантамі, але не з усімі, а толькі з імёнамі тыпу *słowo, zdanie*; дзеясловы тыпу *inicjować* – толькі з некаторымі абстрактнымі імёнамі са значэннем ‘*czynność / proces*’: *czyn, pogardę, badania* і інш.; дзеясловы тыпу *przeplakać, przesiedzieć* – з абстрактнымі назоўнікамі, што з’яўляюцца назвамі праежжэй часу: *dzień, miesiąc, rok* і інш. [*Szupryczyńska* 1973: 50]. Гэта азначае, што дыстрыбуцыйныя ўласцівасці такіх дзеясловаў больш карэктна апісваць не на ўзроўні класавых ці катэгарыяльна-семантычных абмежаванняў (хоць у кожнай мове ёсць дзеясловы тыпу *być, mieć*, якія маюць уласна класавы характар абмежаванняў [*Дорошевский* 1973: 126–127]), а на ўзроўні *лексіка-семантычных* (“слоўных”) абмежаванняў.

3. Дзеясловы “слоўнай вартасці”.

Дзеясловы пэўнага тыпа маюць здольнасць спалучацца толькі з некаторымі імёнамі, блізкімі семантычна. Параўн.: *koić ból, cierpienie, żal* і інш.; *mówić słowo, zdanie, wiersz* і інш.; *orać ziemię, pole, ogród* і інш.; *rozlewać płyn, wodę, herbatę* і інш. Дыферэнцыйнай рысай дзеясловаў тыпу *koić, mówić, czytać, orać, rozlewać* з’яўляецца “*групавая*” (*лексіка-семантычная*) *вартасць* іх сінтаксічнага акружэння, што абумоўлена прыналежнасцю дзеяслоўных партнёраў-актантаў да пэўнай “слоўнай” групы (тэматычнай групы; рэфэрэнтна-таксанамічнага адностравальнага класа; лексіка-семантычнага класа; дэнагатыўнага класа). Класавыя і катэгарыяльныя характарыстыкі такіх дзеясловаў, як правіла, супадаюць (у нашым выпадку – гэта *назоўнікавыя неадушаўлёныя* дзеясловы).

4. Дзеясловы “індывідуальнай вартасці”.

Абмежаванні на спалучальнасць могуць тычыцца толькі аднаго слова-партнёра. Параўн.: *trzyć ocy, lasować wapno, niścić dług, fikać koziolki* і інш. (“індывідуальная” вартасць дзеяслоўных партнёраў).

Дзеясловы са спалучальнаснымі абмежаваннямі тыпу (3) і (4) характарызуюцца ў спецыяльнай літаратуры як **дзеясловы з прадметнымі (субстанцыянальнымі) спецыялізаванымі семамі** [Михайлова 1984]; або як **дзеясловы вузкай дэнататыўнай аднесенасці** [Бацевич 1997: 49–50]; або як **дзеясловы з уключанымі актантамі**, дзе ўключэнне разглядаецца як семантычная з’ява, паводле якой уключаны кампанент закладзены ў семнай структуры дзеяслова [Vojar 1975; Русская глагольная лексика 1997: 49–51]. Гэта той самы выпадак, калі, як зазначыў В. Дарашэўскі, “паняцце дзейніка можа быць заключана <...> у змесце выказніка”: так, напрыклад, формы дзеяслова *rzeć* (*іржаць*) могуць быць выказнікам толькі дзейніка *koń* (*конь*) і г.д. [Дорошевский 1973: 162]. Іншымі словамі, семантычны змест выказніка імплікуе дзейнік. Гэта тычыцца дзеясловаў тыпу *szczekać* (*pies*), *gruchać* (*gołąb*), *klaskać* (*słowik*), *kukać* (*kukulka*), *skolić* (*lis*), *beczeć* (*owca, koza, krowa, cielę*), *terlikać* (*niektóre ptaki*) і інш. Больш за тое, паводле В. Дарашэўскага, у семантычнай структуры дзеясловаў можа ўвасабляцца “не толькі паняцце дзейніка, але і дапаўнення, і нават мадальнасці: *aportować* – гэта вызначэнне дзеяння, утваральнікам якога з’яўляецца сабака, калі па загадзе прыносіць забітага звера (або які-небудзь ўказаны ёй прадмет)” [Дорошевский 1973: 162].

Склад дзеясловаў з прадметнымі спецыялізаванымі семамі таксама нельга лічыць аднародным. У сувязі з гэтым іх спалучальнасць можа быць ахарактарызавана як *больш шырокая* або *больш вузкая* ў залежнасці ад якасці субстанцыянальных сем – ад ступені іх спецыялізацыі. Дзеяслоўныя прэдыкаты вузкай дэнататыўнай аднесенасці могуць спецыялізавацца да:

(а) родавых ((за)сохнуць, (за)вянуць – для ўсіх раслін; здохнуць – для ўсіх жывёл);

(б) відавых (*грызціся* – для некаторых відаў жывёл: катой, сабак; *гнездавацца* – для некаторых відаў птушак);

(в) індывідуальных (*дыбіцца* – конь; *буркатаць* – голуб, *цвыркаць* – верабей, *скавытаць* – сабака, *рохкаць* – свіння, *каркаць* – варона) назваў-актантаў [Дорошевский 1973: 162–163, 167; Михайлова 1984: 64–65, 67–68, 71; Бацевич 1997: 49–56].

Спалучальнасныя абмежаванні тыпу (3) і (4) маюць субкатэгарыяльны характар. Родавая спалучальнасныя абмежаванні назавём **субкатэгарыяльнымі абмежаваннямі першага парадку**; відавныя спалучальнасныя абмежаванні – **субкатэгарыяльнымі абмежаваннямі другога парадку**; індыві-

дуальныя спалучальнасныя абмежаванні – *субкатэгарыяльнымі абмежаваннямі трэцяга парадку*. Навідавоку пры гэтым два асноўныя тыпы субкатэгарызацыі:

1) якасная (дэскрыпцыйная) субкатэгарызацыя:

калі можна задаць агульную дыферэнцыяльную прымету (звычайна субкатэгарыяльную прымету першага парадку) для ўсіх актантаў, якія ўваходзяць у тую ці іншую дзеяслоўную пазіцыю. Напрыклад, прымету *'быць раслінай' [+FI]* для актантаў грамінальных прэдыкатаў тыпу *(за)вянуць, (за)сохнуць: (за)вянуць, (за)сохнуць (X) – X (расліна [+FI])*;

2) элементная субкатэгарызацыя:

калі для характарыстыкі акружэння дзеяслоўнага прэдыката немагчыма знайсці нейкай агульнай апісальнай прыметы метамоўнага характару. Спалучальнаснае абмежаванне такога кшталту задаецца або спісам лексем, або асобнай лексмай. Элементная субкатэгарызацыя абумоўлена субкатэгарыяльнымі абмежаваннямі другога і трэцяга парадкаў. Так, для польскага дзеяслова *beczeć (bekać)* такія прыметы, як *[+Anim]* або *[-Pers]*, не могуць лічыцца дыферэнцыяльнымі. Нават прымета *[o niektórych zwierzętach]*, пададзеная ў слоўніку М. Каўкі [*Kawka 1980: 25*], з'яўляецца занадта агульнай, занадта шырокай. Тут яўна не абысціся без пераліку канкрэтных лексем: (1) *beczeć (X) – X (koza, krowa, owca, ciele)*. Параўн. дыстрыбуцыю *beczeć* з дыстрыбуцыяй беларускіх адпаведнікаў: (2) *раўці (X) – X (карова, бык)*; (3) *бляць (X) – X (авечка)*; (4) *мэкаць (X) – X (каза) (ТСБМ-1: 391; ТСБМ-4: 705)*. Як бачым, у прыведзеных прыкладах значэнне беларускіх дзеясловаў больш канкрэтнае: у выпадку (2) яно спецыялізавана адносна двух дэнататаў (*карова, бык*), у выпадках (3) – (4) – адносна аднаго (адпаведна *авечка; каза*).

Аналіз дзеясловаў вузкай дэнататыўнай аднесенасці дазволіў Ф.С. Бацэвічу вызначыць адпаведныя функцыянальна-адлюстравальныя класы імёнаў у ролі суб'ектаў дзеяслоўнага дзеяння, а на іх аснове – адпаведныя дэнататыўныя (адлюстравальныя) класы дзеяслоўных прэдыкатаў. Пад **дэнататыўным класам** разумеецца “аб'яднанне слоў, якое адлюстроўвае анталагічныя ўласцівасці і катэгорыі субстанцый, што існуюць у свеце” [*Русская глагольная лексика 1999: 106*]. Для дзеясловаў з прадметнымі спецыялізаванымі семамі паняцце дэнататыўнага класа з'яўляецца, на нашу думку, найбольш удалым. Заўважым пры гэтым, што т.зв. дэнататыўныя класіфікацыі прадметных імёнаў (падзел імёнаў на тэматычныя групы, анамасіялагічныя групы або рэфэрэнтна-адлюстравальныя класы), праводзіліся ў лінгвістыцы неаднаазова [*Ганжа 1970; Степанов 1981; Михайлова 1984; 1985; 1998; Лебедева, Яценецкая 1993; Бацэвич 1992; 1997; Русская глагольная лексика 1999: 106–108*]. Найбольш поўная функцыянальна-адлюстравальная тыпалогія імёнаў (а на яе аснове – і дзеясловаў) прадстаўлена ў працах Ф.С. Бацэвіча [*Бацэвич 1992; 1997*].

У спецыяльнай літаратуры дамінуе тэндэнцыя апісваць спалучальнасць дзеяслова праз такія паняцці, як *вузкая / шырокая* спалучальнасць або *больш вузкая / больш шырокая* спалучальнасць (гл., напрыклад, [Міхайлова 1984: 64–67]). Адапаведныя характарыстыкі дзеяслоўнай спалучальнасці падаюцца нам вельмі агульнымі, размытымі. Відавочна, патрэбна больш дакладная сістэма вызначэння. Відаць, лагічна пры гэтым зыходзіць з уліку якасці субстанцыянальных сем дзеяслоўных прэдыкатаў, з уліку ўзроўню (“парогу дробнасці”) абмежаванняў на спалучальнасць дзеясловаў з імёнамі.

Базуючыся на вопыце згаданых вышэй даследаванняў, прапануем наступную класіфікацыйную сетку спалучальных абмежаванняў дзеясловаў (“шкалу” семантычных і фармальных прымет дзеяслоўных партнёраў), якая, па сутнасці, уяўляе сабой адзін з варыянтаў **комплекснай сінтагматычнай класіфікацыі дзеяслоўных прэдыкатаў** (гл. табліцу). Для вызначэння сінтаксічна рэлевантных (дыстрыбуцыйных) уласцівасцей дзеясловаў будзем пры гэтым зыходзіць з прынцыпу сінтаксічных апазіцый:

Табліца

Варыянт комплекснай сінтагматычнай класіфікацыі дзеяслоўных прэдыкатаў

Характар дыстрыбуцыйных абмежаванняў	Характарыстыка дзеяслоўных “партнёраў”	Дыстрыбуцыйная (сінтаксічная) характарыстыка дзеяслова
1. Класавыя абмежаванні	1. V+ імя (назоўнік – <i>N</i>) // 2. V+ не-імя: 2.1. V+ дзеяслоў (<i>V</i>); 2.2. V+ прыметнік (<i>Adj</i>); 2.3. V+ прыслоўе (<i>Adv</i>); 2.4. V+ лічэбнік (<i>Num</i>)	назоўнікакасць дзеяслоўнасць прыметнікакасць прыслоўнасць лічэбнікакасць
2. Катэгарыяльныя абмежаванні (субкатэгарыяльныя абмежаванні першага парадку)	<u>2 А. Семантычныя абмежаванні</u> (у круглых дужках – суадносныя дэнататыўныя класы актантаў): 1.1. V+ прадметны актонт: 1.1.1. V+ адусаўлёны [+Anim] актонт (<i>жывая матэрыя</i>): 1.1.1.1. V+ персанальны [+Pers] актонт (<i>чалавек</i>): 1.1.1.1.1. V+ мужчынска-персанальны [+Masc Pers] актонт (<i>мужчына</i>); 1.1.1.1.2. V+ жаноча-персанальны [+Fem Pers] актонт (<i>жанчына</i>); 1.1.1.1.3. V+ “недарослы” актонт [+Adult Pers] (<i>дзіця</i>); 1.1.1.2. V+ неперсанальны [-Pers] актонт: 1.1.1.2.1. V+A (<i>“жывёла”</i>); (<i>“хатняя жывёла”</i>); 1.1.1.2.2. V+ A (<i>“расліна”</i>).	адушаўлёнасць персанальнасць мужчынская персанальнасць жаночая персанальнасць недаросласць неперсанальнасць бестыяльнасць грамінальнасць

Характар дыстрыбуцыйных абмежаванняў	Характарыстыка дзеяслоўных “партнёраў”	Дыстрыбуцыйная (сінтаксічная) характарыстыка дзеяслова
	<p>1.1.2. V + неадушаўлены [-Anim] актант:</p> <p>1.1.2.1. V+ канкрэтны [+Concr] актант:</p> <p>1.1.2.1.1. V+ A (“натурфакты”):</p> <p>а) <i>неба і нябесныя аб’екты</i>;</p> <p>б) <i>з’явы прыроды, ападка</i>;</p> <p>в) <i>вадкасць</i>;</p> <p>г) <i>святло, гук, пах</i>;</p> <p>д) <i>агонь, дым</i>;</p> <p>е) <i>часткі цела чалавека / жывёлы</i>.</p> <p>1.1.2.1.2. V+ A (“артэфакты”):</p> <p>а) <i>сродкі руху</i>;</p> <p>б) <i>механізмы, прылады працы, прыстасаванні і іх часткі</i>;</p> <p>в) <i>прадукты апрацоўкі, пераапрацоўкі</i>;</p> <p>г) <i>адзенне, абутак</i>;</p> <p>д) <i>прадукты харчавання, напоі</i>;</p> <p>е) <i>прадметы хатняга ўжытку</i>;</p> <p>ё) <i>пабудовы, збудаванні і іх часткі</i>.</p> <p>1.1.2.1.3. V+ A (“прадукты інтэлектуальнай дзейнасці чалавека”):</p> <p>1.1.2.1.4. V+ A (“сацыяфакты”):</p> <p>а) <i>грошы, каштоўныя паперы</i>;</p> <p>б) <i>арганізацыі, калектывы</i>.</p> <p>1.1.2.2. V+ абстрактны [+Abstr] актант:</p> <p>1.1.2.2.1. V+ A (“псіхафакты”):</p> <p>а) <i>свядомасць</i>;</p> <p>б) <i>думкі</i>;</p> <p>в) <i>пачуцці</i>;</p> <p>г) <i>эмоцыі</i>.</p> <p>1.1.2.2.2. V+ A (“маўленчыя факты”);</p> <p>1.1.2.2.3. V+ A (“час, жыццё”).</p> <p>1.2. V+ падзейны (прэдыкатны) актант:</p> <p>1.2.1. V+ A (“фізічныя дзеянні і працэсы”);</p> <p>1.2.2. V+ A (“падзеі”);</p> <p>1.2.3. V+ A (“фізічныя станы”).</p>	<p>неадушаўленасць канкрэтнасць</p> <p>абстрактнасць</p>
<p>3. Субкатэгорыяльныя абмежаванні другога і трэцяга парадку</p>	<p>Калі той ці іншы дзеяслоў спалучаецца толькі (1) з некаторымі элементамі нейкага дэнататыўнага класа (<i>гнэздавацца</i> – для некаторых відаў птушак) або (2) з індывідуальным партнёрам. Напрыклад: <i>кукаваць (зязюля), брахаць, гаўкаць (сабака), мяўкаць, яўкаць (кот), брыкацца, дыбіцца (конь), нераставаць (рыба), цвыркаць (верабей), рохкаць (свіння)</i>, дзе ўсе дзеясловы спалучаюцца з індывідуальным слоўным партнёрам.</p>	
<p>2. Катэгорыяльныя абмежаванні (працяг)</p>	<p><u>2 Б. Фармальныя абмежаванні:</u></p> <p>1. V+ акузатыў (N acc) //</p> <p>2. V+ не-акузатыў:</p> <p>2.1. V+ імя ў форме роднага склону (N gen);</p>	<p>акузатыўнасць</p> <p>генітыўнасць</p>

Характар дыстрыбуцыйных абмежаванняў	Характарыстыка дзеяслоўных “партнёраў”	Дыстрыбуцыйная (сінтаксічная) характарыстыка дзеяслова
	2.2. V+ імя ў форме давальнага склону (<i>N dat</i>); 2.3. V+ імя ў форме творнага склону (<i>N instr</i>); 2.4. V+ імя ў форме меснага склону (<i>N loc</i>)	датыўнасць інструментальнасць лакатыўнасць

Як вынікае з класіфікацыйнай сеткі, той ці іншы ўзровень абмежаванняў па сутнасці карэлюе з адпаведнай ступенню канкрэтнасці / абстрактнасці дзеяслоўнай семантыкі. Назіраецца прамая прапарцыянальная залежнасць: чым *большая “глыбіня”* (“*парог дробнасці*”) дзеяслоўных абмежаванняў (гл. Табліцу), тым *большая ступень канкрэтнасці* (і *меншая ступень абстрактнасці*) семантыкі таго ці іншага дзеяслова (і наадварот). “Парог дробнасці” спалучальнасных абмежаванняў можа лічыцца своеасаблівым к а э ф і ц ы е н т а м канкрэтнасці / абстрактнасці дзеяслоўнай семантыкі. Пры адпаведным падыходзе няма патрэбы ў выкарыстанні такіх занадта агульных паняццяў, як “*больш шырокая*” / “*больш вузкая*” спалучальнасць дзеяслова. Спалучальнасць дзеяслова можа вымярацца больш дакладна – праз вызначэнне (указанне) пэўнага ўзроўню спалучальнасных абмежаванняў.

“Парог дробнасці” спалучальнасных абмежаванняў можа лічыцца своеасаблівым **каэфіцыентам** канкрэтнасці / абстрактнасці дзеяслоўнай семантыкі. Пры адпаведным падыходзе няма, такім чынам, патрэбы ў выкарыстанні такіх занадта агульных паняццяў, як “*больш шырокая*” / “*больш вузкая*” спалучальнасць дзеяслова. Спалучальнасць дзеяслова можа вымярацца больш дакладна праз вызначэнне (указанне) пэўнага ўзроўню спалучальнасных абмежаванняў.

Літаратура

1. Апресян, Ю. Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова / Ю. Д. Апресян // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1972–1973. – С. 279–325.
2. Бацевич, Ф. С. Функционально-отражательное изучение лексики (на материале русского глагола) / Ф. С. Бацевич. – Львов, 1992.
3. Бацевич, Ф. С. Функционально-ономасиологическое исследование глагольной лексики / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда // Очерки по функциональной лексикологии. – Львов, 1997. – С. 6–208.
4. Гак, В. Г. К проблеме семантической синтагматики / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1972. – С. 367–395.
5. Гак, В. Г. Теоретическая грамматика французского языка: синтаксис / В. Г. Гак. – М., 1981.
6. Ганжа, Р. С. Изучение глагольной семантики / Р. С. Ганжа // Русский язык в школе. – 1970. – № 4. – С. 33–39.
7. Дорошевский, В. О формах и типах предикации / В. Дорошевский // Элементы лексикологии и семиотики. – М., 1973. – С. 126–167.

8. Золотова, Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М., 1998.

9. Лебедева, Н. Б. Типы субъектов / Н. Б. Лебедева, М. Н. Яценецкая // Вариантные отношения в языке и тексте. – Екатеринбург, 1993.

10. Михайлова, О. А. К вопросу об изучении глаголов с предметными семами / О. А. Михайлова // Проблемы глагольной семантики. – Свердловск, 1984. – С. 64–71.

11. Михайлова, О. А. Глаголы со специализированными предметно-субъектными семами в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О. А. Михайлова. – Свердловск, 1985.

12. Михайлова, О. А. Ограничения в лексической семантике русского слова: автореф. дис. ... д-ра. филол. наук / О. А. Михайлова. – Екатеринбург, 1998.

13. Норман, Б. Ю. Гипотеза Сэпира – Уорфа и белорусско-русский дифференциально-семантический словарь / Б. Ю. Норман // Актуальные проблемы лексикологии. – Минск, 1970. – С. 158–159.

14. Русская глагольная лексика: пересекаемость парадигм: памяти Э. В. Кузнецовой / под ред. Л. Г. Бабенко. – Екатеринбург, 1997.

15. Русская глагольная лексика: денотативное пространство / под ред. Л. Г. Бабенко. – Екатеринбург, 1999.

16. Степанов, Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика / Ю. С. Степанов. – М., 1981.

17. Уфимцева, А. А. Лексико-семантическая система языка / А. А. Уфимцева // Общее языкознание / Внутренняя структура языка. – М., 1972. – С. 417–445.

18. Уфимцева А. А. Лексическая номинация (первичная нейтральная) // Языковая номинация (виды наименований) / А. А. Уфимцева. – М., 1977. – С. 5–85.

19. Уфимцева, А. А. Лексическое значение: принцип семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М., 1986.

20. Хомский, Н. Аспекты теории синтаксиса / Н. Хомский // Публикации отдела структурной и прикладной лингвистики. Вып. 1. М., 1972.

21. Bojar, B. Polskie czasowniki z wbudowanym argumentem / B. Bojar // Polonica. – 1975. – Т. I. – S. 167–186.

22. Kawka, M. Słownik syntaktyczno-semantyczny czasowników polskich / M. Kawka // Część I: Czasowniki bezprzedrostkowe. – Kraków, 1980.

23. Szuprzyńska, M. Syntaktyczna klasyfikacja czasowników przybiernikowych / M. Szuprzyńska // Prace wydz. filologiczno-filozoficznego. – Warszawa, 1973. – Т. 23. – Z. 2.

Н. М. Гардзеі

НЕРЭГУЛЯРНЫЯ КАНСАНАНТНЫЯ ЧАРГАВАННІ Ў ЗЫХОДЗЕ СУБСТАНТЫЎНАЙ АСНОВЫ

Кансанантныя чаргаванні ў зыходзе асновы назоўніка характарызуюцца пазіцыйнай абумоўленасцю, устойлівасцю і **рэгулярнасцю**. Флексіямі, якія мадыфікуюць фінальную частку субстантыўнай асновы, у беларускай мове з'яўляюцца: **-э₁** муж. і н. М. адз., **-э₂** жан. Д.–М. адз., **-і₁** муж., н. і жан. Н. мн., **-і₂** жан. Р. адз., **-о** (нулявая) жан. Н.–В. адз., **-іу** жан. Т. адз. Перад гэтымі флексіямі рэгулярна ўзнікаюць кансанантныя чаргаванні тыпаў: а) **Р** → **Р'** (цвёрдая губная → мяккая губная), **Н** → **Н'** (цвёрдая пярэднеязычная змычна-праходная → мяккая пярэднеязычная змычна-праходная), **Т** → **С'** (цвёрдая пярэднеязычная выбухная → мяккая

афрыката свісцячая), **S** → **S'** (цвёрдая фрыкатыўная свісцячая → мяккая фрыкатыўная свісцячая), **K** → **S'** (цвёрдая заднеязычная → мяккая фрыкатыўная свісцячая) перад флексіямі *-э₁* і *-э₂*; б) **K** → **C** (цвёрдая заднеязычная → цвёрдая афрыката свісцячая) перад флексіяй *-э₂*; в) **K** → **K'** (цвёрдая заднеязычная → мяккая заднеязычная) перад флексіямі *-і₁* і *-і₂*; г) **P'** → **P** (мяккая губная → цвёрдая губная) перад *нулявой* флексіяй і перад флексіяй *-йу*, напрыклад: *згіб* – (на) *згіб'-е*, *дрэ'в-а* – (на) *дрэ'в'-е*, *кóмін* – (у) *кóмін'-е*, *дупл-ó* – (у) *дупл'-е*, *гóд* – (у) *гóдз'-е*, *жы'т-а* – (у) *жы'ц'-е*, *клас* – (у) *клас'-е*, *ляз-ó* – (на) *ляз'-е*, *астрóг* – (у) *астрóз'-е*, *бру'х-а* – (у) *бру'с'-е*; *ша́ф-а* – (у) *ша́ф'-е*, *ялін-а* – (на) *ялін'-е*, *вад-á* – (у) *вадз'-é*, *лаз-á* – (у) *лаз'-é*, *дарóз-а* – (на) *дарóз'-е*, *ичак-á* – (на) *ичац-э́*; *во́раг* – *во́раг'-і*, *жаўру'к* – *жаўрук'-і*, *бру'х-а* – *бру'х'-і*, *во́блак-а* – *во́блак'-і*, *кніг-а* – *кніг'-і*, *рук-á* – *рук'-і*; *наг-á* – *наг'-і*; *ве́рф'-і* – *ве́рф*, *ве́рф'-і* – *ве́рф-іу* [1; 2].

Аднак у парадыгматыцы субстантыва прадстаўлены і **нерэгулярныя** чаргаванні фінальных зычных фанем асновы назоўніка. Такія чаргаваннямі з'яўляюцца: **н'** → **н**: *дзен'-ø* → *дзён-ø*, **д** → **дз'**: *гóспад-а* → *гаспóдз'-ø*, *сусéд-ø* → *сусéдз'-і*, **й** → **л'**: *ву'лей-ø* → *ву'л'-я'*, **й** → **дз'**: *ладзэй-ø* → *ладз'дз'-я'*, *пападзэй-ø* → *пападз'дз'-я'*, **й** → **н'**: *свінэй-ø* → *свін'н'-я'*, **т** → **ц'**: *чорт-ø* → *чэ'рц'-і*; **н** → **н'**: *калён-а* → *калён'-і*, **к** → **ч**: *бо́к-а* → *бо́ч-ы*, **х** → **ш**: *ву'х-а* → *ву'ш-ы*. Гэтыя альтэрнацыі ўзнікаюць у такіх кантэкстах – фаналагічным або марфаналагічным, – у якіх яны маглі б і адсутнічаць, інакш кажучы, з'яўляюцца **пазіцыйна не абумоўленымі** чаргаваннямі. Як пазіцыйна не абумоўленыя, яны не падпадаюць пад дзеянне рэгулярных фаналагічных або марфаналагічных правілаў, і значыць, выходзяць за межы марфаналагічнай сістэмы беларускай мовы, ствараючы нейкую прастору марфемных мадыфікацый, сумежных з марфаналагічнымі з'явамі, але не тоесных ім. Нерэгулярныя кансанантныя альтэрнацыі ў зыходзе асноў некаторых назоўнікаў з'яўляюцца, натуральна, рэшткамі пэўных фанетычных працэсаў, што мелі месца ў гісторыі беларускай мовы. Аднак у сістэме сучаснай беларускай мовы гэтыя альтэрнацыі захоўваюцца не толькі дзякуючы традыцыі – у некаторых выпадках яны падтрымліваюцца пэўнымі сістэмнымі фактарамі і функцыянальнай запатрабаванасцю. Разгледзім больш падрабязна нерэгулярныя чаргаванні зычных фанем у зыходзе субстантыўных асноў.

Чаргаванні **н'** → **н** і **д** → **дз'** у парадыгмах назоўнікаў *дзень* і *гаспóдзь* з'яўляюцца выключна традыцыйнымі альтэрнацыямі, не залежнымі ні ад фаналагічнай, ні ад марфаналагічнай пазіцыі.

Чаргаванне **н'** → **н** у парадыгме назоўніка *дзень* (Н. адз. *дзен'* → Р. мн. *дзён*) не з'яўляецца фаналагічна абумоўленым таму, што фаналагічнай пазіцыяй канца слова не прадвызначаецца замена мяккай **н'** на цвёрдую **н**. Пра гэта сведчыць і сама словаформа *дзен'*, і іншыя словаформы, напрыклад: *агóн'*, *ву'чан'*, *кон'*. Аднак нельга ўпэўнена гаварыць і аб марфаналагічнай абумоўленасці гэтага чаргавання. Хаця ўплыў

марфаналагічнай пазіцыі (перад нулявой флексіяй Р. мн.) на выбар цвёрдага альтэрнанта **н** у аснове словаформы *дзён* відавочны, сама альтэрнацыя **н'** → **н** адзінкавая, а паказчыкам любой абумоўленасці, у тым ліку і марфаналагічнай, з'яўляецца, як вядома, паўтаральнасць пэўнай з'явы ў пэўных умовах. Аналагічнае толькі на першы погляд чаргаванне **н'** → **н**, якое назіраецца ў назоўніках з суфіксам *-анін* (*брэстаўчанін*, *грамадзянін*) і спадарожнічае ўсячэнню асновы, адбываецца не толькі перад нулявой флексіяй Р. мн.: *брэстаўчан'-е* → *брэстаўчан-о*, *грамадзян'-е* → *грамадзян-о*, але і перад другімі флексіямі ў парадigmatе множнага ліку: *брэстаўчан'-е* → *брэстаўчан-ам*, (аб) *брэстаўчан-ах*; *грамадзян'-е* → *грамадзян-ам*, (аб) *грамадзян-ах*. У сучаснай беларускай мове чаргаванне **н'** → **н** у парадigmatе назоўніка *дзень* варта разглядаць як неабумоўленую традыцыйную альтэрнацыю, якая з'яўляецца адбіткам змянення гэтага слова па тыпу скланення назоўнікаў з асновай на зычны *п* у агульнаўсходнеславянскай мове: *днь* – Р. адз. *дне*, Р. мн. *днь* [3, с. 153]. Адзначым, аднак, што ўстойлівасць гэтай альтэрнацыі падтрымліваецца асабліва сістэмы скланення назоўнікаў у беларускай мове. Так, нулявы канчатак Р. мн. дапускаецца пры **н'**-аснове толькі ў назоўніках жаночага роду: *багáжн'-я* – *багáжан'-о*, *вяршы'н'-я* – *вяршы'н'-о*, *жмён'-я* – *жмён'-о*, *пéсн'-я* – *пéсен'-о*. У назоўніках жа мужчынскага роду гэты канчатак магчымы толькі пры цвёрдым варыянце асновы: *няма пабóн-о*, *цыгáн-о*, *партызáн-о*. Калі ж назоўнік мужчынскага роду мае мяккую аснову на **-н'**, форма Р. мн. утвараецца толькі матэрыяльна выражанай флексіяй з захаваннем характара асновы: *агóн'-о* – *агн'-ёў*, *ву'чан'-о* – *ву'чн'-яў*, *кóн'-о* – *кóн'-ей*. Паколькі назоўнік *дзень* – мужчынскага роду з мяккай асновай на **-н'** – усё ж такі захоўвае па традыцыі нулявую флексію ў форме Р. мн., чаргаванне **н'** → **н** у яго парадigmatе аказваецца натуральным і не пярэчыць патрабаванням сістэмы: *дзен'-о*, як *пен'-о*, але *дзён-о*, як *пагон-о*.

Чаргаванне **д** → **дз'** перад нулявой флексіяй Н. адз. таксама фіксуецца ў парадigmatе толькі аднаго назоўніка мужчынскага роду *singularia tantum* *гаспóдзь* (Р. адз. *гóспад-а* → Н. адз. *гаспóдз'-о*). Гэта стараславянскае слова мае цвёрдую аснову перад усімі флексіямі ўскосных склонаў парадigmatы адзіночнага ліку: Р.–В. *гóспад-а*, Д. *гóспад-у*, Т. *гóспад-ам*, П. (аб) *гóспад-у* – і толькі ў пачатковай форме рэалізуе мяккі варыянт асновы. Чаргаванне **д** → **дз'**, якое спадарожнічае словазмяненню назоўніка *гаспóдзь*, у сучаснай беларускай мове не абумоўлена ні фаналагічна – пазіцыяй канца слова, ні марфаналагічна – пазіцыяй перад флексіяй. Прычым пазіцыяна не абумоўленымі аказваюцца абодва члены гэтай альтэрнацыі. Так, з аднаго боку, у сучаснай беларускай мове назоўнікі мужчынскага роду з цвёрдай **д**-асновай захоўваюць цвёрдую зычную аснову ў пазіцыі канца слова, або перад нулявой флексіяй Н. адз., напрыклад: Р.–В. *дзéд-а*, Д. *дзéд-у*, Т. *дзéд-ам*, М. (пры) *дзéд-у* – Н. *дзед-о*. З другога боку, назоўнікі мужчынскага

роду з мяккай *дз'*-асновай захоўваюць мяккую зычную асновы перад матэрыяльна выражанымі флексіямі ўскосных склонаў, напрыклад: Н. адз. *мядзвэдз'-ø* – Р.-В. *мядзвэдз'-я*, Д. *мядзвэдз'-ю*, Т. *мядзвэдз'-ем*, М. (*аб*) *мядзвэдз'-і*. Гэта значыць, што ні фаналагічнымі, ні марфаналагічнымі правіламі сучаснай беларускай мовы не забараняецца, з аднаго боку, выкарыстоўваць у форме Н. адз. словаформу тыпу **госпад*, з другога боку, змяняць назоўнік *гасподзь* паводле мяккага тыпу скланення: Р.-В. **гаспóдз'-я*, Д. **гаспóдз'-ю* і г.д. Тым не менш, чаргаванне *цвёрдая зычная* → *мяккая зычная*, якое мела месца ў парадымге назоўніка *гаспóдзь* у стараславянскай мове [4 (1, с. 446–447)], устойліва захоўваецца не толькі ў беларускай, але і ў рускай, і ўкраінскай мовах. Паколькі абодва альтэрнанты чаргавання *д* → *дз'* з'яўляюцца пазіцыйна не абумоўленымі, выбар напрамку чаргавання вызначаецца выключна колькасным крытэрыем: ад альтэрнанта *д*, які рэалізуецца ў зыходзе асновы большасці словаформ назоўніка *гаспóдзь*, да альтэрнанта *дз'*, які прадстаўлены ў зыходзе асновы толькі адной словаформы, а іменна назоўнага склону адзіночнага ліку.

Наступная група нерэгулярных кансанантных чаргаванняў у зыходзе асноў назоўнікаў – гэта чаргаванні фанемы *й* з мяккімі пярэднеязычнымі *л'*, *дз'* і *н'*, якія выяўляюцца ў парадымгах аднаго назоўніка мужчынскага роду *ву'лей* і трох назоўнікаў жаночага роду *ладдзя'*, *пападдзя'*, *свіння'*: Н. адз. *ву'лей-ø* → Р. адз. *вул'л'-я'*, Р. мн. *ладзэй-ø* → Н. адз. *ладз'дз'-я'*, Р. мн. *пападзэй-ø* → Н. адз. *пападз'дз'-я'*, Р. мн. *свінэй-ø* → Н. адз. *свін'н'-я'*. Марфаналагічная інтэрпрэтацыя гэтых чаргаванняў дастаткова складаная: яна патрабуе абгрунтавання выбару напрамку дадзеных чаргаванняў і ўліку таго факта, што чаргаванню зычных фанем у парадымгах усіх чатырох назоўнікаў спадарожнічае чаргаванне фаналагічнага *нуля* з галоснай фанемай пярэдняга рада *э*. Гэта інтэрпрэтацыя ўжо прадстаўлена ў публікацыях аўтара дадзенага артыкула [5, с. 91–92], таму тут абмяжуемся толькі асноўнымі заўвагамі.

Асновы назоўнікаў жаночага роду *ладдзя'*, *пападдзя'*, *свіння'* і назоўніка мужчынскага роду *ву'лей* прадстаўлены ў склонавых парадымгах двума варыянтамі: *-ладз'дз'-*, *-пападз'дз'-*, *-свін'н'-* ва ўсіх формах, акрамя Р. мн., і *-ладз'ей-*, *-пападз'ей-*, *-свін'ей-* у форме Р. мн.; *-вул'л'-* ва ўсіх формах, акрамя Н. (В.) адз., і *-вулей-* у форме Н. (В.) адз. У зыходзе асноў усіх чатырох слоў адбываюцца аднолькавыя чаргаванні: а) фанема *й* чаргуецца з *мяккай пярэднеязычнай* фанемай *дз'*, або *н'*, або *л'*; б) *галосная фанема* пярэдняга рада (арфагр. *е*) чаргуецца з фаналагічным *нулём*. Паколькі мадыфікацыі асновы адзначаных назоўнікаў адбываюцца толькі ў адной словаформе парадымгі, а іменна ў той, якая ўтвараецца з дапамогай нулявой флексіі, гэту флексію можна было б разглядаць як пазіцыйную ўмову ўсіх дадзеных мадыфікацый, а самі мадыфікацыі – як пазіцыйна абумоўленыя. Аднак на самай справе

пазіцыйна абумоўленым альтэрнантам з усіх фанем, што удзельнічаюць у чаргаваннях $\dot{y} \rightarrow \dot{d}z'$, $\dot{y} \rightarrow l'$, $\dot{y} \rightarrow n'$ і $\emptyset \rightarrow \varepsilon$, аказваецца толькі галосная фанема ε . У зыходзе асноў словаформ *ладзэйі*, *пападзэйі*, *свінэйі*, *вулейі* галосная фанема ε выклікаецца фаналагічным фактарам. Яна з'яўляецца сродкам ліквідацыі недапушчальнага ў пазіцыі канца слова (перад нулявой флексіяй) спалучэння зычных фанем з фанемай $\dot{y}$: словаформы тыпу $*\text{ладз}'\dot{y}\text{-}\emptyset$, $*\text{пападз}'\dot{y}\text{-}\emptyset$, $*\text{свін}'\dot{y}\text{-}\emptyset$, $*\text{вул}'\dot{y}\text{-}\emptyset$ немагчымы ў беларускай мове. Астатнія члены альтэрнацыйных пар, прадстаўленых у асновах назоўнікаў *ладдзя'*, *пападдзя'*, *свіння'*, *вулейі*, не выяўляюць залежнасці ні ад фаналагічнай пазіцыі канца слова, ні ад марфаналагічнай пазіцыі перад пэўнай флексіяй – як нулявой, так і матэрыяльна выражанай. Сапраўды, перад нулявой флексіяй муж. Н. адз. можа аказацца не толькі фанема $\dot{y}$, а і любая іншая зычная, напрыклад, l' , параўн.: *вул'л'-і* – *вулей- $\emptyset$* , але *вул'л'-і* – *вугал'- $\emptyset$* ; з другога боку, перад матэрыяльна выражанымі флексіямі назоўнікаў жаночага і мужчынскага роду могуць аказацца не толькі фанемы $\dot{d}z'$, або n' , або l' , але і іншыя, напрыклад, $\dot{y}$, параўн.: *ладзэй- $\emptyset$* – *ладз'дз'-а*, але *надзэй- $\emptyset$* – *надзэй-а*, *свінэй- $\emptyset$* – *свін'н'-а*, але *мінэй- $\emptyset$* – *мінэй-а*, *вулей- $\emptyset$* – (у) *вул'л'-і*, але *алэй- $\emptyset$* – (у) *алэй-і*. Фаналагічны *нуль*, які вызначаецца ў зыходзе асноў словаформ з матэрыяльна выражанымі флексіямі, таксама аказваецца пазіцыйна не абумоўленым, інакш кажучы, чаргаванне *галосная* → $\emptyset$ ў зыходзе субстантыўнай асновы можа як адбыцца, так і не адбыцца перад матэрыяльна выражаным канчаткам, параўн.: *вулей- $\emptyset$* – (у) *вул'ол'-і*, але і (у) *вул'ей-і*; *ладзэй- $\emptyset$* – *ладз'адз'-а*, але *падзэй* – *падзэй-а*, *свінэй- $\emptyset$* – *свін'он'-а*, але *гінэй- $\emptyset$* – *гінэй-а*. Аднак той факт, што ў асновах назоўнікаў *вулейі*, *ладдзя'*, *пападдзя'*, *свіння'* пазіцыйна не абумоўленае чаргаванне *галосная* → $\emptyset$ усё ж такі адбываецца, і вызначае рэалізацыю кансанантнага чаргавання $\dot{y} \rightarrow$ **мяккая пярэднеязычная** ў склонавых парадыгмах гэтых назоўнікаў. Відавочна, што ў выніку чаргавання *галосная* → $\emptyset$ у асновах назоўнікаў *вулейі*, *ладдзя'*, *пападдзя'*, *свіння'* ўзнікае непажаданае для фаналагічнай арганізацыі беларускага слова спалучэнне *мяккая пярэднеязычная* + $\dot{y}$ паміж галоснымі фанемамі, параўн. руск.: Р. адз. у'[л'й]-я, Н. адз. ла[д'й]-я', *попа[д'й]-я'*, *сви[н'й]-я'*. Сродкам ліквідацыі гэтага спалучэння з'яўляецца поўная асіміляцыя фанемы $\dot{y}$ да папярэдняй зычнай фанемы, што і прыводзіць да ўзнікнення чаргавання $\dot{y} \rightarrow$ **мяккая пярэднеязычная** ў словаформах *вул'ей* → *вул'л'я'*, *ладз'ей* → *ладз'дз'я'*, *пападзэй* → *пападдзя'*, *свін'ей* → *свін'н'я'*. Заўважым, аднак, што ў сучаснай беларускай мове асіміляцыя фанемы $\dot{y}$ да папярэдняй мяккай пярэднеязычнай фанемы ўжо не з'яўляецца аўтаматычнай і спалучэнне *мяккая пярэднеязычная* (*шумная* або *санорная*) + $\dot{y}$ паміж галоснымі дапускаецца ўнутры асноў запазычаных слоў, напрыклад: *ал'йáнс*, *кал'йáн*, *мадз'йáр*, *кампан'йóн*, *шын'йóн*, *кан'йáк* [6, с. 193, 207-208], на стыку асновы і флексіі ў склонавых формах назоўніка *Лья*: Н. *л'й-а*, Р.–Д. – М. *л'й-і*, Т. *л'й-ой*, а таксама ў асабовых формах дзеясловаў,

вытворных ад дзеяслова *ліць*: *вы'л'й-у*, *вы'л'й-эш*, *вы'л'й-э* і інш. Гэта значыць, што другая мяккая пярэднеязычная зычная ў зыходзе асноў *-ладз'дз'-*, *-пападз'дз'-*, *-свін'н'-*, *-вул'л'-* вызначаецца ўжо ў большай ступені традыцыяй, чым рэгулярнымі правіламі спалучэння фанем унутры марфемы і слова.

Такім чынам, у зыходзе асноў назоўнікаў *ладдзя'*, *пападдзя'*, *свіння'*, *вулей* узнікае такое чаргаванне зычных фанем, у якім абодва альтэрнанты пазіцыйна не абумоўленыя. Такое чаргаванне з'яўляецца традыцыйнай, або гістарычнай, альтэрнацыяй, і яго кірунак можа выбірацца ад гістарычна першаснага да гістарычна другаснага альтэрнанта [7, с. 74]. Паколькі ва ўсіх чатырох разгледжаных словах гістарычна першасным у зыходзе асновы быў *ж, варта прызнаць, што як у выпадку *вулей* → *вулля'*, так і ў выпадках *ладзэй* → *ладдзя'*, *пападзэй* → *пападдзя'*, *свінэй* → *свіння'* альтэрнацыя зычных адбываецца ў напрамку *й* → *мяккая пярэднеязычная*. Відавочна, што назоўнікі *вулей*, *ладдзя'*, *пападдзя'*, *свіння'* ўтвараюць у межах I і II тыпаў скланення асобныя тыпы субстантыўных парадыгм, якія ў сучаснай беларускай мове з'яўляюцца непрадуктыўнымі. Да таго ж дадзеныя словы адносяцца да назоўнікаў непрадуктыўных акцэнтных тыпаў і знаходзяцца на перыферыі лексічнай сістэмы беларускай мовы (за выключэннем назоўніка *свіння*), а ўтварэнне формы роднага склону множнага ліку назоўнікаў жаночага роду адбываецца з дапамогай нулявой флексіі, прадуктыўнасць якой у гэтай функцыі зніжаецца. Пэралічаныя фактары ствараюць дадатковыя цяжкасці пры актуалізацыі склонавых парадыгм назоўнікаў *вулей*, *ладдзя'*, *пападдзя'*, *свіння'* ў працэсе маўлення і прымушаюць адводзіць гэтым словам асобнае месца ў граматычным апісанні сістэмы словазмянення назоўніка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

І нарэшце, яшчэ адна група нерэгулярных кансанантных чаргаванняў ў зыходзе асновы назоўніка прадстаўлена альтэрнацыямі *д* → *дз'*: *сусэд-ø* → *сусэдз'-і*, *т* → *ц'*: *чорт-ø* → *чэ'рц'-і*, *н* → *н'*: *калён-а* → *калён'-і*, *к* → *ч*: *вóк-а* → *вóч-ы*, *х* → *ш*: *ву'х-а* → *ву'ш-ы*.

Альтэрнацыі *д* → *дз'*, *т* → *ц'*, *н* → *н'*, што рэалізуюцца ў парадыгмах назоўнікаў *сусэд*, *чорт*, *калёна*, з'яўляюцца пазіцыйна не абумоўленымі чаргаваннямі ў сучаснай беларускай мове. Мяккія альтэрнанты *дз'*, *ц'*, *н'* дадзеных чаргаванняў узнікаюць перад флексіяй *-і*₁ Н. мн. і захоўваюцца перад усімі флексіямі парадыгмы множнага ліку, нават перад тымі, якія пачынаюцца з галоснай непярэдняга рада, а таксама, натуральна, рэалізуюцца перад флексіяй *-э*₁ М. адз., параўн.: Р. адз. *сусэд-а*, *чорт-а*, *калён-а* – Р. мн. *сусэдз'-яў(-ей)*, *чэ'рц'-яў* (*чарц'-ей*), *калён'-ø*, *калён'-яў* (*-ей*); Д. адз. *сусэд-у*, *чорт-у*, *калён-у* – Д. мн. *сусэдз'-ям*, *чэ'рц'-ям*, *калён'-ям*; Т. адз. *сусэд-ам*, *чорт-ам*, *калён-ам* – Т. мн. *сусэдз'-ямі*, *чэ'рц'-ямі*, *калён'-ямі*; М. адз. (*аб*) *сусэдз'-е*, *чорц'-е*, *калён'-е* – М. мн. (*аб*) *сусэдз'-ях*, *чэ'рц'-ях*, *калён'-ях* [8, с. 98]. Фактычна назоўнікі *сусэд*, *чорт*, *калена* маюць дзве формаўтваральныя асновы – цвёрдую для ўтварэння форм

адзіночнага ліку і мяккую для ўтварэння форм множнага ліку. Аднак формы множнага ліку гэтых назоўнікаў могуць утварацца і ад асновы на цвёрдую зычную: Н. *сусэд-ы, чарт-ы* (і *чорт-ы*), *калэн-ы*; Р. *сусэд-аў, чарт-оў* (і *чорт-аў*), *калэн-о*; Д. *сусэд-ам, чарт-ам* (і *чорт-ам*), *калэн-ам*; Т. *сусэд-амі, чарт-амі* (і *чорт-амі*), *калэн-амі*; П. (аб) *сусэд-ах, чарт-ах* (і *чорт-ах*), *калэн-ах*. Такія словаформы ўжываюцца як у дыялектным: *Пазбіраліся суседы. Суседы блізкіе – ворагі цяжкіе. Му ж браты’ родныя, а ву ж чорты’ зводныя – колісь казалі дзеці на бацькоў. В кышынях чорты свышчуць* [9, с. 36], так і ў літаратурным маўленні. Выбар мяккага або цвёрдага варыянта асновы ў формах множнага ліку гэтых слоў у сучаснай беларускай мове вызначаецца зусім не флексіямі (яны тоесныя пры цвёрдай і мяккай асновах) і, натуральна, не прыкметамі наступнай галоснай фанемы, а выключна **семантычным фактарам**. У тым выпадку, калі назоўнік абазначае пару прадметаў, як *калені*, або непадзельнае мноства, як *суседзі, чэрці*, выкарыстоўваецца мяккі варыянт асновы. Пры абазначэнні ж раздзельнага мноства склонавыя формы множнага ліку назоўнікаў *калена, сусед, чорт* утвараюцца ад асновы на цвёрдую зычную [8, с. 98]. Акрамя гэтага, характар асновы назоўніка *калена* у парадыгме множнага ліку звязваецца не толькі з граматычнай, але і з лексічнай семантыкай: *калена* ў значэннях ‘частка чаго-н. сагнутага’, ‘музычны матыў’, ‘фігура ў танцах’, ‘пакаленне ў радаслоўнай’ мае ў формах множнага ліку толькі цвёрдую аснову, а ў значэннях ‘частка нагі’, ‘частка адзення’ – часцей за ўсё мяккую. Чаргаванні *д* → *дз’*, *т* → *ц’*, *н* → *н’*, а таксама суіснаванне цвёрдых і мяккіх асноў ў формах множнага ліку назоўнікаў *сусед, чорт, калена* тлумачацца пэўнымі гістарычнымі працэсамі, якія адбываліся ў сферы парадыгматыкі множнага ліку назоўніка. Так, Н. мн. *калені* з’яўляецца паводле паходжання формай Н. парнага ліку (*колѣнѣ*), а Н. мн. *калены* – формай Н. множнага ліку (*колѣна*) назоўнікаў ніякага роду з асновай на *-*ǫ(jo)* [10, с. 276]. Словаформы *суседзі, чэрці* з’яўляюцца рэшткамі множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду таксама з асновай на *-*ǫ(jo)*. У форме Н. мн. гэтыя назоўнікі мелі канчатак *-и* і адпаведна мяккую (дакладней, паўмяккую) аснову, якую, у адрозненне ад многіх назоўнікаў гэтага тыпу скланення, словы *сусед, чорт* трывала захоўвалі (параўн.: *сталы >столи*). Аднак і іх не абмінуў працэс выраўноўвання асноў [3, с. 167], у выніку якога магчымымі сталі словаформы *суседы, чарты* (і *чорты*) і адпаведна цвёрды варыянт асновы ў формах множнага ліку. Так у сучаснай беларускай мове ўзніклі паралельныя парадыгмы множнага ліку словаформ *суседзі* і *суседы, чэрці* і *чарты* (*чорты*), *калені* і *калены*, якія зараз выкарыстоўваюцца як сродак семантычнай дыферэнцыяцыі.

Чаргаванні заднеязычных фанем *к, х* з шыпячымі афрыкатай *ч* і фрыкатыўнай *ш*, якія з’яўляюцца вынікам першай палаталізацыі, у сучаснай беларускай мове рэалізуюцца ў асноўным у сферы словазмянення дзеяслова, а таксама ў сферы словаўтварэння. Словазменныя ж парадыгмы

назоўніка, калі не браць пад увагу формы клічнага склону, маркіруюцца гэтымі чаргаваннямі, здаецца, толькі ў двух выпадках: Н. адз. *вок-а, вўх-а* → Н. мн. *воч-ы, вўш-ы*. Самі чаргаванні, інакш кажучы, замена фанем *к, х* на іншыя зычныя фанемы перад флексіяй *-і*, Н. мн., – з’ява фаналагічна абумоўленая: цвёрдыя заднеязычныя, як правіла, не спалучаюцца з галоснай пярэдняга рада *і* ў сучаснай беларускай мове. Аднак альтэрнанты *ч* і *ш* аказваюцца пазіцыйна не абумоўленымі, таму што побач са словаформамі Н. мн. *воч-ы, вўш-ы* ў беларускай мове існуюць словаформы Н. мн. *вок’-і, вўх’-і*, у якіх у тых самых як фаналагічнай, так і марфаналагічнай пазіцыях прадстаўлены мяккія заднеязычныя *к’* і *х’*. Назоўнікі *вока, вуха*, як і назоўнікі *сусед, чорт, калена* маюць дзве формаўтваральныя асновы. Для ўтварэння форм адзіночнага ліку выкарыстоўваецца аснова на заднеязычную *-вок-, -вух-*: Н.-Р.-В. *вок-а, вўх-а*; Д.-М. *вок-у, вўх-у*; Т. *вок-ам, вўх-ам*; для ўтварэння форм множнага ліку – аснова на шпыхачую афрыкату або фрыкатыўную *-воч-, -вух-*: Н.-В. *воч-ы, вўш-ы*; Р. *вач-эй, вуш-эй*; Д. *вач-ám, вуш-ám*; Т. *вач-áмі(-ы́ма), вуш-áмі (-ы́ма)*; М. *(аб) вач-áх, вуш-áх* – і значна радзей аснова на заднеязычную, якая ў форме Н. мн. прадстаўлена ў марфаналагічна слабым мяккім варыянце [8, с. 99]]. Гістарычна мяккія асновы *-оч-, -вух-* у словаформах *вочы, вушы*, якія паводле паходжання з’яўляюцца формамі Н. парнага ліку, маркіруюць значэнне парнасці (а таксама непадзельнага мноства) прадметаў і ў сучаснай беларускай мове. Для абазначэння ж паняццяў ‘не адно вока, не адно вуха, але і не пара вачэй, вушэй’ выкарыстоўваюцца асновы на заднеязычныя, якія рэалізуюцца, як правіла, у колькасна-іменных спалучэннях *два (тры, чатыры, абодва) вокі, вухі*. Аналіз рэалізацыі чаргаванняў *к → ч, х → ш* у парадыхмах назоўнікаў *вока, вуха* прыводзіць да вываду: гэтыя чаргаванні немагчыма патлумачыць правіламі толькі марфемнай або фанемнай камбінаторыкі – у сучаснай беларускай мове яны ўстойліва звязваюцца з семантычнай апазіцыяй ‘пара’.

Такім чынам, у сучаснай беларускай літаратурнай мове нерэгулярныя кансанантныя чаргаванні ў зыходзе субстантыўнай асновы захоўваюцца па традыцыі. Некаторыя з такіх чаргаванняў аказваюцца запатрабаванымі сістэмай мовы ў якасці сродку фармальнай дыферэнцыяцыі не тоесных у семантыка-граматычных адносінах варыянтных словаформ. Паколькі факты рэалізацыі нерэгулярных кансанантных чаргаванняў ў зыходзе асновы назоўніка нельга патлумачыць марфаналагічнай пазіцыяй, гэтыя чаргаванні неабходна разглядаць як з’явы, сумежныя з марфаналагічнымі, але не аналагічнымі ім.

Літаратура

1. *Гардзей, Н. М.* Чаргаванні зычных фанем у зыходзе субстантыўнай асновы перад флексіямі *-а, -е(э), -і(ы), -ю / Н. М. Гардзей // Весці НАН Беларусі. Сер. гуман. навук. – 2005. – № 2. – С. 118–125.*

2. *Гордей, Н. Н.* О регулярности, обусловленности и продуктивности консонантных чередований в исходе субстантивной основы (на материале белорусского языка) /

Н. Н. Гордей // Активные процессы в современной грамматике: материалы международной конференции. Московский государственный педагогический университет, 19–20 июня 2008 г.; под ред. С. В. Иванова, О.В. Фокиной. – М.–Ярославль, 2008. – С. 39–42.

3. Янкоўскі, Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1989. – 301 с.

4. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. – 2-е изд. – М., 1986–1987.

5. Гардзеі, Н. М. Словазмяненне назоўнікаў *вулей, ладдзя, пападдзя, свіння* (марфаналагічная інтэрпрэтацыя, граматычнае апісанне, лексікаграфічнае прадстаўленне) / Н. М. Гардзеі // Сучасныя праблемы беларускай лексікалогіі і лексікаграфіі: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, 19–20 лістапада 2005 г.; навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск, 2006. – С. 86–92.

6. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / рэд. А. І. Падлужны. – Мінск, 1989. – 335 с.

7. Толстая, С. М. Морфология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – М., 1998. – 320 с.

8. Беларуская граматыка: у 2 ч. / рэд.: М. В. Бірыла, П. П. Шуба. – Мінск, 1985. – Ч. 1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 431 с.

9. Памецька, Н. К. Гістарычная марфалогія беларускай мовы: практыкум / Н. К. Памецька. – Гродна, 2002. – 225 с.

10. Иванов, В. В. Историческая грамматика русского языка / В. В. Иванов. – М., 1990. – 400 с.

Дыяна Даражок

КАГНІТЫЎНАЯ МЕТАФАРА ЯК АБ'ЕКТ НАВУКОВАГА ДАСЛЕДВАННЯ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТАПОНІМА ВІЛЬНЯ)

Канец XX стагоддзя ў гісторыі мовазнаўства адзначаны зменай навуковай парадэгмы: супраць традыцыі структурнай лінгвістыкі паўстала лінгвістыка кагнітыўная, якая, прапагандавала разуменне мовы як феномену чалавечай псіхікі. На першы план у вывучэнні фармавання і функцыянавання структур свядомасці трапіў “чалавечы фактар”, гэта значыць, што дамінаваць стала “гіпотэза, згодна з якой па дадзеных мовы можна аднавіць прынцыпы і механізмы пазнаваўчай дзейнасці чалавека” [Киклевич 2007: 29]. Знаходзячыся на памежжы ўплыву самых розных гуманітарных навук (у тым ліку філасофіі, логікі, псіхалогіі, мовазнаўства), кагнітыўная лінгвістыка (перадусім у асобе Джорджа Лакафа і Марка Джонсана) прапанавала ўласную праграму даследвання метафары, згодна з якой у чалавечай свядомасці існуюць устойлівыя адносіны вобразнай аналогіі паміж паняццямі, лагічна не звязанымі: *грамадства – арганізм, час – грошы*. Гэта яшчэ раз падкрэслівае, што нашае штодзённае мысленне метафарычнае, а сама метафара “не абмяжоўваецца адной толькі сферай мовы, то бок сферай словаў” [Лакофф, Джонсон 2004: 27], з’яўляецца не проста паэтычным сродкам выразнасці, а ўжо змястоўным інфармацыйным кодам.

З кагнітыўнага пункту гледжання метафара ўяўляецца праекцыяй “ведаў аб сутнасцях аднаго парадку на ўспрыняцце і разуменне сутнасцяў

іншага парадку” [Киклевич 2007: 30], “асэнсаванне і перажыванне з’яў аднаго кшталту ў тэрмінах з’яў іншага кшталту” [Лакофф, Джонсон, 2004: 27]. Такім чынам, паміж зыходнай канцэптuallyнай мадэллю (донарам, крыніцай) і мэтавай канцэптuallyнай вобласцю (рэцэптарам) існуе як мінімум адна істотная агульная прыкмета – гэтакі “інтэрвал абстракцыі, у якім носьбіты абодвух паняццяў не адрозніваюцца” [Киклевич 2007: 31]: ці то па форме (*воблака – карабель*), ці то па змесце, структуры (*мысленне – механізм*).

Следам за Дж.Лакафам, распачынальнікам тэорыі кагнітыўнай метафары, яе асноўныя пастулаты сфармуляваў Олаф Екель:

1. пастулат усеагульнасці: метафара – не феномен паэтычнай дзейнасці, а элемент як штодзённага маўлення, так і спецыялізаваных (навуковых, публіцыстычных) дыскурсаў (*абаранць дысертацыю, прывесці прыклад*);

2. пастулат катэгарыяльнасці: метафара – асэнсаванне мэтавай мадэлі Y на фоне зыходнай мадэлі X з выкарыстаннем наяўнага канцэптuallyнага вопыту (*спрэчка – гэта вайна*);

3. пастулат змадэляванасці: метафары ўтвараюць устойлівыя кагерэнтныя мадэлі як формы ўладкаванага, але спрошчанага разумення рэчаіснасці (*памяць – бібліятэка, мова – іматузроўневая сістэма*);

4. пастулат дыяхраніі: згрупаванасць кагнітыўнай метафары пацвярджаецца дадзенымі дыяхранічных даследванняў;

5. пастулат аднакіраванасці: кагнітыўная метафара X ёсць Y звязвае складаную, часцей абстрактную канцэптuallyную падсістэму X з больш простаю, часцей прадметнай падсістэмай Y (разумовая дзейнасць можа метафарызавацца праз фізічную: *выношваць ідэю, абмалёўваць перспектывы*), але не наадварот;

6. пастулат патрэбы: функцыя метафары не ў тым, каб упрыгожыць маўленне, а ў тым, каб яго патлумачыць (экспланаторная); абстрактнае паняцце звязваецца з канкрэтным, скіраваным на пачуццёвае ўспрыняцце (*пачуцце – вадкасць, што перапаўняе начынне*);

7. пастулат факусавання: адна канцэптuallyная вобласць можа апісвацца пры дапамозе розных канцэптuallyных метафар, якія факусуюцца на розных аспектах гэтай вобласці (*мысленне – праца, мысленне – механізм, мысленне – рахункаванне*) і г. д.

Вільня ў рэчышчы метафарычнага аналізу

Вільня – “адна з важнейшых міфалагем беларускай культурнай прасторы”, якая “увасабляе арыенцір на шляху беларускага народа да свайго нацыянальнага адраджэння” [Ратнікава 2005: 179]. Гэта таксама і адзін з шэрагу прэцэдэнтных тапонімаў (ВКЛ, Менск/Мінск, Курапаты і інш.), якія “набылі статус культурных канцэптаў і складаюць дзякуючы гэтаму важную частку беларускай нацыянальнай карціны свету” [Ратнікава 2005: 176].

Працэс інвентарызацыі слоў-канцэптаў – ключавых лексем, без якіх не можа абысціся соцыюм у пэўны перыяд свайго развіцця – адзін з накірункаў беларускай кагнітывістыкі сёння. Вынікам гэтай працы можа стаць стварэнне “слоўніка культуры” альбо “выніковага слоўніка” (Р.Рорці). У нас ўжо былі спробы даследвання беларускай культурнай прасторы постсавецкага перыяду: на працягу 1999 года ў межах праекта “Слова дня” Беларускай службы “Радыё Свабода” штодзень вялася размова пра найбольш значныя ў нацыянальна-культурным аспекце паняцці, сярод якіх *аблегацыя, АМАП, анекдот, Басовішча, Бацькаўшчына, БНР, бульба, бусел, Вільня, ганьба, джынсы, Дзяды, драпікі, дрыгва, душа, дыяспара* і інш. Пазней матэрыялы былі надрукаваныя ў часопісе “Arche” (2000 г. № 7).

У рамках кагнітыўнай тэорыі метафары Вільня разглядалася ў працах Ірыны Ратнікавай, якая ў якасці крыніцы моўнага матэрыялу для аналізу абрала часопісы “Спадчына”, “Arche”, газету “Наша Ніва” і рэсурсы Інтэрнэт за 2000 – 2005 гг. і перадусім арыентавалася на тапанімічную метафару. Таму, па выніках яе даследвання, “у сучасным беларускім публіцыстычным дыскурсе сістэмныя сувязі імя ўласнага Вільня рэалізуюцца ў наступных парах адзінак: Вільня – Іерусалім, Вільня – Мекка, Вільня – Вільнюс, Вільня – Менск” [Ратнікава 2005: 180].

Для нашай працы эмпірычнай базай сталі беларускамоўныя матэрыялы (як кірылічныя, так і лацінаграфічныя), змешчаныя ў віртуальных дзённіках, перадусім у ЖЖ (Жывы Часопіс, Livejournal) – супольнай камунікацыйнай прасторы, дзе кожны блогер – самастойны журналіст у Інтэрнэце, прычым Сеціва “у вялікай ступені ўзмацняе рэфлексію моўцаў і павялічвае насычанасць пісьмовага і вуснага маўлення метамоўнымі значэннямі” [Важнік 2004: 46]. Усяго было прааналізавана 856 спасылак па дадзеных пашукавікоў www.google.com і www.101blog.net і адабрана 495 мікратэкстаў, у якіх згадваецца імя ўласнае Вільня, прычым не толькі як кампанент тапанімічнай метафары, а часцей як аб’ект метафарычнага асэнсавання.

Пошук па І.-блогам пацвердзіў наяўнасць у свядомасці многіх ЖЖ-карыстальнікаў устойлівых семантычных апазіцый, вылучаных І.Ратнікавай:

Вільня – Мека

Метафарычны выраз *крывіцкая Мека* замацаваўся ў нацыянальнай карціне свету, верагодна, дзякуючы аднаму з “Вершаў аб Вільні” Уладзіміра Жылкі, які так і пачынаўся:

О Вільня, крывіцкая Мека!

О места – ўсё цуд, хараство!

Хаця падобныя паралелі сустракаліся і раней: у 1858 г. у альбоме Арцёма Вярыгі-Дарэўскага гісторык Аляксандр Здановіч пакінуў такі

запіс: “Чым для мусульман з’яўляецца Мека і Медына, тым для жыхароў даўняга княства літоўскага павінен быць стары горад Гедыміна”¹, маючы на ўвазе Вільню. Мека – радзіма прарока Мухамеда, ‘месца паломніцтва’ ў метафарычным сэнсе, а Медына – першая сталіца ісламскай дзяржавы, дзе іслам набыў характар самастойнай рэлігіі. Мека і Медына для мусульман – што Вільня і Менск для беларусаў. Але насуперак гэтаму меркаванню ў сённяшняй І.-прасторы назіраецца адваротны працэс зніжэння сакральнага вобразу крывіцкай Мекі: “...я быў першы раз у Вільні. І паехаў туды з поўнай торбай уяўленьняў, стэрэатыпаў і цытатаў з Жылкі, якія і ставаралі маю Вільню – крывіцкую Мэку ды ўсё такое. Прыехаўшы я пабачыў летувіскі турыстычны цэнтар сярэдняй ступені дагледжанасці. Мая Вільня была лепей. Але, як кажуць у рэжыме, на жаль, яна сканала”² [<http://czyk.livejournal.com/87785.html>].

Вільня – Менск (Менскас)

Канцэпты *Вільня* і *Менск* ад моманту утварэння беларускай дзяржаўнасці аб’ядналіся ў семантычную “апазіцыю па прыкмеце “духоўная сталіца – палітычная сталіца” [Ратнікава 2005: 181], якая атрымала сваё мастацка-публіцыстычнае асэнсаванне ў артыкулах А.Луцкевіча: “Калі думка беларускага палітычнага дзеяча звяртаецца сёння да Менску, думкі вучоных пльвучць да Вільні” [Навіна 2003: 138]; Менск “ня мае сваёй асаблівай Душы, якую мае надвялейская сталіца і якая вызірае з кожнае вулкі старых кварталаў Вільні” [Луцкевіч 2006: 177].

Сёння ў асяродку І.-карыстальнікаў стаўленне да праблемы “Вільня ці Менск?” з аднаго боку яшчэ больш катэгарычнае (“А ў Вільні прэлая салодкая восень, а ў Вільні ня ломіць касьцей, а ў Вільні індыя і крэм-бруле. А мне пара вятацца ў горад-хваробу, у горад-расчараваньне, у горад-death” [<http://lijana.livejournal.com/48188.html>]), але з іншага, назіраецца “супраціўленне ментальнаму стэрэатыпу “Вільня – наша ўсё”, спробы прадставіць яго як вынік летуценнасці [...] беларускай душы, якая цягнецца да рэчаў недасягалых” [Ратнікава 2005: 181]: “...могуць быць прыгажэйшыя гарады, могуць быць гарады з разнастайнейшай гісторыяй і блазароднейшай мінуўчынай, але [...] чужыя гарады...а Менск гэта мой горад і я маю на яго права” [<http://ja000.livejournal.com/45790.html>].

Вільня – Вільнюс

Розныя нацыянальныя формы тапоніма ўтвараюць апазіцыю па семантычнай прыкмеце “сваё – чужое”: “Калі едзеш у Вільнюс – ходзіш на могілкі Антакальніс і едзеш у Траку Воке. А калі – у Вільню – ходзіш на могілкі Антокаль і едзеш у Трокі” [<http://bibliograf.livejournal.com/61938.html>].

Характэрна таксама, што “мысліцельным аналагам *Вільнюса* з’яўляецца адзінкавае паняцце пра пэўны геаграфічны аб’ект, які не з’яўляецца

¹ Цытата паводле [Пачынальнікі 2003: 254].

² Гэтая і далейшыя цытаты перадаюцца з захаваннем аўтарскага правапісу і пунктуацыі.

прадметам эмоцый, рэфлексіі, – *Вільня* адлюстроўваецца ў мысленні як ключавы канцэпт культуры” [Ратнікава 2005: 183]: “*Як чужую сёння ўспрымаем мы і Вільню – калыску беларускай нацыі, дзяржаўнасці і культуры, нашу старажытную сталіцу. Што такое ў беларускай мове Вільнюс? Тое самае, што Дэлі, Сант’яга або Ганалулу...*” [<http://forums.tut.by/viewpoll>].

Вільня, як згадвалася вышэй, гэта яшчэ і аб’ект метафарычнага асэнсавання. У віртуальным дыскурсе звяртае на сябе ўвагу працэс парушэння і разбурэння традыцыйных кагнітыўных мадэляў: Вільня – гэта эталон, Вільня – гэта святыня, Вільня – гэта казка.

Вільня – гэта (не) эталон

Пастулат, што *Вільня* – узор уладкаванага жыцця, зашыфраваны ў нацыянальнай свядомасці ў выглядзе цэлага шэрагу прыказак (*Рабі пільна – і тут будзе Вільня, Круці жорны пільна, то й тут будзе Вільня, Не за дзень Вільня становілася, Не адразу Вільню набудаваці*) паступова губляе сваю актуальнасць у сувязі з рытарычным пытаннем: калі магчыма Вільня без Беларусі, чаму Беларусь не магчыма без Вільні? Тыповы прыклад – верш Сяргея Харэўскага: “*Вільня? // Слова. // Не для мяне. // Ня быў ні разу. // Ніякіх асацыяцый. // Сваіх. // Прыватных. // Не для мяне*” [<http://chareuski.livejournal.com/21877.html>]:

Вільня – гэта (не) святыня

Пашыраная метафара *Вільня* – *Літоўскі Ерусалім* рэпрэзентуе перадусім сакральны статус Вільні як нацыянальнай духоўнай святыні. У І.-прасторы нярэдка можна сустрэць запісы накшталт: “*Для мяне Вільня гэта літургія ў Свята-Духавым саборы, пах ладану і ялею. Вільня – гэта месца, дзе нараджалася мая вера*” [<http://burbalka.livejournal.com/tag>].

Але назіраецца і процілеглая тэндэнцыя зніжэння сакральнага вобраза як “натуральная рэакцыя на залішнюю пафаснасць. Як пісаў Станіслаў Ежы Лец, часам іронія аднаўляе тое, што разбурыў пафас” [Ратнікава 2005: 180]. Некаторыя з іранічных І.-матэрыялаў (у тым ліку і “ЖЖ-ачот” Сірошкі Пістончыка “Пабачыць Вільню і... паржаць”) трапілі ў збор твораў фіналістаў конкурсу маладых літаратараў да стагоддзя газеты “Наша Ніва” “In Вільня veritas”, у прадмове да якога Ганна Кісліцына напісала: “*новае пакаленне літаратараў – рэалісты, якая, прызнаючы выключную ролю Вільні як творчай Мэккі, разумеюць і адстойваюць сваё права і абавязак упісваць у гісторыю Беларусі новыя старонкі*” [Кісліцына 2007: 4].

Вільня – гэта (не) казка

Метафара *казачнага места Вільня*, горада дзяцінства і спраўджаных мараў, у віртуальнай прасторы адна з найбольш распаўсюджаных: “*...а мы ад Вільні // парой святочнай // не вымагам // большай Эўропы // чым*

дыхаць // вулкі // вузкі // ноччу // і таяць // каваю // зь мятным // сіропам” [http://labadzenka.blog.tut.by/2007/12/06/tyi-prasila-napisats-versh-pra-kalyad-nuyu-vilnyu].

У той жа час ідэалізаванаму вобразу горада-свята актыўна проціпастаўляецца натуралістычны вобраз горада-пасткі, чужой Вільні. Параўнайце: “Вільня. Халодная ды моркая. // Мае трэснутыя боты, яе цёмныя вокны” [http://fuckallnames.livejournal.com/145244.html] альбо “Вільня як і заўсёды выклікае ў мяне пачуцце нейкай падсвядомай настальгіі. Неяк у душы я не адчуваю сябе тут чужым, але сваім – тым больш...” [http://depressive-bear.livejournal.com/39759.html]

Пра карані такога адчужэння разважаў у сваёй кнізе “Код адсутнасці” Валянцін Акудовіч: “Вільня – горад-падман, горад-пастка, фатальны для беларусаў горад. Вільня стагоддзямі спакушала беларусаў надзеяй, што ў гэтых мурах і мураванках яны маюць сваю сталіцу, і нашыя лепшыя людзі ва ўсе тыя стагоддзі спрабавалі знайсці саміх сябе на яе вулках – Скарына, Міцкевіч, Купала... (мноства). Але хутка пачыналі разумець усю аблуду гэтага абьякавага да беларусаў места і кідаліся прэчкі” [Акудовіч 2007: 77].

Вільня – гэта Беларусь

Краіна ў лабірынце – вядомая метафара Беларусі: “Пакуль іншыя народы прырасталі здабыткамі, мы мацаваліся стратамі. І цяпер мы багатыя на “няма”, як ніхто. У нас няма гісторыі, няма мовы, няма свабоды, няма ладу і, магчыма, хутка ня будзе дзяржавы” [Слоўнік Свабоды 2000: 125]. Беларуская Вільня, як і беларуская Беларусь згубілася падчас палітычнага турніру ў вузле культурнага памежжа суседніх краін. Таму невыпадковае такое меркаванне: “тая беларусь, якую я люблю ўсім сваім сэрцам, мае шмат агульнага з той вільняй, якую таксама люблю ўсім сваім сэрцам. А тая беларусь, якую я не люблю зусім, часам знаходзіць сваё адлюстраванне і ў нейкіх момантах майго віленскага жыцця” [http://daroha.livejournal.com/95554.html?style=mine].

На думку Аляксандра Лукашука “віленскі погляд дае адчуванне, якой была і якой можа стаць беларуская Беларусь” [Лукашук 2005: 5], хаця відавочна, што ў рэчышчы гэтай метафары так званае пытанне “вяртання Вільні” абмяжоўваецца патрабаваннем: “Няхай спачатку беларусы вернуць сабе Беларусь” [http://palitekanom.livejournal.com/273779.html].

Літаратура

1. Акудовіч, В. В. Код адсутнасці. Асновы беларускай ментальнасці / В. В. Акудовіч – Мінск, 2007. – 216 с.
2. Важнік, С. А. Тры стыхіі Байнэта, або Праява нацыянальнай моўнай самаідэнтыфікацыі / С. А. Важнік – Мінск, 2007. – 54 с.
3. Жылка, У. Выбраныя творы / У. Жылка – Мінск, 1998. – 289 с.
4. Киклевич, А. Притяжение языка. Т. 1: Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика / А. Киклевич – Olsztyn, 2007. – 412 с.

5. Кісліцына, Г. Пакіньце Спока ў спакоі / Кісліцына // In Вільня veritas. Творы фіналістаў конкурсу маладых літаратараў, прысьвечанага стагодзьдзю газэты “Наша Ніва” / уклад. і рэд. А. Хадановіч, прадм. Г. Кісьліцына – Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2007. – 180 с.
6. Лакофф, Дж. Метафоры, котарымі мы жывем / Дж. Лакофф, М. Джонсон – М., 2004. – 256 с.
7. Лукашук, А. Звон Вострае Браны / А. Лукашук // Дубавец, С. Вострая Брама – Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода, 2005. – 520 с.
8. Луцкевіч, А. Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва / А. Луцкевіч – Мінск, 2006. – 460 с.
9. Маслова, В. А. Homo lingualis в культуре: Монографія / В. А. Маслова – М., 2007. – 320 с.
10. Навіна, А. Вільня ў беларускай літаратуры / А. Навіна // ARCHE – 2003. - № 5.
11. Пачынальнікі: з гіст.-літар. матэрыялаў XIX ст. / укл. Г. В. Кісялёў; рэд. В. В. Барысенка, А. І. Мальдзіс – Мінск, 2003. – 549 с.
12. Ратнікава, І. Э. Вільня ў лютэрку беларускага друку: лінгвакагнітыўны аспект / І. Э. Ратнікава // Вестн. МГЛУ. Сер. 1. Филология. – 2005. – № 3 (19). – С. 176–183.
13. Рорти, Р. Случайность, ирония и солидарность / Р. Рорти – М., 1996. – 282 с.
14. Слоўнік Свабоды. XX стагодзьдзе ў беларускай мове: слова на дзень для памяці і для роздуму // ARCHE – 2000. – № 7.

Марына Кажарновіч

АНАМАСТЫЧНАЯ МЕТАФАРА ЯК СПАСАБ АКСІЯЛАГІЧНАГА АСЭНСАВАННЯ РЭЧАІСНАСЦІ

Намінатыўны патэнцыял уласных імёнаў даволі шырокі. Анамастычная лексіка можа называць не толькі канкрэтныя адзінкавыя прадметы і з’явы рэчаіснасці, але і выконваць функцыю метафарычнай намінацыі. Напрыклад, у кантэксте *‘Вёска Мосар – беларускі Версаль’* (Звязда 07.02.08) тапонім *‘Версаль’* страчвае сваю першапачатковую функцыю наймення канкрэтнай рэаліі і набывае функцыю характарыстыкі і ацэнкі жыццёвай з’явы – пераходзіць у статус канатоніма. І.Э.Ратнікава прапаноўвае тэрмін “метафара” суадносіць з узроўнем функцыянавання оніма, а тэрмін “канатонім” – з сістэмным узроўнем: ён указвае на характарыстычныя магчымасці оніма [Ратнікова 2003, 60].

Уласнае імя ў якасці метафары – з’ява, якая заслугоўвае асаблівай увагі, таму што дазваляе асэнсаваць актуальныя рэаліі пры дапамозе таго, што ўжо захавана ў святдомасці соцыуму. Да таго ж анамастычная метафара дае магчымасць ацаніць новыя тэндэнцыі грамадска-палітычнага ці культурнага жыцця ў кантэксте як айчыннага, так і сусветнага культурна-гістарычнага вопыту, не ствараючы пры гэтым новых лексічных адзінак, а толькі пераасэнсоўваючы вопыт і карыстаючыся ўстойлівымі стэрэатыпамі.

Такі даволі шырокі канататыўны патэнцыял анамастычнай метафары абумоўлены асаблівасцямі яе канструявання. Дж. Мілер, як прыхільнік тэорыі падабенстваў, тлумачыць працэс утварэння метафары праз паняцці

“рэферэнта” – “канцэпт, пра які ідзе гаворка” і “рэлята” – “канцэпт, з якім рэферэнт суадносіцца” [Миллер 1990, 251]. Сам жа працэс утварэння метафары, паводле Мілера, ёсць працэс перанясення характарыстык рэлята на рэферэнт. Такім чынам, “рэлят – гэта ўжо вядомая інфармацыя, рэферэнт – актуальная інфармацыя, а адносіны падабенства паміж імі – новая інфармацыя” [Миллер 1990, 251], таму рэферэнт – гэта асноўны кампанент метафары (рэалія, якую мы асэнсоўваем або ацэньваем), а рэлят – дапаможны (рэалія, пры дапамозе якой мы асэнсоўваем або ацэньваем). Пры канструяванні анамастычнай метафары ў якасці рэлята выступае онім, за якім у свядомасці людзей замацавана пэўная характарыстыка. Напрыклад, сэнсавае нападўненне метафары кшталту *‘Паліцыя Швейцарыі затрымала Юлія Цэзара ў спадніцы’* (Звязда 08.09.06) – жанчыну-вадзіцеля, якая рабіла некалькі спраў адначасова, рухаючыся па аўтастрадзе – відавочна дзякуючы веданню носьбіта мовы пра феноменальную здольнасць рымскага палкаводца выконваць некалькі спраў адначасова. Пры ўзгаданні толькі імя гэтай гістарычнай асобы фарміруецца адразу ж уяўленне пра яго незвычайнае ўменне, што і дазваляе ўжываць такі онім у якасці метафары.

І. Э. Ратнікава прапануе выкарыстоўваць пры апісанні анамастычнай метафары тэрміналогію М.Блэка: “фокус” і “рамка” метафары. “Фокус – прэцэдэнтны онім, што актуальны для соцыума або аўтара ў тым ці іншым кантэксте. Рамка – мінімальны кантэкст, які стварае метафару і адпаведна дапамагае яе ідэнтыфікаваць” [Ратникова 2003, 64]. Варта спыніцца на паняцці “рамкі” анамастычнай метафары, таму што яно з’яўляецца прынцыпова важным для распазнавання метафары. Так, напрыклад, у кантэксте *‘Вёска Мосар – Версаль’* складана ўбачыць метафару, але сітуацыя зменіцца, калі мы скажам: *‘Вёска Мосар – беларускі Версаль’* (Звязда 07.02.08). Азначэнне ‘беларускі’ і з’яўляцца той “рамкай”, якая дазваляе гаварыць пра анамастычную метафару, таму што толькі ў такім кантэксте ўзнікаюць асацыятыўныя сувязі паміж рэферэнтам і рэлятам. Кантэкст можа быць прадстаўлены як атрыбутыўнымі канструкцыямі, так і адвербіяльнымі формамі, субстантывамі і субстантыўнымі спалучэннямі: *Гурт “Лявоны” – гэта англамоўныя “Песняры”* (Звязда 22.02.06), *Быкаў і Барадулін – Колас і Купала сёння: яны кансэрватары, але не замінаюць маладым* (Наша Ніва 09.09.2000), *Паліцыя Швейцарыі затрымала Юлія Цэзара ў спадніцы* (Звязда 08.09.06), *Састарэлыя Рамэо і Джульета сённяшняга дня* (Звязда 10.02.07).

У метафарычнай намінацыі могуць ўжывацца антрапонімы. У такім выпадку варта казаць пра антрапанімічную метафару. Антрапонім можа называць асобу пісьменніка: *І.Пташнікаў – гэта беларускі Фолкнер* (Звязда 06.10.07), грамадска-палітычнага дзеяча: *Ці чакае Куба новага Фідэля Кастра?* (Звязда 06.09.06), выбітную гістрычную асобу: *Санагаў рыхтуюць на факультэце права БДЭУ* (Звязда 15.12.06), навуковага

дзеяча: *У пошуках Ламаносавых* (Звязда 23.02.07), дзеяча сучаснай культуры: *У БДУ шукаюць свайго Максіма Галкіна: фестываль эстрады* (Звязда 04.03.05), прадстаўніка спорту: *У манежыку так скача, як будучы Шумахер* (Звязда 05.07.07).

У другаснай намінацыі могуць ужывацца тапонімы, ствараючы тапанімічную метафару. Тапонім у якасці рэлята можа называць населеныя пункты, з якімі звязана адметная, сусветна вядомая падзея: *Колькі на Беларусі Хатыней?* (Звязда 29.04.06), краіну ці яе асобную частку, вобласць, рэгіён: *Пецкуны яшчэ называлі Кітайшчына* (Звязда 05.01.08) – на аснове колькаснай характарыстыкі насельніцтва, *Маларыцкая Баварыя* (Звязда 22.09.07); могуць ужывацца біблейскія, міфалагічныя ці гістарычныя тапонімы: *Але жаданне разам з жыхарамі наведць вясковыя Акропаль (могільнік) было наўным* (Звязда 05.01.08), *Старажытны горад Казімір на Светлагоршчыне – гэта беларуская Атлантыда* (Звязда 04.10.06); тапонімы, што называюць знакамітыя месцы, так бы мовіць, “візітныя карткі” асобных краін і гарадоў: *Раўбічы – гэта наша “Рублёўка”, тутэйшы “Курашавель”* (Звязда 10.11.07); тапонімы-найменні гор: *Беларускі Эверэст знаходзіцца каля Дзяржынска* (Звязда 21.10.06). Такім чынам, тапанімічныя метафары прадстаўляюць даволі шматлікую групу анамастычных метафар. Але трэба адзначыць, што колькасць рэфэрэнтаў, у адносінах да якіх яны могуць выступіць рэлятам, дастаткова абмежаваная – гэта заўсёды таксама тапонім, у адрозненні ад антрапанімічных рэлятаў, якія здольны дастасоўвацца да розных відаў онімаў.

У паэтанімічнай метафары рэлятам выступае паэтонім, які з’яўляецца найменнем вядомага персанажа замежнай, рускай ці беларускай літаратуры: *Яе жыццё – сапраўдная гісторыя Папялушкі* (Зв. 29.07.06); *Састарэлыя Рамэо і Джульета сённяшняга дня* (Зв. 10.02.07), *Сённяшнія чэкавыя Чычыкавы: чэкі маёмасці* (Зв. 18.07.07), *Магілёўскія Машэкі – дэсантнікі* (Звязда 22.02.06).

У метафарычнай намінацыі можа ўжывацца онім, што мае дэнатат у актуальнай на сучасным этапе развіцця сацыякультурнай сферы. У такім выпадку онім можа называць мастацкі, мультыплікацыйны фільм альбо іх персанажа ці выступаць найменнем культурных рэалій: *Не жыццё, а Санта-Барбара* (Звязда 27.07.07), *Чалавек-навуц сядзе ў турму: французскі альпініст-экстрэмал Алэн Роберт* (Звязда 25.05.06), *Гісторыя Евангелля ад Іуды – гэта сапраўдны дэдыктыў Дэна Браўна* (Звязда 14.01.06), *Анжэліка Агурбаш – голас анёла, якасць “Бітлоў”* (Звязда 09.02.05). У якасці рэлята могуць выступаюць рэаліі сусветнай і айчыннай гісторыі: *Шукаюцца пасажыры для віртуальнага “Тытаніка”* (Звязда 19.04.05), *Адметна, што кожная чацвёртая ахвяра “рэйкавай вайны” была ў нецвярозым стане: барацьба з нецвярозымі пасажырамі на чыгунцы* (Звязда 14.12.06); біблейскія ці міфічныя рэаліі: *Нарвегія будзе “ноёў каўчэг” – вялізны халадзільнік для захавання ўсіх прадстаўнікоў сучаснай*

флары і фаўны (Звязда 28.06.06), *Гераклы новага часу: пра ўдзельнікаў спартакіяды* (Звязда 08.09.06).

Такім чынам, з пункту гледжання функцыянальнай тыпалогіі ўласных імёнаў, якія выступаюць у якасці рэлята пры канструяванні анамастычнай метафары, адрозніваюць антрапанімічную, тапанімічную, паэтанімічную метафару і метафару з онімам, што мае дэнатат у актуальнай на сучасным этапе развіцця сацыякультурнай сферы.

Анамастычная метафара дазваляе ацэньваць факты сучаснага жыцця з пазіцыі гістарычнага вопыту. Маецца на ўвазе імкненне анамастычных метафар растлумачыць невядомае праз ужо асэнсаванае: *А.Курасаў – Шэкспір сучаснага кіно* (Наша Ніва 14.09.98). Але часам вектар асацыяцый можа мець адваротную накіраванасць, што дае магчымасць зразумець гістарычныя рэаліі з пазіцыі сёняшняга дня: *Амерыка свядома зрабіла японскі Чарнобыль...* (Наша Ніва 15. 08.06). Такім чынам, онім у метафарычнай намінацыі дазваляе ацэньваць рэаліі ў шырокім культурна-гістарычным аспекце, не накладваючы часавых абмежаванняў.

Анамастычная метафара дае магчымасць суадносіць рэаліі, што належаць як да адной, так і да розных сацыякультурных сфер. Маецца на ўвазе аднесенасць рэлята і рэфэрэнта да адной сферы жыццяздзейнасці (літаратура, спорт, кіно і г.д.): *Быкаў і Барадулін – Колас і Купала сёння: яны кансэрватары, але не замяняюць маладым* (Наша Ніва 09.09.2000), *Расійская зборная па футболе чакае свайго Зідана* (Звязда 15.09.06); да сумежных культурных сфер (жывапіс – музыка, літаратура – кіно, палітыка – бізнес і г.д.): *А.Курасаў – Шэкспір сучаснага кіно* (Наша Ніва 14.09.98), *Смерць японскага Дастаеўскага, выдатнага рэжысёра, псіхолога і даследніка чалавечых характараў, мэтра Курасавы, сталася нагодай апублікаваць інтэрв’ю з ім* (Наша Ніва 14.09. 98) або да абсалютна розных (палітыка – музыка, вайсковыя рэаліі – літаратура і г.д.): *Сокалаў-Воюш – музыкальны Пазняк* (Наша Ніва 17.09.2000); *Магілёўскія Машэкі – дэсантнікі* (Звязда 22.02.06). Такім чынам, онім у метафарычнай намінацыі дазваляе ацэньваць рэаліі адной сацыякультурнай сферы пры дапамозе рэалій іншых, не абавязкова нават сумежных сфер жыццяздзейнасці.

У аксіялагічным асэнсаванні рэчаіснасці выключную ролю адыгрываюць полісемічныя, сінанімічныя і антанімічныя магчымасці оніма ў другаснай намінацыі.

Калі за асобным уласным імем замацавана адразу некалькі характарыстык, варта казаць пра полісемічныя магчымасці анамастычнай метафары ў асэнсаванні жыццёвых рэалій. Напрыклад, анамастычныя метафары кшталту *Кася Камоцкая – Жанна д’Арк беларускага року* (Камсамольская праўда 17.03.2000) і *Нездарма Эмілію Плятэр называюць беларускай Жанай д’Арк...Тое, што зрабіла яна па зуртаванні людзей для барацьбы, не кожнаму палкоўніку па сіле* (ЛіМ. 27.10.1998) грунтуюцца на розным сэнсавым напаўненні аднаго і таго ж дапаможнага кампанента ‘Жанна д’Арк’: у першым выпадку маецца на ўвазе ‘першая жанчына ў

пэўна сферы, так бы мовіць, нежаночай дзейнасці»; у другім выпадку варта казаць пра 'постаць жанчыны-змагара ў нацыянальна-вызваленчым руху'.

Сінанімія анамастычных метафар магчыма дзякуючы агульнасці асацыяцыі, якая ўзнікае на два розныя уласныя імені, і бясконцасці магчымасцей прыпадабнення. Так, напрыклад, у плане зместу антрапонімаў '*прынцэса Дзіяна і Сафі Ларэн*' прысутнічае сэнсавы элемент 'прыгажосць, сэксуальнасць', а адсюль вынікае і іх сінанімічная метафарызацыя: *Пасля цырульні жанчына хоча адчуваць сябе прынцэсай Дзіянай..., Сафі Ларэн* (Звязда 05.09.06). Антрапонімы '*Боб Марлей, Чэ Гевара, Цой, Бітлы*' могуць быць аб'яднаны агульнай канатацыяй 'куміры свайго часу': *Кожнае пакаленне мае сваіх Бобаў Марлеяў, Чэ Гевараў, Цояў, Бітлоў* (Звязда 17.03.05). Сінанімічныя адносіны характэрны і для тапанімічных метафар: *Раўбічы – гэта наша "Рублёўка", тутэйшы Куршавель* (Звязда 10.11.07) – на аснове агульнага сэнсавага элемента 'выбітныя, папулярныя месцы'; *Успомні, успомні і помні свае Курапаты і Гомлі, Нароўлі свае і Хатыні* (Э.Акулін дыск "Песні залатой Крывіі") – на аснове сэнсавага напаўнення 'населеныя пункты, што пацярпелі ў час розных катастроф'.

Антанімічныя адносіны паміж анамастычнымі метафарамі заснаваны на сувязі ўласных імёнаў па кантарасце. Прычым можна звычайна вылучыць адну (радзей дзве-тры) антанімічныя дэферэнцыйныя характарыстыкі, на аснове якіх анамастычныя метафары ўступаюць у антанімічныя адносіны. Напрыклад, тапанімічная метафара *Еўрапейскі Саюз – гэта Вавілон ці Таўэр?* (Свабода 29.12.01) заснавана на сэнсавай антаніміі тапонімаў Вавілон і Таўэр як дзвюх магчымых шляхоў развіцця экспансіі англійскай мовы ў Еўропе. Анамастычная метафара кшатлту *Тэатр-студыя БДУ "На філфаку" – каралі рымейка, але не Кіркоравы* (Звязда 20.04.05) грунтуецца адразу на некалькіх антанімічных характарыстыках: тэатральнае мастацтва – музычнае мастацтва, арыентацыя на класічныя творы літаратуры – арыентацыя на папулярную сучасную музыку.

Такім чынам, дзякуючы сваім полісемічным, сінанімічным і антанімічным здольнасцям онім у метафарычнай намінацыі дазваляе ацэньваць розныя жыццёвыя рэаліі на аснове іх сумежных або кантрастных характарыстык.

Неабходна сказаць, пра высокую ступень вобразнасці анамастычных метафар і іх шырокія канататыўныя магчымасці, што дазваляе даць лаканічную і максімальна трапную характарыстыку жыццёвай з'явы. Анамастычныя метафары арыентаваны на больш глыбокае пранікненне ў сутнасць з'явы. Пры іх канструяванні "ўяўленне не пашыраецца, а спрэсоўваецца, зводзіцца ў адну кропку, адфільтроўваецца пэўная сутнасць, пэўны экстракт, які выводзіцца ў значэнне" [Кассіер 1990, 37]. Напрыклад, у метафары *Ёсць на Беларусі яшчэ свае Караткевічы, хоць і не пісьменнікі* (Звязда 02.06.05) за рэліятам 'Караткевічы' стаіць цэлы шэраг

характарыстык, якія няма неабходнасці пералічваць апісальным шляхам, таму што онім аб'яднаў іх у адно цэлае. Але варта сказаць, што анамастычныя метафары валодаюць рознай ступенню вобразнасці і экспрэсіўнасці. Гэта абумоўлена семантыкай оніма, які выкарыстоўваецца ў якасці рэліята анамастычнай метафары, і стандартнасцю / нестандартнасцю асацыятыўнай сувязі паміж рэліятам і рэферэнтам.

Так рэліятам можа выступаць онім з яркавай вобразнай асновай і трывала замацаванымі за ім якаснымі характарыстыкамі (у большасці сваёй – гэта біблейскія, міфалогічныя, пэтонімы): *Бяспраўны Адысей* (Звязда 14.03.07); *Плюшкіным на заметку, ці Шэсць спосабаў пачаць новае жыццё* (Звязда 13.03.08). Альбо добра вядомы носьбітам мовы онім, за якім трывала замацавана пэўная якасная характарыстыка – маўленчыя метафары ўзуснага тыпу: *У пошуках Ламаносавых* (Звязда 23.02.07); *У Віцебску пайшлі чуткі, што ў горадзе дзейнічае сапраўдны Чыкаціла* (Звязда 15.09.06). Адпаведна варта казаць і пра існаванне індывідуальна аўтарскіх анамастычных метафар, у якіх рэліятам выступае мала пашыраны онім і якія заснаваны на нестандартных асацыяцыях: *Адметна, што кожная чацвёртая ахвяра сённяшняй “рэйкавай вайны” была ў нецвярозым стане*: пра мерапрыемствы, накіраваныя на змяншэнне колькасці няшчасных выпадкаў на чыгунцы (Звязда 14.12.06); *Сокалаў-Воюш – мюзыкальны Пазняк* (Наша Ніва 17.09.2000).

Пад стандартнасцю / нестандартнасцю трэба разумець ступень матываванасці той ці іншай асацыяцыі. Так, напрыклад, у анамастычнай метафары *Кася Камоцкая – Жанна д’Арк беларускага року* (Камсамольская праўда 17.03.2000) асацыятыўная сувязь Кася Камоцкая – Жанна д’Арк характарызуецца меншай ступенню стандартнасці, чым асацыяцыя *Эмілія Плятэр – Жанна д’Арк ў метафары Нездарма Эмілію плятэр называюць беларускай Жаннай д’Арк* (ЛіМ. 27.10.98). Некаторыя анамастычныя метафары характарызуюцца высокай ступенню стандартнасці. Перш за ўсё гэта датычыцца шматлікіх персанажаў літаратурных твораў і тэлесерыялаў: *Плюшкін – асацыяцыя ‘празмерная сквапнасць’, Папялушка – ‘шчаслівая гісторыя кахання’, Гавіёта – ‘наіўнасць’, Санта-Барбара – ‘бясконцыя жыццёвыя перыпеты’.*

Анамастычная метафара як спосаб асэнсавання рэчаіснасці каштоўна яшчэ і тым, што з’яўляецца яркавым увасабленнем культурна-гістарычнага вопыту асобнага чалавека, нацыі і чалавецтва ў цэлым. Аналіз анамастычных метафар дазваляе акрэсліць сацыякультурныя арыенціры, ідэалы і антыідэалы асобнага пакалення; дазваляе ўявіць моўную карціну свету цэлага народа. Так, напрыклад, пры аналізе анамастычных метафар у беларускамоўнай публіцыстыцы была выяўлена дастаткова абмежаваная колькасць метафар, дзе ў якасці рэліята ўжываецца онім, што называе рэаліі беларускай культуры. Мы асэнсоўваем з’явы айчыннай культуры ці то пры дапамозе найменняў сусветных, ці то

расійскіх рэалій. Гэта сведчыць нават не столькі пра ўзровень ведання, напрыклад, беларускай літаратуры, колькі пра адсутнасць жывога, а не навуковага асэнсавання персанажаў літаратурных твораў, таму што анамастычная метафара – гэта ўменне ўстанавіць асацыятыўную сувязь паміж рэаліяй, якая асэнсоўваецца або ацэньваецца, і онімам, тыповыя характарыстыкі якога замацаваны ў свядомасці носьбіта мовы.

Такім чынам, анамастычная метафара – гэта сацыяльна, культурна і гістарычна абумоўленая лінгвістычная з’ява, якая з’яўляецца адметным спосабам аксіялагічнага асэнсавання рэчаіснаці.

Літаратура

1. *Кассирер, Э.* Сила метафоры // Теория метафоры: сборник / Э. Кассирер. – М., 1990. – С. 33–43.
2. *Миллер, Дж.* Образы и модели, уподобления и метафоры / Дж. Миллер // Теория метафоры / Дж. Миллер. – М., 1990. – С. 236–283.
3. *Ратникова, И. Э.* Имя собственное: от культурной семантики к языковой / И. Э. Ратникова. – Минск, 2003. – 214с.
4. *Телия, В. Н.* метафора как модель смыслопроизводства и её экспрессивно-оценочная функция / В. Н. Телия // Метафора в языке и тексте / В. Н. Телия. – М., 1988. С. 26–52.
5. *Отин, Е. С.* Материалы к коннотационному словарю русских онимов / Е. С. Отин // Номинация в ономастике: сб. науч. трудов / под общ. ред. М. Э. Рут. – Свердловск, 1991. С. 41–51.

А. Я. Леванюк

АФАРЫСТЫЧНАЕ ВЫСЛОЎЕ – СПЕЦЫФІЧНАЯ АДМЕТНАСЦЬ МАСТАЦКАГА ТВОРА

Мастацкі твор – гэта, несумненна, заўсёды цэлы свет. Творчасць пісьменніка, яго аўтарская асоба, яго героі, тэмы, ідэі і вобразы ўвасоблены ў яго мове і толькі ў ёй і праз яе могуць быць зразумелыя. Мастацкі тэкст – гэта не прамая рэпрэзентацыя рэальнага свету, а яе мастацка-вобразнае адлюстраванне, сродкамі стварэння якога сярод іншых з’яўляюцца афарызмы. На афарыстычныя шэдэўры багатыя не толькі шматлікія замежныя (як лічылася раней), але і айчыныя мастацкія творы. Пры гэтым мастацкі тэкст выступае не толькі як арыгінальная прастора для афарызмаў, ужо знаёмых чытачу, але і як майстэрня для стварэння новых афарыстычных адзінак. Менавіта ў гэтым сэнсе і гаворыцца пра афарыстычнасць мастацкага твора, афарыстычнасць мовы таго ці іншага пісьменніка. Афарызмам, дарэчы, прынята называць абагульненую, глыбокую думку пэўнага аўтара, выказаную ў крайне кароткай форме, якая адрозніваецца дакладнай выразнасцю і відавочнай нечаканасцю меркаванняў [1, с. 53]. Як правіла, класічныя афарызмы невялікія па аб’ёме і схільныя да парадоксаў выслоўі.

І не знойдзецца такога чалавека, які быў бы абьякавы да трапнага слова. І канешне ж цяжка ўявіць чытача, які не любіў бы афарызмы – гэтыя дзіўныя па сваёй лаканічнасці выслоўі, якія дораць нам мудрасць, новы

погляд на жыццё. Каго не крануць афарыстычныя выразы В. Быкава: *Звычайна жыццё ўсіх памячае – то вопраткай, то пагонамі, а то нават выразам твару; Былое вышэй за жывое, яно ўжо непадуладнае нікому; Бедаку заўжды прыемна ўведаць, што камусь яшчэ горш, чым яму;* А. Карпюка: *Няма страшнейшай мукі, чым нічога не рабіць!; Майстра рукі павінны славіць, а не язык;* І. Шамякіна: *Да таленту трэба смеласць; Абыякавасць – прыкмета ленасці розуму; Што будзе заўтра – убачым заўтра; Найдаражэйшая якасць памяці – забыўлівасць; Адзін дурань можа спытаць такое, што не адкажуць сто разумных; Прагматыкі рухаюць свет;* Ул. Караткевіча: *Якая эпоха, такія і таленты; У сваёй мове ён мог бы стаць вялікім. У чужой – толькі вышэй за сярэдняга; Хлус павінен мець добрую памяць; Гарэлка не піў, піва не любіў, таму і кар’еры не зрабіў; Хто жэніцца – у таго жыццё сабачае, затое смерць чалавечая, а хто не – у таго сабачая смерць, але затое чалавечае жыццё;* А. Мрыя: *Што пішы, а што ў галаве насі; Хто высока лятае, той нізка сядзе!; Каровы, якія дужа равуць, мала малака даюць!; Кусайся, хоць зубоў не маеш!; Хоць вялік пень, але дуплаваты!;* К. Чорнага: *Там, дзе пачынаецца абыякавасць, там недалёка гібель; Кожная дарога куды-небудзь вядзе, але ты выбірай тую, якая не вядзе ў прорву; Вялікі доктар усялякай хворасці ў чалавечай душы – час – мае вечнага свайго дапаможніка – працу;* Я. Скрыгана: *Нават глупства можа набыць славу мудрасці, калі яму не пярэчыць;* Б. Сачанкі: *Не бяда, калі ў кнізе ёсць слабыя творы. Бяда, калі няма добрых і інш.*

Кожнае слоўка ў вялікіх майстроў зіхаціць і пераліваецца як зорка. Гэтае ўражанне забяспечвае не толькі сэнсавое багацце выказаў, але і адмысловы гукапіс, і разнастайныя лексічныя, граматычныя і сінтаксічныя вобразныя сродкі. Прыгадаем найбольш цікавыя з іх.

Гук у афарызме выконвае вельмі важную ролю. Гукавое афармленне не толькі не падпарадкоўваецца семантыцы, а наадварот, яно пераважае над першасным сэнсам. Фанетыка ў мастацкім тэксе фарміруе адмысловую танальнасць, рытміка-інтанацыйны малюнак, а ў выніку і асобую выразнасць выслоўя, напр.: *Прытомлены жыццёваю дарогай, Сам у сябе заглядвай з асяярогай: А раптам раб там?* (Р. Барадулін); *Летшы спосаб завярвання чаю – калі тым чаем сяброў прывячаю* (А. Вярцінскі). У першым выпадку вымаўленне спалучэння *раб там* [рап там] аднолькава з вымаўленнем слова *раптам* [раптам], што выразна паказвае на такія экспрэсіўныя адценні, як перасцярога, няўпэўненасць. У другім прыкладзе паўторы *чаю, чаем, прывячаю*, наадварот, ствараюць сяброўскі настрой, прыязнасць, мяккасць выразу.

Шматлікія выяўленчыя магчымасці закладзены і ў ступенях параўнання прыметнікаў, ужытых у афарызмах, дзе даецца своеасаблівая градацыя прымет, якая ўзмацняецца ў вышэйшай і найвышэйшай ступенях. Вышэйшая ступень параўнання мае значэнне большай ступені якасці па-за

параўнаннем з іншымі прадметамі. Формы на *-эйшы*, якія ўжываюцца ў афарызмах з гэтымі значэннямі адрозніваюцца экспрэсіўнасцю, напрыклад: *На дрэве памяці З кожным годам – Багацейшы ўраджай* (М. Танк); *Ну і дурань, Хто думае, нібыта Лагаднейшы есць суд ад людскога* (М. Танк); *Прыдумаў бога не дурнейшы, Каб слухаў і не чаў сусед, Каб спасылацца на вышэйшы, Чым маеш сам, аўтарытэт* (М. Лужанін); *Які б ні быў ен недасяжны, Пост не затым, каб пастаяць, А рупіцца, а быць адважным, А быць чысцейшым удвая* (М. Лужанін) і інш.

Для ўзмацнення экспрэсіўнасці выказвання нярэдка ў афарыстычным выслоўі ўжыты разам некалькі граматычных выяўленчых сродкаў: *Толькі свет пакідаючы, не бярыце нічога, Нават ключ ад дзвярэй перадайце суседу* (М. Танк) – ужыты часціцы + формы загаднага ладу дзеяслова.

Да “сінтаксічных” фігур, якія сустракаюцца ў афарыстычных выслоўях, адносяцца анафара, анадыпловіс, гамеалогія, паралелізм, перыяд, эліпіс, асіндэтон, антытэза і інш., напр.: *Дай бог арла варонай не назваць, Варону жа арлом – нічога* (М. Багдановіч); *Саперніцтва з прыродай – непазбежнасць, Як непазбежнасць – розум у прыродзе* (В. Зуёнак); *Маліцца будуць, калі ты ў славе, Калі ты ў горы – з насмешкай плюнуць* (П. Панчанка) – паралелізм; *У кожнага – свой век* (М. Танк); *Сэрца маё – суверэнная дзяржава* (М. Танк) – эліпіс; *У кожным спатканні ёсць радаць і гора, Ёсць гора і радасць у кожным спатканні* (М. Танк); *жанчыны панствуюць і ў мане, А мужчыны і ў праўдзе – рабы* (У. Караткевіч); *Глыбакадунныя на фота, Пустарожня ў жыцці* (Я. Брыль); *Радасць разлучае, зводзіць гора* (Р. Барадулін); *І светла нам, калі мы свецім, І горка ад заган сваіх* (З. Дудзюк); *Не паміраюць ад кахання, А паміраюць без яго* (З. Дудзюк); *...лучшая памяць аб мёртвых – ваша любоў да жывых* (А. Вярцінскі) і інш. – антытэза.

Падобныя “малыя” шэдэўры слоўнага мастацтва прыцягваюць чытача і даследчыка таямнічай відавочнасцю і эканоміяй моўных сродкаў. Цяжка адказаць сабе ў тым, каб прывесці адзін ці другі прыклад такога мастацтва. Сакрэт іх уздзеяння, несумненна, схаваны ў нейкіх глыбінных моўных механізмах: у супрацьпастаўленні граматычных катэгорый, спецыфічных фаналагічных прыкмет, сінтаксічных канструкцый, у семантычным патэнцыяле слоў... Магчыма, якія-небудзь з гэтых моўных механізмаў яшчэ не вядомыя сучаснай філалагічнай навуцы. На нашу думку, афарыстычныя тэксты могуць вывучацца з розных пазіцый (літаратуразнаўства, тэксталогіі, семіётыкі, лінгвістыкі тэксту, лінгвакультуралогіі і інш.), але найперш яны павінны быць даследаваны метадамі лінгвастылістыкі, што звязана з такімі рысамі афарызмаў, як найшырэйшае (насуперак нават іх лаканічнасці) выкарыстанне ў іх тропай і фігур.

Літаратура

1. *Кісліцына, Г. М.* Лірычная мініяцюра як жанр беларускай літаратуры / Г. М. Кісліцына; навук. рэд. І. Э. Багдановіч. – Мінск, 2000. – 118 с.

К. М. Любецкая

**СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАГА
ФАЛЬКЛОРНАГА ТЭКСТУ (НА МАТЭРЫЯЛЕ КАЛЫХАНАК
І ДЗІЦЯЧЫХ ПЕСЕНЬ)**

Доўга скарб збіралі
гэткі
І матулі,
І дзядулі, каб яго
пачулі дзеткі,
Каб дарослыя пачулі.
Пятрусь Макаль

Калыханкі і дзіцячыя песні складаюць асобную групу песень, блізкіх да лірычных, ад якіх адрозніваюцца больш выразнай устаноўкай на апавяданне і падкрэсленай прастатой зместу і формы, разлічаных на ўспрыманне і ўзнаўленне гэтых песень дзецьмі. Калыханкі і дзіцячыя песні звязаны паміж сабой яшчэ і пераемнасцю: калыханкі звычайна з’яўляюцца першымі дзіцячымі песнямі.

З песні-калыханкі маці пачынаецца знаёмства дзяцей з фальклорам. “Калыханка – адзін з жанраў дзіцячай літаратуры, – як адзначае В.П. Рагойша, – простая паводле зместу і выяўленчых сродкаў пяшчотная песенька, пад якую маці закалыхваюць сваіх дзяцей. Дзякуючы калыханцы дзіця хутчэй і лягчэй авалодвае роднай моваю, атрымлівае першыя ўяўленні пра навакольны свет, развівае пачуццё моўнага і музычнага рытму, знаёміцца з асновамі паэтычнай творчасці (рытм, рыфма, гукапіс)” [1, с. 147–148]. Цікаваць да фальклору паступова пашыраецца.

Не адно пакаленне вырасла на матчыных спевах калыханак і песень. Цікава і тое, што дзіцячыя тэксты пабудаваны такім чынам, каб яшчэ з гадоў немаўляці і да школьнага ўзросту было займальна слухаць, як з вуснаў маці ці бацькі вымаўляюцца, магчыма, яшчэ не зусім зразумелыя для дзіцяці гукі. У гэтым артыкуле праводзіцца параўнанне сінтаксічных асаблівасцей жанраў калыханкі і песні.

Калыханкі разлічаны на не зусім звычайнага слухача: іх спяваюць дзіцяці яшчэ тады, калі яно не разумее слоў. Менавіта таму пры складанні калыханак выкарыстоўваецца набор падобных гукаў: *Баю-баю-баенькі, Люлі-люлі-люленькі, Прыляцелі гуленькі, Селі яны ў люленькі* [2, с. 73].

У адрозненне ад калыханкі песні – гэта зусім іншы свет пачуццяў, ведаў і ўяўленняў, іншы музычны стыль, са сваім колам выразных сродкаў, супрацьлеглых шмат у чым таму, што характэрна для калыханак.

Калыханкі адносяцца да найбольш распрацаванай і па-свойму вытанчанай галіне дзіцячага фальклору. Тут больш шырокае кола вобразнасці, якое дасягае часам значных мастацкіх вяршынь.

У калыханках пануе па-дзіцячаму даверлівая і пластычная інтанацыя, пазбаўленая ўнутраных кантрастаў і цалкам адпаведная свайму

функцыянальнаму прызначэнню. Калыханкі спяваліся да таго моманту, калі дзіця перакладвалі з люлькі, таму, на нашу думку, у калыханках гучыць інтанацыя замілавання, выкарыстоўваюцца падобныя гукі, мяккія гукі – з мэтай закалыхвання дзіцяці.

Песні ж у адрозненне ад калыханак спяваюцца з мэтай развесяліць дзіця, пагуляць з ім, таму гучыць вясёлая інтанацыя, ствараецца музычная імправізацыя.

Галоўнай асаблівасцю гэтай песнятворчасці з’яўляецца тое, што яна наскрозь аптымістычная, жыве сённяшнімі настраямі дзіцяці. Тут адсутнічаюць сумненні і клопаты пра заўтрашні дзень, погляд у будучыню, якія характэрны для калыханак. Таму і песня, як правіла, перапоўнена бадзёрымі эмоцыямі.

Сінтаксічныя асаблівасці, спосабы выражэння галоўных членаў сказа, найбольш характэрныя для даследуемых жанраў, адлюстраваны ў наступнай табліцы:

	Калыханкі	Дзіцячыя песні
Найбольш ужывальныя сінтаксічныя канструкцыі (паводле частаты ўжывання)	<p>1) простыя сказы з аднароднымі выказнікамі: <i>Пайшоў каток пад масток, Злавіў рыбку за хвосток</i> [2, с. 120]. <i>А-а-а-а-а, Пайшоў каток у лясок, Памарозіў лапкі, Скочыў на палаткі, 3 палаткаў на печку, Пабіў бабцы плечкі</i> [2, с. 125]. <i>Ладкі-ладушкі, Прыляцелі тпушкі, Селі на вароты У чырвоных ботах</i> [2, с. 190].</p> <p>2) складаныя сказы, часткі якіх звязаны бяззлучнікавай сувяззю: <i>А-а, каточак, Паеў бабін мядочак, Сама бабка злізала, На коціца сказала</i> [2, с. 93]. <i>Ехаў каток ды па дрова, Загарэлася дуброва</i> [2, с. 100].</p> <p>3) складаназлучаныя сказы: <i>Люлі-люлі-люлі, Усе дзеткі паснулі, А ты, мой сыночак, Не спіш, не гуляеш, 3 катком размаўляеш</i> [2, с. 63]. <i>Люлі-люлі-люлі, спаць, Да я ж буду калыхаць, Буду песеньку спяваць</i> [2, с. 63].</p> <p>4) складаназалежныя сказы: <i>Трэба катка біці, біць, Каб не будзіў дзеці. Трэба катка біці</i></p>	<p>1) складаныя двухсастаўныя сказы: <i>Камар лазно тупіў, Бляха нарылася, Бляха нарылася, 3 палка ўдарылася</i> [2, с. 233]. <i>Камар дровы сячэць, Муха лазно топіць</i>. [2, с. 237]. <i>Сядзіць бусел на каце У тры лісты піша, А жураваль на прылечку Дзяціначку калыша</i> [2, с. 268].</p> <p>2) складаназалежныя сказы: <i>Бляха добрай была, Запрагае катка, Едзе ў Мінск да аптэкі, Каб купіць мусе лекі</i> [2, с. 233]. <i>Не хавайце пра даліне, Бо варыюць мяне свінні</i> [2, с. 245].</p> <p>3) складаназлучаныя сказы: <i>У залочанай карэце Дзяцел пад’язджае, А за дзятлам на валах Жоўна паспяшае</i> [2, с. 653]. <i>Паслаў арла, паслаў арла, У сёптаства збіраці, А арал напай на гусі, Давай мардаваці</i> [2, с. 261].</p>

	Кальханкі	Дзіцячыя песні
	<p><i>вельмі, Каб не стукаў каток дзвермі. Трэба катка на лапцы, Каб не хадзіў не хадзіў на хатцы. Трэба ката на хвасту, Каб нарубіў хварасту</i> [2, с. 87].</p> <p>5) складаныя сказы з рознымі відамі сувязі: <i>Пайшоў каток дай у лясок, Назбіраў ён трасачок І зробіў ён хатку Пагрэць сваю латку</i> [2, с. 99].</p>	
Спосабы вы- ражэння выказніка	<p>1) дзеяслоў у форме прашлага часу абвеснага ладу: <i>А-а-а-а, лолі, Катка у лапці абудлі, У парванья ануцы, Плакаў каток ідучы</i> [2, с. 101]. <i>А-а, лолі, цялешыка, Наварыла баба кулешыка Ды й паставіла пад елку, Дый накрыла талеркай</i> [2, с. 123].</p> <p>2) дзеяслоў у форме 2-й асобы загаднага ладу: <i>Не хадзі, коцік, Па лаўцы</i> [2, с. 84]. <i>Не хадзі, кот, на хаце, Не будзі майго дзіцяці</i> [2, с. 85].</p> <p>3) дзеяслоў у форме будучага часу абвеснага ладу: <i>Баю-баенькі-баю, Мішку спаткі палажу</i> [2, с. 85]. <i>Ляляю-ляляю, Я коціка налаю, Каб ён да нас не хадзіў, Цябе, дзетка не збудзіў</i> [2, с. 89].</p>	<p>1) дзеяслоў у форме 2-й асобы загаднага ладу: – <i>Паслухайце, малайцы, Скажу вам на пацеху: На беднага вераб 'я У спала сава з лесу</i> [2, с. 264]. – <i>Цецяроў, цецяроў! Хадзі парыцца</i> [2, с. 349].</p> <p>2) дзеяслоў у форме прашлага часу абвеснага ладу адзіночнага ці множнага ліку: <i>Ах ты, сава-пазура, За што ж біла вераб'я?</i> [2, с. 265]. <i>Сіўка-варонка, Дзе ты была?</i> [2, с. 275].</p> <p>3) іменны выказнік: <i>Зайчык маленькі, Чым ты жы-венькі?</i> [2, с. 295].</p>
Найбольш ха- рактэрны спосаб выражэння дзейніка	<p>1) Назоўнікі, што абазначаюць назвы жывёл: <i>Чар-чар, сарока Прыляцела зда-лёку, Села ў пана на таку</i> [2, с. 199]. <i>Лілі козы рагатыя, багатыя, – Каго пападу, таго забаду!</i> [2, с. 223].</p> <p>2) Уласныя назоўнікі: <i>А-а, а-а, лолі, Усе куры паснулі. А наш Сярожка Не спіць, не гу-ляець – Нам дакучаець</i> [2, с. 82].</p>	<p>1) Уласныя назоўнікі: <i>Маладзічка Хоміна Па балоту ходзіла, Траўку цмыкала, Цяляткам давала</i> [2, с. 293]. <i>Мядзведзь кару дзярэць, Кацярына воду бярэць</i> [2, с. 301].</p> <p>2) Назоўнікі, якія абазначаюць назвы жывёл: <i>Камар дровушкі рубіў, Муха банюшку тапіла, Гніда шчолак шчалачыла, А вош парылася, З полку ўдарылася, Рабро выла-міла</i> [2, с. 238].</p>

Аб'ядноўвае калыханку і дзіцячую песню ўжыванне дыялогаў, звароткаў. У песнях дыялогі большыя па сваім змесце, чым у калыханках. Часта зваротак у песнях або паўтараецца (*Ты каза, каза, Лубяныя глаза, Ты, каза, дзе была?* [2, с. 289]), або ўжываецца з прыдаткам (*Сіўка-варонка, Далі-гойда* [2, с. 280]).

Звяртаючы ўвагу на сінтаксічную ролю уласных назоўнікаў, адзначым, што ў калыханках яны выступаюць пераважна ў ролі дапаўнення, а ў песнях – дзейніка. Гэта абумоўлена тым, што, спяваючы калыханку, дзеянне накіравана на дзіцяці, таму выкарыстоўваецца ўскосны склон. А песнямі трэба звярнуць увагу маленькага слухача, таму выкарыстоўваецца назоўны склон. Прычым любы ўласны назоўнік можна лёгка замяніць на іншы падобны назоўнік.

Такім чынам, калыханкі і дзіцячыя песні пабудаваны так, каб звярнуць увагу маленькага слухача і данесці ўсю тую пяхоту і любоў, што адчувае той, хто спявае дзіцяці песню ці калыханку.

Літаратура

1. Дзіцячы фальклор / рэд. К. П. Кабашнікаў. – Мінск, 1972.
2. Рагойша, В. П. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах: дапаможнік / В. П. Рагойша. – Мінск, 2001. – С. 147–148, 245.

К. П. Любецкая

АБ ЗАДАЧАХ БЕЛАРУСКАГА ТЭРМІНАЗНАЎСТВА Ў ПАЧАТКУ XXI СТАГОДДЗЯ

Распрацоўка тэарэтычных і практычных пытанняў беларускай тэрміналогіі, задача яе ўпарадкавання і аналізу функцыянавання ва ўмовах відавочнага звужэння сфер выкарыстання беларускай мовы застаецца важнай і актуальнай. Сённяшні ўзровень развіцця беларускай тэрміналогіі (яе недастатковае ўладкаванне і часам адсутнасць распрацаваных тэрмінасістэм па розных галінах ведаў) не зусім адпавядае сучаснаму стану беларускай навукі і значна адстае ад узроўню вырашэння гэтай праблемы ў іншых краінах свету. Усведамленне неабходнасці развіцця адукацыі і навукі на ўласнай моўнай аснове яшчэ не заўсёды належным чынам асэнсавана ў беларускім грамадстве, што прыводзіць да недаацэнкі творчых магчымасцей беларускай мовы як інструмента навуковага пазнання. “Некаторыя навукоўцы нават сцвярджаюць, што няма неабходнасці пашыраць беларускую мову ў навуковую сферу. Яны аргументуюць гэта наступным чынам: калі б кожны вучоны (а іх у свеце больш за 5 млн.) друкаваў свае навуковыя працы на сваёй роднай мове, то кантакты паміж імі былі б вельмі складанымі, і гэта не спрыяла б развіццю нацыянальнай навукі. Другі аргумент апалагетаў выкарыстання толькі рускай мовы ў сферы навукі зводзіцца да наступнага: беларуская мова не мае дастаткова развітай навуковай тэрміналогіі, яна не паспявае ў сваім развіцці за сучасным навукова-тэхнічным прагрэсам і таму не здольная

абслугоўваць вышэйназваную сферу” [1, с. 229]. Разам з тым калі паглядзець на бібліяграфію тэрміналагічных слоўнікаў, падрыхтаваных на працягу ХХ ст., то высвятляецца, што шмат у якіх галінах маецца грунтоўная аснова для далейшай працы па сістэматызацыі і ўладкаванню беларускай тэрміналогіі. Таму “шмат у чым не маюць падстаў нараканні на нераспрацаванасць тэрміналогіі на беларускай мове, якія нярэдка гучаць з вуснаў тых, хто адмаўляе ў праве на жыццё беларускамоўнай навуцы і беларускамоўнаму навучанню, у тым ліку і ў ВНУ” [2, с. 6].

Тэндэнцыя да інтэграцыі навуковых даследаванняў як у самім працэсе гэтых даследаванняў, так і ў іх тэрміналагічным афармленні вымагае правядзенне мэтанакіраванай дзейнасці па ўпарадкаванні тэрміналагічнага апарату розных галін ведаў. Гэта прадугледжвае перадусім арганізацыю работы па прывядзенню тэрмінаў да адзінай формы і сістэмы, што забяспечыць іх адпаведнасць універсальным крытэрыям пабудовы тэрмінасістэм і мае істотнае значэнне для ўдасканалення мовы навукі. У сувязі з гэтым актуальнай задачай беларускай тэрміналогіі з’яўляецца “вывучэнне практыкі ўжывання тэрмінаў у навуковых тэкстах і публікацыя слоўнікаў рэкамендуемых тэрмінаў” [3, с. 119].

Задача ўладкавання нацыянальнага тэрміналагічнага фонду абумоўлівае правядзенне першапачаткова гісторыка-лінгвістычнага аналізу. “У дачыненні да беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы, якая не мела дастаткова спрыяльных магчымасцей для свайго развіцця, асабліва важна ўлічваць існаванне і функцыянаванне тэрміналогіі ў часе, яе ўключанасць у гістарычны працэс, яе суадносінны і сувязі з нетэрміналагічнай лексікай на кожным канкрэтным гістарычным этапе, таму што гэтым у значнай меры былі абумоўлены пошукі прынцыпаў і шляхоў распрацоўкі нацыянальнай тэрміналогіі” [4, с. 8]. Вывучэнне лексічнага складу слоўнікавых матэрыялаў розных гадоў дазваляе ацаніць як стан развіцця лексічнай сістэмы ў пэўны перыяд, так і ўвогуле прасачыць дынаміку змен і тэндэнцый развіцця спецыяльнай лексікі. Уяўляецца, што асэнсаванне папярэдняга тэрміналагічнага вопыту дапамагае кваліфікацыі узроўню назапашанага ў розных тэрмінасферах беларускай навукі, сістэматызацыі здабыткаў, што ў цэлым спрыяе вырашэнню сучасных праблем беларускай тэрміналогіі.

Арганізацыя работы такім чынам абумоўлівае перадусім вылучэнне фактаў пазітыўнай тэрмінаграфічнай дзейнасці, што знайшлі далейшае пашырэнне і замацаванне як у сферы функцыянавання, так і ў сферы фіксацыі. З другога боку, асэнсаванне папярэдняга вопыту дазваляе пазбегнуць памылковых і няўдалых рашэнняў у справе ўпарадкавання асобных тэрмінасфер. Уважлівае вывучэнне асаблівасцей фарміравання асобных галін ведаў у часовай прасторы з’яўляецца неабходным для больш выразнага акрэслення спецыфікі ўтварэння і функцыянавання тэрміналагічных намінацый і выпрацоўкі рэкамендацый па іх

ўпарадкаванні. “Праектаванне тэрміналагічных сістэм з зададзенымі характарыстыкамі з’яўляецца актуальнай праблемай сучаснай тэрміналагічнай работы” [5, с. 22].

Ажыццяўленне гэтага на практыцы ўяўляецца магчымым пры аўтаматызацыі інфармацыйных працэсаў. Фарміраванне аўтаматызаваных банкаў даных па розных галінах ведаў мае шэраг пераваг, якія ў цэлым могуць быць зведзены да наступнага: 1) яны значна спрашчаюць і удасканальваюць працэс вывучэння фактаў мовы; 2) забяспечваюць паўнату прадстаўлення ўсяго наяўнага (нармаванага і неўнармаванага (праектнага)) тэрміналагічнага матэрыялу; 3) робяць магчымым фарміраванне на матэрыяле шырокай базы прыватных даследчых корпусаў; 4) дэманструюць панарамны агляд усіх рашэнняў па ўпарадкаванні тэрмінасфер; 5) дазваляюць ацаніць стан развіцця тэрмінагаліны ў пэўны перыяд або на працягу ўсёй гісторыі яе станаўлення. Усё адзначанае вышэй прадугледжвае замену інтуітыўнага падыходу аргументаваным, што вядзе да аб’ектыўнасці атрыманых вынікаў і значнага павышэння ўзроўню лінгвістычных даследаванняў, а таксама ў цэлым пазбаўляе магчымасці суб’ектыўнага падыходу да асэнсавання фактаў мовы, абумоўлівае сапраўдную ацэнку тэндэнцый фарміравання і развіцця спецыяльнай лексікі беларускай мовы.

Стварэнне камп’ютэрных банкаў даных цалкам знаходзіцца ў рэчышчы сучаснай міжнароднай практыкі і ўвогуле адпавядае тэндэнцыі міжнароднай уніфікацыі тэрмінасістэм. У сувязі з гэтым сродкам фіксацыі міжнародных рашэнняў па ўпарадкаванні семантыкі тэрмінаў становяцца шматмоўныя банкі даных, што дазваляюць назапасіць і захаваць інфармацыю аб асаблівасцях тэрмінаў, іх ужыванні, шматмоўных эквівалентах і ступені ўпарадкавання. Задача падрыхтоўкі шматмоўных банкаў даных бачыцца перадусім у пашырэнні паняццевай базы беларускай тэрміналогіі, а таксама арыентацыі яе на больш прасунуты ўзровень, дасягнуты ў іншых больш развітых у дадзеным кірунку мовах: рускай, англійскай, нямецкай, французскай і інш. Сённяшнія намаганні па гарманізацыі тэрміналогіі прадугледжваюць інтэрнацыяналізацыю тэрмінаў – суаднясенне значэнняў блізкіх па форме разнамоўных тэрмінаў з вызначэннем паміж імі дакладных адпаведнасцей, а таксама выбар з ліку сінонімаў тэрмінаў з інтэрнацыянальнымі формамі.

У гэтых адносінах беларуская тэрміналогія значна адстае ад міжнароднага вопыту. Уключэнню беларускай тэрміналогіі ў міжнародныя стандарты перашкаджае перадусім недастатковая уніфікаванасць нацыянальнага тэрміналагічнага фонду.

У сувязі з гэтым адной з асноўных задач сучаснага этапу развіцця беларускай тэрміналогіі з’яўляецца яе уніфікацыя і стандартызацыя. Уніфікацыя, як вядома, забяспечвае адназначную адпаведнасць паміж сістэмай паняццяў і тэрмінасістэмай. “Тэндэнцыя да уніфікацыі структуры

тэрміналогіі дыктуе нам неабходнасць звяртацца да шырокага сусветнага вопыту развіцця тэрміналогіі, а не звужаць свае пошукі якім-небудзь адным "вектарам" [6, с. 5]. У выпадку, калі адступленні ад дакладнага адназначнага ўжывання тэрміна выключаюцца, можна казаць пра стандартызацыю, якая мае на мэце стварэнне стандарту на тэрміны і значэнні. Задачы стандартызацыі, як правіла, зводзяцца да фіксацыі тэрмінаў і значэнняў сучаснага ўзроўню навуковых ведаў, гарманізацыі навукова-тэхнічнай тэрміналогіі нацыянальнай і міжнароднай, вызначэння і ліквідацыі недахопаў тэрміналексікі. Аб'ектам стандартызацыі з'яўляюцца, як правіла, асноўныя паняцці адпаведнай галіны ведаў. "У агульнапрынятым сэнсе тэрмін *стандарт* прадугледжвае абавязковасць выкарыстання і абазначае дакумент, што ўтрымлівае адзіныя дзяржаўныя нормы і патрабаванні, што прад'яўляюцца да прамысловай сыравіны і гатовай прадукцыі" [7, с. 94]. Адметным выступае тое, што стандартызаваныя тэрміны абавязковыя для выкарыстання ў сферы функцыянавання, ва ўсіх відах дакументаў і літаратуры. У выніку дзейнасці па уніфікацыі і кадыфікацыі павінен рыхтавацца зборнік рэкамендаваных тэрмінаў або дзяржаўны стандарт на тэрміны і значэнні.

У нашай краіне ў XX ст. быў створаны Камітэт па стандартызацыі, метралогіі і сертыфікацыі Рэспублікі Беларусь (Белстандарт), у задачы якога ўвайшла распрацоўка тэрміналагічных стандартаў і іх значэнняў. У выніку практычнай работы Белстандарту на працягу 90-х гадоў была распачата работа па стварэнні тэрміналагічных стандартаў і на беларускай мове. Беларуская тэрміналогія ўвайшла ў стандарты, што вызначаюць тэрміны, значэнні і абазначэнні асноўных паняццяў у галіне выдавецкай прадукцыі, інфармацыйных тэхналогій, вытворчасці прадуктаў харчавання з бульбы і тэхналагічных працэсаў іх апрацоўкі, трыкатажных вырабаў, створаных з розных відаў сыравіны і па розных тэхналогіях, тэкстыльных валокнаў і ніцей, швейных вырабаў побытавага прызначэння, у сферы тэрмінаў, што маюць дачыненне да абутку, пажарнай бяспекі ў галіне пасіўнай супрацьпажарнай абароны, тушэння пажараў, агульнатэхнічных тэрмінаў, іх сертыфікацыі, распрацоўкі і пастаноўкі на прымысловасць, выпрабаванняў, кантролю якасці, трыбафатыкі, навукі, тэхнікі і прамысловасці, аховы навакольнага асяроддзя (тэрміны водаспажывання і водаадвод у рыбнай гаспадарцы), каштоўных папер (выраб, абарот і захаванне папер і дакументаў з пэўнай ступенню абароны, што адносяцца да фінансавай дзейнасці), інавацыі і інавацыйнай дзейнасці, інфармацыйнай тэхналогіі (асноўныя паняцці, што маюць дачыненне да мікрапрацэсарных сістэм).

Такім чынам, тэрміналагічная практыка патрабуе як пэўнай аўтаномнасці тэрміналагічных падсістэм у адносінах да сістэмы нацыянальнай мовы, так і абавязковай цеснай сувязі гэтых падсістэм з ёй. Сёння пры ўпарадкаванні галіновых тэрмінасфер з'яўляецца відавочным абавязковае залучэнне найноўшых метадык стварэння і аналізу фактаў

мовы, да ліку якіх перадусім далучаюцца камп'ютэрныя магчымасці. Робячы агульнае заключэнне аб асаблівасцях стандартызацыі беларускай тэрміналогіі, трэба адзначыць, што гэты працэс толькі распачаўся ў 90-я гады ХХ ст. Яго далейшае развіццё абумоўлена як умовамі функцыянавання беларускай тэрміналагічнай сістэмы, так і агульнай тэндэнцыяй інтэграцыі навуковых даследаванняў, што знаходзіць выражэнне ў звужэнні колькасці моў, што выконваюць функцыі мовы навукі. Трэба думаць, што створае ў галіне стандартызацыі беларускамоўных тэрмінаў, будзе выкарыстана ў далейшай працы і паспрыяе працэсу уніфікацыі і гарманізацыі беларускай тэрміналогіі.

Літаратура:

1. *Красней, В. П.* Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы / В. П. Красней // Беларуская мова. – Орле, 1998.
2. *Цыхун, Г. А.* Беларуская тэрміналогія ў тэрміналагічных слоўніках (1918–1998) / Г. А. Цыхун // Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918–1998 гг.: бібліягр. давед. – Мінск, 2000.
3. *Антанюк, Л. А.* Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыянаванне / Л. А. Антанюк. – Мінск, 1987.
4. *Красней, В.* Пошукі прынцыпаў і шляхоў распрацоўкі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі на пачатку ХХ ст. / В. Красней // Тэрміналагічны бюлетэнь. Мінск, 1997. – Вып. 1.
5. *Антанюк, Л. А.* Праблемы беларускага тэрміназнаўства ў новых умовах / Л. А. Антанюк // Тэрміналагічны зборнік “87–88”. – Мінск, 1988.
6. *Цыхун, Г.* Шляхі ўладкавання беларускай тэрміналогіі / Г. Цыхун // Тэрміналагічны бюлетэнь. – Мінск, 1997. – Вып. 1.
7. *Головин, Б. Н.* Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М, 1987.

А. Я. Міхневіч, Т. І. Купрэва

СПРОБА ВІЗНАЧЫЦЬ АГУЛЬНАКАТАГАРЫЯЛЬНАЕ ЗНАЧЭННЕ ПРЫНАЗОЎНІКА

“...Пры вывучэнні прыназоўнікаў любой мовы любой эпохі, – пісаў у заключэнні свайго артыкула “Лагічныя падставы сістэмы прыназоўнікаў у лацінскай мове” Эміль Бенвеніст, – новая тэхніка апісання неабходная і магчымая, і яе выкарыстанне дазваляе ўзнавіць структуру кожнага з прыназоўнікаў і аб’яднаць гэтыя структуры ў адзіную агульную сістэму. Гэта задача абавязвае нанова інтэрпрэтаваць усе вядомыя факты і нанова сфармуляваць звычайныя катэгорыі” [3, с. 155].

“Сістэма прыназоўнікаў” (ужо само гэтае паняцце можа служыць падставай для таго, каб спрабаваць разгледзець яе адасоблена ад “сістэмы склонавых значэнняў”, а таксама ад “сістэмы прыставак”, з якімі яна, несумненна, мае сувязі) павінна мець агульны функцыянальна-пазіцыйны стрыжань, што і ператварае асобны “разрад службовых, марфалагічна нязменных слоў” [10, с. 394] у сістэму, надае “разраду” сістэмны статус асобнай часціны мовы.

Пытанне аб класіфікацыі часцін мовы “з’яўляецца па сутнасці пытаннем аб сістэме часцін мовы, г. зн. пытаннем аб суадносінах і проціпастаўленні агульнаграматычных значэн-няў, уласцівых кожнаму і ўсім знамянальным словам адной мовы...” [6, с. 110]. Гаворка тут ідзе аб сістэмным размежаванні назоўнікаў, дзеясловаў і іншых знамянальных часцін мовы. Але гэта не супярэчыць ідэі, згодна з якой па агульнапрынятых значэннях могуць проці-пастаўляцца і службовыя разрады моўных адзінак. На нашу думку, агульнае значэнне, сінтаксічная роля і марфалагічныя асаблівасці – тры найбольш вядомыя крытэрыі вылучэння кожнай з часцін мовы – маюць усе падставы быць прыкладзенымі і да тых адзінак, што проціпастаўляюцца самастойным, знамяналь-ным словам і аб’ядноўваюцца ў асобны службовы разрад.

З памянёнай трыяды крытэрыяў найбольшую неакрэсленасць мае першы – семантыка. Нават для назоўнікаў – бяспрэчнай “знамянальнай” часціны мовы – значэнне прадметнасці можа аспрэчвацца для вялікай колькасці адзінак, што адносяцца не да цэнтра сістэмы назоўнікаў (*дуб, стол, акно, дзверы, кветка, конь, хлопчык, бацькі* і пад.), а да яе перыферыі (*з’ява, каханне, сон, рух, ваджэнне, пяцёрка, сталовая, маладыя, служачы, арыштаваны, паранены, пачуае* і яшчэ “перыферыійнай” – *ваша “не”, яго адвечнае “не хачу”, шчаслівае заўтра, тваё пастаяннае “пачакай”, вясёлае “ку-ка-рэ-ку”* і г. д.). З другога боку, з гісторыі мовазнаўства вядомыя спрэчкі на тэму, ці мае прыназоўнік уласнае лексічнае значэнне, спрэчкі, якія, як слушна было заўважана, грунтуюцца на “змешванні пытання аб наяўнасці ў прыназоўніку самастойнага лексічнага зместу з пытаннем аб так званай “службовасці” прыназоўнікаў, несамастойнасці іх сістэмнага ўжывання ў сказе” [2, с. 6]. Але “несамастойнымі ў сказе” могуць быць і паўназначныя словы, напрыклад:

чалавек у сказе *Ён – чалавек свабодны;*

вочы – у сказе *У дзяўчынкі былі блакітныя вочы;*

рост – у сказе *Стаяў хлопец вельмі высокага росту;*

рука – у сказе *У пакоі увайшоў лейтэнант з перавязанай рукою;*

цяг – у сказе *Жылі мы пад цягам свабоды;*

пачатак – у сказе *Бацька прыехаў на пачатку лета* і пад.

Не вырашае гэтай спрэчкі і сцверджанне, што “іх [прыназоўнікаў] лексічныя значэнні тоесныя з граматычнымі” [4, с. 683], паколькі агульнае значэнне ўсіх прыназоўнікаў усё роўна распадаецца на катэгорыі “прасторавасць”, “каўзальнасць”, “тэмпаральнасць”, “фінальнасць” і пад. [параўн. 7].

Пералічаныя паняцці традыцыйна грунтуюцца на падставе агульнай катэгорыі “рэлятывіўнасць”, бо, як вядома, прыназоўнікі “выражаюць розныя адносіны паміж залежнымі і галоўнымі членамі словазлучэння і рэалізуюць сінтаксічную сувязь унутры словазлучэння і сказа” [10, с. 394].

Але “рэлятывіўнасць” не можа быць выкарастана ў якасці тэрміналагічнага абазначэння агульнапрынятага значэння прыназоўніка, паколькі

мае празмерна шырокае і агульнае значэнне, сягае далёка за межы функцый аднаго прыназоўніка і мае дачыненне да самых розных – дакладней, усіх – тыпаў узаемазалежнасці структурных элементаў выказвання.

Дзе ж шукаць “новую тэхніку апісання” прыназоўніка, аб неабходнасці якой гаварыў Э. Бенвеніст?

З трох крытэрыяў вылучэння часцін мовы – значэнне, функцыя, марфалагічная будова – для беларускага прыназоўніка найбольш дакладна акрэслены апошні: прыназоўнік марфалагічна нязменны (але гэта не значыць, што ён марфалагічна і словаўтваральна адрозны). Што ж тычыцца яго функцыі, то “службовасць” уяўляецца таксама занадта агульнай катэгорыяй, каб быць дыферэнцыяльным прызнакам гэтай часціны мовы, узятай як цэласная групіца адпаведных адзінак. Відаць, павінен быць акрэслены семантычны від службовасці, або, іншымі словамі, функцыянальна-семантычная значнасць прыназоўніка ў маўленні.

На падставе сказанага можна сцвярджаць, што функцыянальна-семантычная спецыфіка прыназоўніка (або яго агульнаграматычнае значэнне) можа быць вызначана пры такой тэхніцы яго даследавання, якая грунтуецца на аналізе семантыка-сінтаксічнай спецыфікі, выказвання, што мае іерархічную структуру і члены якога (“члены сказа”) павінны разглядацца не толькі на вектары паслядоўнасці, лінейнасці, сінтагматыкі, але і на вектары парадыгматыкі. Тут мы зыходзім з наступнага разважання Р. В. Якабсона, якое мае прынцыповае метадалагічнае значэнне: “Прымат паслядоўнасці ў мове быў калісьці няправільна інтэрпрэтаваны як лінейнасць. Аднак фанемы, сукупнасці адначасова рэалізаваных дыферэнцыяльных прызнакаў, выяўляюць другую вось любой маўленчай паслядоўнасці. (Менавіта догма лінейнасці прымушае яе прыхільнікаў, ігнаруючы іерархічную структуру любой сінтаксічнай канструкцыі, прыраўноўваць маўленчую паслядоўнасць да маркаўскага ланцужка.)” [11, с. 84].

Як і фанемы, кожнае слова ў структуры сказа з’яўляецца сукупнасцю адначасова рэалізаваных дыферэнцыяльных прызнакаў, але прызнакаў, зразумела, сэнсавых, або так званых “семантычных множнікаў”, сем.

Самы наглядны выпадак семнай сінтактыкі – спалучальнасць слоў, што вызначаецца ўзаемадзеяннем семантычных множнікаў у сінтагматыцы – гэта з’ява таўталогіі. Спалучэнні тыпу *планы на будучае, патрыёт радзімы, яны ніколі не сустракаліся ні разу, больш разумнейшы, свабодная вакансія* і пад. таму і лічацца адступленнем ад нормы, што частка значэння (сема або сукупнасць сем) аднаго слова ўключана ў сэнсавую структуру другога (адбываецца паўтарэнне, дубліраванне аднаго і таго ж значэння) і таму не выконвае інфармацыйнай функцыі.

Парадыгматычная і сінтагматычная акрэсленасць значэння кожнай моўнай адзінкі знаходзяцца ў пэўных суадносінах адна з другой [8, с. 100].

Менавіта гэта суаднесенасць вызначае магчымасць “эксперыментальнага “адкідвання” неабавязковых кампанентаў сінтаксічнага ўтварэння для вызначэння абавязковых кампанентаў сінтаксічнага ўтварэння для вызначэння неабходнага мінімуму структуры адпаведных сінтаксічных адзінак” [1, с. 51]. Паколькі адкідванне здзяйсняецца шляхам элімінацыі паслядоўна залежных слоў, то аказваецца магчымым вызначыць мяжу, якая аддзяляе адзін семантыка-сінтаксіны кампанент выказвання (член сказа) ад другога, што належыць да таго ж самага ўзроўню сінтаксічнага ўтварэння. Такая мяжа заўсёды супадае з пазіцыяй прыназоўніка, напрыклад:

Дзеці гулялі з мячыкам → *Дзеці гулялі* (пры немагчымасці *Дзеці гулялі з*);

Дзеці бегалі на квяцістым лужку → *Дзеці бегалі на лужку* → *Дзеці бегалі* (пры немагчымасці *Дзеці бегалі на*);

Дзеці сабраліся вакол настаўніка → *Дзеці сабраліся* (пры немагчымасці *Дзеці сабраліся вакол*);

Дзеці пабеглі ў бок рэчкі → *Дзеці пабеглі* (пры немагчымасці *Дзеці пабеглі ў бок*);

Дзеці ішлі ў кірунку да школы → *Дзеці ішлі* (пры немагчымасці *Дзеці ішлі ў кірунку да*).

Лексемы *вакол*, *бок*, *кірунак* могуць быць у іншым сінтаксічных пазіцыях асобнымі членамі сказа. Але ў прыведзеных канструкцыях яны, як і *на*, з у першым і другім сказах, з’яўляюцца прыназоўнікамі (рознага ўтварэння). Іх аб’ядноўвае агульная функцыянальна-семантычная роля – сігналізаваць аб размежыванні членаў сказа. Пры гэтым у парадыматыцы гэтых слоў адбыліся адпаведныя змяненні (падрабязней гл. далей), звязаныя з іх транспазіцыяй (адбываецца ў сінтагматыцы, фіксуецца ў парадыматыцы) у прыназоўнікі.

Азначаная размежаванасць як функцыянальна-семантычная ўласцівасць прыназоўнікаў *з*, *на*, *вакол*, *у бок*, *у кірунку да* і ўсіх іншых прыназоўнікаў і “аналітычных эквівалентаў прыназоўніка” [5, с. 97–104] і ёсць канкрэтнае значэнне іх службовасці як часціны мовы. У адпаведнасці з традыцыяй яно можа быць пазначана лацінскім тэрмінам – лімітатыўнасць (лац. *limes*, *-itis* – мяжа, рубж).

Тэрмін лімітатыўнасць выкарыстоўваўся ў мовазнаўстве, але ў больш вузкім, канкрэтным значэнні. Так, у П. П. Шубы лімітатыўнасць – гэта семантычная рыса толькі некаторых прыназоўнікаў, што ўказваюць на пэўны рубж дзеяння: *даплысці да берага*, *чакаць да чацвярга*, *прыйсці а пятай гадзіне*, *падрыхтаваць к святу* [9, с. 157]. У адрозненне ад гэтага мы ўжываем тэрмін “лімітатыўнасць” у шырокім функцыянальна-граматычным, часцінамоўным значэнні, як самае агульнае значэнне любога прыназоўніка.

Гэтая катэгорыя дазваляе не толькі вызначыць статус прыназоўніка сярод службовых і неслужбовых слоў, у межах сістэмы часцін мовы, але і

адасобіць апісанне сказа-выказвання ў выглядзе сеткі сінтаксічных адносін паміж яго членамі ад апісання паслядоўнасці слоў, што ўваходзяць у сказ.

Літаратура

1. Адмони, В. Г. Методика грамматического анализа в “традиционной грамматике” / В. Г. Адмони // Вопросы общего языкознания. – М., 1964. – 250 с.
2. Астафьева, Н. И. Предлоги в русском языке и особенности их употребления / Н.И. Астафьева. – Минск, 1974. – 64 с.
3. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М., 1974. – 448 с.
4. Виноградов, В. В. Предлоги, их морфологические разряды и синтаксические функции / В. В. Виноградов // Русский язык (грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М., 1972. – С. 531–551.
5. Левит, З. Н. К проблеме аналитического слова в современном французском языке / З. Н. Левит. – Минск., 1968. – 449 с.
6. Суник, О. П. Общая теория частей речи / О. П. Суник. – М., 1966. – 132 с.
7. Шаранда, А. Н. Сравнительная типология категории предлога / А. Н. Шаранда. – Минск, 1981. – 231 с.
8. Шмелёв, Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке / Д. Н. Шмелёв. – М.: Наука. – 151 с.
9. Шуба, П. П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. – Мінск, 1993. – 168 с.
10. Языкознание: большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
11. Якобсон, Р. К вопросу о зрительных и слуховых знаках / Р. Якобсон // Семантика и искусствометрия. – М., 1972. – С. 82–87.

І. Р. Прычынец

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫЯ КАНАТАЦЫІ ЛЕКСЕМЫ ПЧАЛА Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІ

У беларускай мове налічваецца значная колькасць устойлівых выразаў з кампанентам-інсектонімам. Людзі ўспрымаюць насякомых праз прызму ўласнага светапогляду, які грунтуецца на шматвяковых назіраннях, гукавобразных і міфапаэтычных уяўленнях, асацыятыўным мысленні. Яны суадносяць насякомых са сваімі паводзінамі, назвы іх выкарыстоўваюць для намінацыі шэрага іншых рэалій паўсядзённага жыцця.

Сярод шматлікіх прадстаўнікоў свету насякомых *пчала* карыстаецца асаблівай павагай у чалавека. Пра жыццё пчол і іх працавітасць складаліся легенды. З незапамятных часоў людзі дзівіліся і захапляліся будовай пчалінай сям’і, яе нават лічылі прыкладам ідэальнай дзяржавы, дзе кожны аддае ўсё, што можа, грамадству і сам ні ў чым не мае патрэбы: бясплодныя рабочыя пчолы працуюць, абраная з іх асяроддзя самка уладарыць, а самцоў-трутняў церпяць да той пары, пакуль яны неабходныя.

Пчалу спакон вякоў успрымалі як божае стварэнне, называлі *божай угодніцай*, *божай мудрасцю* і надзялялі святасцю. Лічылася, што пчала джаліць толькі грэшнікаў. У вулей з пчоламі ніколі не б’е гром. Пчолы

абавязаны Богу самім сваім паходжаннем, у адрозненне ад чмялёў, шэршніў ці вос, якіх стварыў сатана, супернічаючы з Богам [11, с. 268].

Семантычным фонам для ўзнікнення і інтэрпрэтацыі пераважнай большасці беларускіх устойлівых выразаў з лексмай *пчала* стала сема ‘працавітасць’, якая непасрэдна звязана з функцыяй здабычы кветкавага нектару і перапрацоўкі яго ў мёд: *працавіты як пчолка; старанны як пчала; Малая пчолка, але і тая працуе; Пчолка маленькая, а мёду колькі наносіць; Узліся за работу, як пчолкі ў цёплы дзень. У фраземе Пчала – дармовы батрак* яскрава паказаны альтруізм працавітых пчол. Небезпадстаўнай у святле сказанага з’яўляецца прыказка *На Беларусі пчолы як гусі, рэзгінамі мёд носяць*, таму што дадзеная моўная адзінка – яскравы прыклад парэміі, якая мае высокую лінгвакраіназнаўчую каштоўнасць, а г.зн. яскрава адлюстроўвае спецыфіку нацыянальнага менталітэту. Па-першае, у сваім лексіка-семантычным складзе прыказка ўтрымлівае ўжо саму назву краіны *Беларусь*. Па-другое, у ёй выкарыстоўваецца безэквівалентнае ў рускамоўным дачыненні слова *рэзгіны*, зафіксаванае ў слоўніку безэквівалентнай лексікі І.Р. Шкрабы “Самабытнае слова”. Па-трэцяе, праз вобраз пчалы і яе гіпербалічнае параўнанне з гуссю перадаецца такая адметная асаблівасць беларускага менталітэту, як працавітасць, цягавітасць. Нездарма пчол апісальна называюць *крылатымі працаўнікамі, пералётнымі майстрамі* [6, с.78].

Варта звярнуць увагу на такую асаблівасць існавання і працы пчол, як згуртаванасць, адданасць адной пчалінай сям’і: *Пчолка адзін вулей знае і толькі з адною сямейкаю дажывае; Пчолкі на адной не селяцца; Адна пчала многа мёду не наносіць*. Польскі даследчык В. Капаліньскі піша, што пчала з’яўляецца эталонам добра арганізаванай дзяржавы, княства; паслушэнства і іерархічнай згуртаванасці [11, с. 267].

Вобраз пчалы з’яўляецца ўвасабленнем чысціні – *Бруднага пчолы не прапускаюць*. Таму перад імі нельга з’яўляцца ў бруднай вопратцы. Таксама не падпускаюць да вулляў жанчын падчас менструацый, а інакш вуллі згніюць [2, с. 467].

У характарыстыцы *пчалы*, акрамя чысціні, прысутнічаюць таксама матывы цнатлівасці: у беларускіх замовах яна мянуецца як *дзевіца-пчаліца*. У беларускай легендзе пчоламі робяцца слёзы прыгожай дзяўчыны. Цікавай з’яўляецца версія, звязаная з Дзевай Марыяй: лічылася, што пчала стварае патомства такім жа беззаганым спосабам, як і кветкі, на якіх яна харчуецца, што стала падставай для выкарыстання яе як эмблемы Дзевы Марыі [7, с. 228]. Менавіта таму ў вялікай колькасці народных уяўленняў і паданняў пра пчалу адлюстравана хрысціянская сімволіка: *Пчолы Богу ахвяру прыносяць; Жоўтыя васкі – Богу на свечкі*. Пчаліныя вуллі параўноўваліся з божым храмам: *Пчолкі гудуць, цэркаўку будуюць; Разламаць пчол – разбурыць храм Божы* [6, с. 77].

Пчала з’яўляецца сімвалам уаскрэсення, чалавечай душы, калі выяўлена на магільным камені (магчыма, таму, што яе зімовая спячка тлумачылася як часовая смерць). Яна таксама – медыятар паміж светам жывых і светам памерлых. Таксама адносілася гэта да другога прыходу Хрыста, што выяўлялася ў мёдзе і джале як атрыбутах Ісуса – чулага і зразумелага суддзі [6, с. 340].

Яшчэ ў індаеўрапецаў пчолы лічыліся сакральнымі: Сусветнае дрэва, паводле іх разумення, аб’ядноўвала тры зоны: неба (галіны), зямлю (ствол) і падземнае царства (карані). З трыма асноўнымі часткамі суадносіліся розныя жывёлы: з галінамі і вяршынай – птушкі, са ствалом – пчолы, з карэннем – хтанічныя жывёлы. Таму, відаць, пчалу лічылі за каралеву насякомых так, як ільва – за цара звяроў, арла – птушак, а дуб і кедр – дрэў [2, с. 469].

Цікава, што ў старажытных славян пчала была сімвалам каханьня, таму што аб’ядноўвала ў сабе “*слодыч мёду і горыч джала*” [7, с. 230].

Значная колькасць устойлівых моўных выразаў беларускай мовы звязана з рэальнымі паводзінамі пчол: *Пчала на любы ляціць свет, Пчала ляціць на любую кветку. У прымаўцы Дзе сад, там і пчолы* дакладна паказаны локус існавання насякомых. Або, напрыклад, падставай для ўзнікнення прымаўкі *На пах і пчолы ляціць* стала тое, што пчолы пах аб’екта для збірання нектару адчуваюць за два-пяць кіламетраў.

Акрамя таго, па паводзінах пчалы мяркуюць пра змены надвор’я, што яскрава прадстаўлена ў шэрагу беларускіх прыкмет: *Калі пчолы з раніцы сядзяць у вулі і гудзяць, то будзе дождж; На сухмень вылятае з роём пчол адна матка, а на макрыню вылятае некалькі матак і інш.*

Прымаўка *Прысядзем, каб пчолкі садзіліся* – паходзіць з натуральнай прыкметы: у пагоні за пчоламі, чалавек павінен час ад часу прысядаць, каб і пчолы прыселі. З гэтаю ж мэтай гасця, што прыйшоў на кароткі час, просяць прысесці [5, с. 146].

Супрацьпастаўляецца ў парэміях пчале *жук: За пчолкаю – у мёд, за жукам – у гной*. Існуе адпаведнік і ў польскай мове *Pszczola z kwiatów miód wususa, a osa jad* [11, с. 278].

Такім чынам, у складзе беларускай фразеалогіі лексема *пчала* набывае наступныя нацыянальна-культурныя канатацыі: працавітасць, цягавітасць, згуртаванасць, чысціня, цнатлівасць, уаскрэсенне, чалавечая душа, медыятар паміж светам жывых і светам памерлых, каханне.

Літаратура

1. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1992.
2. Гура, А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М., 1997.
3. Даль, В. Толковый словарь живого великого русского языка: в 4 т. / В. Даль. – М., 1976–1980. – Т 4: Р–V.

4. Зямля стаіць пасярод свету... : беларускія народныя прыкметы і павер'і. – Мінск, 1996.
5. *Ліцвінка, В. Д.* Слова міма не ляціць: беларускія народныя прыказкі і прымаўкі / В. Д. Ліцвінка, Л. А. Царанкоў. – Мінск, 1985.
6. *Малажай, Г. М.* Беларуская перыфраза / Г. М. Малажай. – Мінск, 1974.
7. Славянская міфалогія: энцыклапедычны слоўварь. – М., 1995.
8. Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого. – М., 1995. – Т. 1
9. *Янкоўскі, Ф. М.* Беларуская фразеалогія / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1981.
10. *Янкоўскі, Ф. М.* Беларуская фразеалогія. Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1968.
11. *Kopaliński, W.* Słownik symboli / W. Kopaliński. – Warszawa, 1990.

І. Р. Прычынец, А. Л. Садоўская

СІМВОЛКА ГОЛУБА І ЛАСТАЎКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ІДЫЯМАТЫЦЫ І КУЛЬТУРЫ

Арнітаморфны код займае значнае месца ў традыцыйнай матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў. Многія славянскія даследчыкі, займаючыся інтэрпрэтацый і архаічных вобразаў народнай культуры, адносілі “птушыны пласт” да найбольш старажытных і адзначалі яго сінкрэтычнае адзінства з іншымі вобразамі міфапэтычнай сістэмы.

Базавай, вызначальнай апазіцыяй, на якой грунтуецца класіфікацыя птушак у традыцыйнай славянскай культуры, з'яўляецца, як правіла, апазіцыя *‘чысты (святы, боскі, добры) – нячысты (д'ябальскі, злы)'*. Найбольш значнымі прадстаўнікамі так званых “чыстых”, святых, боскіх птушак у свядомасці і традыцыйнай культуры беларусаў з'яўляюцца *голуб і ластаўка*.

Неаднаразовае ўзгаданне ў Бібліі і Святым Пісанні дадзеных арнітонімаў сведчыць пра тое, што яны нясуць у сабе сакральнае значэнне. Самае вядомае і шырока пашыранае ўяўленне пра голуба – як пра сімвал Святога Духа, які сышоў з неба пад час Хрышчэння Ісуса Хрыста. У гэтым значэнні ён з'яўляецца ў выявах Дабравешчання, Хрышчэння і г.д. *Голуб*, які вылятае з вуснаў манахіні, сімвалізуе яе душу, што ўзносіцца да неба [6]. А сем галубоў, якія кружацца над выявамі Хрыста або Дзевы Марыі з Немаўляткам, сталі сімвалам Сямі дароў Св. Духа (Іс., 11:1–2). У іх могуць быць подпісы па-латыні: *Sapientia* [Мудрасць], *Intellectus* [Розум], *Consilium* [Пранікліваць], *Fortitudo* [Цвёрдасць], *Scientia* [Веды], *Pietas* [Набожнасць], *Timor* [Страх]. Менавіта *голуб* прынёс галінку алівы на Ноеў карабель як паведамленне пра тое, што патап пайшоў на спад і што з'явілася зямля, якую можна засяляць. З таго часу голуб і стаў сімвалам, а пазней і атрыбутам міру. Згодна з народнымі легендамі, *ластаўкі* спрабавалі адвесці праследавальнікаў Хрыста ад таго месца, дзе Ён хаваўся. [4, с. 618]. З улікам усяго названага, відаць, *голуб і ластаўка* лічацца любімымі Богам птушкамі. Якраз таму вядомыя забароны забіваць гэтых птушак, чыніць ім шкоду і ўжываць у ежу. Парушэнне гэтых

забаронаў успрымаецца як грэх і цягне за сабой розныя пакаранні: смерць дзяцей, запушчэнне дома і інш. [4, с. 618].

Сукупнасць усіх дадатных уяўленняў пра голуба і ластаўку далі падставы для развіцця шэрага станоўчых канатацый лексем *голуб* і *ластаўка* ў беларускай ідыяматыцы. Так, *голуб* часта выступае як увасабленне душы. Людзі верылі, што душа добрага чалавека адлятае белай галубкай, дрэннага – чорнай варонай ці крумкачом. *Ластаўка* сімвалізуе паўстанне з мёртвых, уваскрэсенне: з’яўляецца пасля змрочнай зімы разам з веснавым сонцам і адкрывае вочы, як Бог у судны дзень. *Ластаўка* як прадвесніца вясны прадстаўлена ў наступных выразках: *Шчабеча як ластаўка на вясну; Жаўранак прылятае на праталіну, шпак – на прагаліну, жораў – з цяплом, а ластаўка з лістом. Голуб* таксама выступае як прадказальнік надыходу цяпла: *Голуб варкуе – цяпло чуе.*

Галубы традыцыйна з’яўляюцца сімвалам кахання, блізкасці (*кахаюцца як галубкі; любяцца (мілююцца) як галубы (галубкі)*), а ў далейшым і шлюбу (*малодка і малады сядзяць як галубы*). Таксама *галубы* ўвасабляюць згоду, пяшчоту і гармонію паміж закаханымі, што прэзентавана ў кампаратывах: *брукуюць (буркуюць) як галубкі; як галубкі ў пары – дружна; І галубок гукае, як пары не мае* і такі дэрыват *как прыгалубіць*. Таму, відаць, і да сённяшняга часу захавалася традыцыя падчас вяселля размяшчаць на караваі двух галубкоў, звернутых адзін да аднаго – як пажаданне маладым згоды і гармоніі. Вядомы звычай выпускаць галубоў на вяселлі. Ён прыйшоў да нас з Італіі, дзе нявеста выпускала з клеткі белых галубоў: птушкі набывалі свабоду, а ў маладой пачыналася новае жыццё. З цягам часу традыцыя змянялася і набывала новыя формы ўвасаблення: ужо маладыя выпускаюць птушак разам, што яшчэ раз падкрэслівае значэнне галубоў як шчаслівай сямейнай пары. Існуе падобны кампаратыў і з лексмай *ластаўка*: *любяцца як ластаўкі ў стрэсе*. Разам з лексмай *ластаўка*, слова *галубка* выкарыстоўваецца ў беларускай мове ў якасці ласкавага звароту да жанчыны, дзяўчыны, дзяўчынкі: *Ластавачка мая маленькая! Ласцінька, ласцінічка маё любое! Бабулька мая, галубка мая! Кума-галуба!* Лексема *голуб* (звычайна ў памяншальна-ласкальных формах) служыць ласкавай назвай мужчыны, юнака, хлопчыка: *Мой ты галубок!* Аднак намі зафіксавана і праклёнавае выслоўе (больш жартоўнага характару) са звароткам *галубок, галубчык*: *Адзін ты ў мяне галубок (мой галубчык), дыі цябе каб не было!*

У святле сказанага варта згадаць народную прыкмету, згодна з якой дзяўчына хутка выйдзе замуж, калі ластаўка саўе гняздо на доме, у якім яна жыве, або заляціць у хату. Ластаўкі і галубы, якія лятаюць каля дома падчас падчас вяселля, служаць знакам таго, што маладыя будуць шчасліва жыць [4, с. 622].

Нельга не адзначыць і тое, што лексема *галубкі* яшчэ ў антычныя часы з’яўлялася эратычным ласкальным імем каханкаў і грэблівай мянушкай дзяўчат-распусніц. Такая асацыяцыя ўзнікла яшчэ ў 4 ст. да н. э., калі голуб

з'яўляўся атрыбутам багіні кахання Астарты і свяшчэннай птушкай Афрадыты, размяшчаўся ў яе храмах і звязваўся з яе каханкамі Адонісам і Эратам [6].

З цягам часу сімвалічнае значэнне названай лексемы набывае духоўную напоўненасць і вобраз *галубкі* ў міфапаэтычнай карціне свету перарастае з традыцыйнага сімвала вернай і пяшчотнай спадарожніцы жыцця, якая вельмі кахае свайго мужа і захоўвае вернасць яму аднаму, у вобраз царквы на зямлі, якую Хрыстос пасля адыходу ў вечнасць пакінуў сумнай ўдавой, як *горліцу* [10]. Падставай для дадзенай інтэрпрэтацыі вобразу птушкі паслужылі яе паводзіны ў рэальным жыцці: калі з яе голубам нешта здараецца, яна не звязвае сябе ні з кім іншым, вельмі сумуе па ім і ў такім стане знаходзіцца да сканчэння жыцця. Цікава, што такі сімвалізм журботнай удавы характэрны для асаблівага віду самак птушак сямейства галубіных, які мае назву *горліца* (*turtura*). Такім чынам, *галубка* (або *горліца*) з'яўляецца ўвасабленнем царквы на зямлі, якая чакае, плача і застаецца вернай.

У антычныя часы і пазней – асабліва з развіццём хрысціянскіх поглядаў *голуб* становіцца сімвалам чысціні і міру. Трактоўка гэтага вобраза як увасаблення міру дастаткова празрыстая. У першую чаргу варта ўзгадаць, безумоўна, біблейскага голуба, які прынёс на каўчэг Ноя галінку масліны ў знак таго, што патоп скончыўся і Бог прымірыўся з людзьмі. Цікава, што *масліна* таксама з'яўляецца старажытным сімвалам міру. Патрэбна шмат гадоў стараннага дагляду за гэтымі дрэвамі, каб яны пачалі прыносіць плады. Такім чынам, гай маслінічных дрэў у росквіце сведчыць аб тым, што ў краіне пануе мір. Даня з Бібліі – галоўная прычына, па якой дваіны сімвал – *голуб*, які нясе *аліўкавую галінку* – стаў у нас агульнапрынятай эмблемай міру[5].

Таксама нельга не ўспомніць і антычную легенду пра тое, як галубкі Венеры звлі сваё гнездо ў шлеме Марса, і бог вайны, каб не патрывожыць іх, адмовіўся ад кровапралітнай задумы. Афіцыйнай эмблемай міру *голуб* стаў падчас I Суветнага кангрэсу прыхільнікаў міру, дзе па просьбе ўдзельнікаў кангрэсу геніяльны іспанец з французскім грамадзянствам Пабла Пікасо за некалькі хвілін намалюваў “міралюбіваю” птушку[5]. Вядомая беларуская прыказка: *Голуб міру ўеца, а капіталіст трасеца*.

З вобразамі названых птушак звязаны толькі дадатныя ўяўленні і асацыяцыі, што спараджае, адпаведна, станоўчыя нацыяльна-культурныя канатацыі арнітонімаў, якія абазначаюць гэтых птушак. Аднак, не ўсе ўстойлівыя моўныя выразы з кампанентамі *голуб*, *ластаўка* адлюстроўваюць глыбінны культурны кантэкст і апелююць да традыцыйнага славянскага або хрысціянскага светапогляду. У аснову іх ляглі таксама назіранні за паводзінамі і звычкамі гэтых птушак у рэальным жыцці. Напрыклад, *ластаўка* з'яўляецца ўвасабленнем працавітасці, таму што яна нястомная ў паляванні на аваднёў для сваіх ненаедных птушанят

(носіцца як *ластаўка на пакарме; падбірае як ластаўка мошак*); старанна і грунтоўна будзе сваё гняздо, таму часам іранічна кажуць: *прыліпла як ластаўчына гняздо*, што значыць вельмі моцна. У некаторых фразеалагічных адзінках *ластаўка* выступае як увасабленне весялосці і бесклапотнасці: *гуляюць як ластаўкі над поплавам; вясёлы як ластаўка*. Падкрэсліваецца і тое, што *ластаўкі* заўсёды трымаюцца і працуюць разам, гуртам, бо паасобку з іх карысці мала: *адна ластаўка вясны не робіць*.

Акрамя ўсіх вышэйназваных сімвалічных і метафарычных значэнняў, *голуб* з’яўляецца ўвасабленнем сталасці, пажылога ўзросту, а разам з тым жыццёвага розуму і мудрасці: *сівы як голуб, сівыя як галубы*. Парэмія *Летш верабей у руцэ, як голуб на даху (на страсе)* заснавана на прынцыпе супрацьпастаўлення пэўных птушак, дзе *голуб* становіцца ўвасабленнем чагосьці або кагосьці больш значнага, вартага, каштоўнага і недасягальнага.

З лексемамі *ластаўка* і *голуб* існуе шэраг прыкмет, напрыклад, крык дзікага *голуба* вясной звязвалі з пачаткам сяўбы, бо людзі надавалі яго прыроднаму голасу гукавообразнае значэнне і меркавалі, што голуб крычыць: “Сей лук! Сей лук!”). Назіранні за паводзінамі *ластывак* далі падставы меркаваць, што калі *Ластаўкі нізка лятаюць – дождж будзе*. Адноль і кампаратыў *уецца, як ластаўка перад дажджом*.

Такім чынам, сімвалічны змест арнітонімаў *голуб* і *ластаўка* ў беларускай ідыяматыцы і традыцыйнай культуры вычэрпваецца наступнымі сімвалічнымі і метафарычнымі значэннямі: *голуб і ластаўка* – любімыя Богам, сакральныя птушкі, звязаныя так або інакш з вобразам Хрыста; прадвеснікі надыходу цяпла, сімвалы кахання; *голуб (галубка)* – увасабленне душы, а таксама згоды, рамантычнага кахання, блізкасці, пяшчоты, гармоніі ў шлюбе і ўвогуле паміж закаханымі, сімвал чысціні і міру, увасабленне сталасці, пажылога ўзросту, жыццёвай мудрасці; *галубка* – сімвал вернай і пяшчотнай спадарожніцы жыцця, а таксама – журботнай ўдавы, шырэй – увасабленне царквы на зямлі, якую Хрыстос пасля адыходу ў вечнасць пакінуў сумнай ўдавой, як *галубку*; *ластаўка* – прадвесніца вясны, сімвалізуе паўстанне з мёртвых, уваскрэсенне, а таксама з’яўляецца ўвасабленнем працавітасці, весялосці, бесклапотнасці.

Для таго, каб прасачыць асацыятыўныя ўяўленні пра *голуба* і *ластаўку* сучасных прадстаўнікоў беларускай лінгвакультурнай супольнасці, намі быў праведзены асацыятыўны эксперымент з выкарыстаннем словаў-стымуляў *голуб і ластаўка* са студэнтамі першага курса філалагічнага факультэта БДУ. Вынікі асацыятыўнага эксперыменту паказалі, што ўяўленні пра птушак сучаснай моладзі не адмаўляюць, а пацвярджаюць асэнсаванне іх вобразаў у прасторы традыцыйнай культуры грамадства, у тым ліку і хрысціянскай.

Так, на слова-стымул *голуб* у студэнтаў узніклі наступныя асацыяцыі: *Святы Дух, чысціня, розум, адказнасць, давер, добрыя навіны, каханне,*

вернасць на ўсё жыццё, закаханыя, пацалункі, вяселле, шчасце, рамантыка, сустрэча, пяшчота, мяккасць, прыгажосць, свабода, пошта, лёгкасць, маладосць, зуртаванасць, дапамога, надзея, мір, неба, белы колер, сіні колер, святло, увага.

На слова-стымул *ластаўка* – *весьляосць, цікаўнасць, клапатлівасць, элегантнасць, дабрабыт, прыгажосць, настойлівасць, балбатлівасць, шчырасць, сіла, руплівасць, працавітасць, лёгкасць, шчабятанне, адданасць, хуткасць, дождж, сяброўства, клопаты, свежасць жыцця, мошкі, лета, вясна, цяпло, гліна, хата, страх, гняздо.*

Літаратура

1. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі / склад. Я. Рапановіч. – Мінск, 1974.
2. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1992.
3. Выслоўі / склад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент. М. Грынבלата; рэд. тома А. С. Фядосік. – Мінск, 1979.
4. *Гура, А. В.* Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М., 1997.
5. *Курий, С.* Как голубь и «пацифик» стали символами мира [Электронный ресурс] / С. Курий. – 2008. – Режим доступа: <http://shkolazhizni.ru>.
6. Описание символа (голубь) Академия Небополитики [Электронный ресурс]. – 2008. – Режим доступа: <http://www.argiere-garde.ru>.
7. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / пад рэд. А. С. Фядосіка. – Мінск, 1976.
8. *Садоўская, А. Л.* Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект: дыс. ... кандыдата філалагіч. навук: 10.02.01 / А. Л. Садоўская. – Мінск, 2002.
9. *Санько, З. Ф.* Малы руска-бел. слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Ф. Санько. – Мінск, 1991.
10. *Юссен, Б.* Траур как образ жизни: горлица как фигура земной церкви [Электронный ресурс] / Б. Юссен. – 2008. – Режим доступа: <http://ec-dejavu.ru>.
11. Proverbia et dicta. Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / пад рэд. Н. А. Ганчаровай. – Мінск, 1993.

Н. Я. Пятрова

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ Ў ЛЕКСІЧНАЙ СТРУКТУРЫ МАСТАЦКАГА ІДЫЯЛЕКТУ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРАЎ М. ЗАРЭЦКАГА)

Даследаванне мовы твораў таго ці іншага пісьменніка на сучасным этапе развіцця мовазнаўства вызначае ўвагу да асобы аўтара, яго індывідуальнага стылю, ідыялекту. У сучаснай філалогіі няма адзінага пункту гледжання на разуменне паняццяў ідыялект і ідыястыль, якія часам разглядаюцца як паралельныя тэрміны ў межах разнастайных накірункаў у вывучэнні мастацкага тэксту [1, с. 165; 2, с. 145; 3, с. 46]. Больш дакладныя значэнні гэтых паняццяў акрэсліла В.В. Ледзянёва, якая лічыць ідыялект сукупнасцю асаблівасцей, характэрных для маўлення таго ці іншага індывіда, а ідыястылем называе “індывідуальна ўстаноўленую моўнай асобай сістэму адносін да разнастайных спосабаў аўтарэпрэзентацыі

сродкамі ідыялекту, што праяўляецца ў выкарыстаных адзінак, форм, вобразных сродкаў у тэксце” [4, с. 40].

Такім чынам, нельга тлумачыць паняцці ідыястыль і ідыялект у адзінстве. Адносіны паміж імі можна ацаніць наступным чынам: маўленне (тэкст) / стыль маўлення (мова мастацкай літаратуры). Гэта значыць, каб зрабіць аналіз аўтарскага ідыястылю, які мае на ўвазе шматэтапнае даследаванне ў межах разнастайных лінгвістычных накірункаў, трэба спачатку вызначыць тыя сродкі і прыёмы пабудовы тэксту, якім аддае перавагу аўтар, паколькі “перавага – ключ да разумення спецыфікі фарміравання ідыястылю” [4, с. 38], што і знаходзіць сваё адлюстраванне ў структуры ідыялекту.

Структура мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага адрозніваецца лексічным і фразеалагічным багаццем. Моўны кантэкст беларускага пісьменніка мае ў складзе цікавыя, глыбокія па змесце, разнастайныя па структуры, прывабныя па гучанні фразеалагічныя адзінкі. У сістэме мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага зафіксаваны наступныя структурныя тыпы ўстойлівых элементаў:

1. Са структурай словазлучэння.

Мастацкі ідыялект Міхася Зарэцкага адметны перавагай дзеяслоўных фразеалагізмаў данай групы: “*Чака ўзрушылася, узялася на ногі*” [Ворагі: 1, с. 138]¹; “*Лясніцкі гатоў быў згарэць ад сораму*” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 224].

Шырока прадстаўлены ў структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага і назоўнікавыя фразеалагізмы са структурай словазлучэння: “*І я вось не ведаю, што мне рабіць, дзе шукаць яго ... Саламяная ўдава ... ха-ха!*” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 315]; “*...яму няўзмогу ўжо жыць так і працаваць, скрозь адчуваючы над сабой дамоклаў меч небяспекі*” [Вязьмо: 3, с. 190].

Сустрэкаюцца ў сістэме мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага прыметнікавыя, лічэбнікавыя фразеалагізмы, а таксама ўстойлівыя адзінкі са структурай прыслоўнага словазлучэння: “*Калі нарэшце Андрэй, збіты з панталыку гэтымі дзіўнымі распытваннямі, ... запытаў у яго, чаго ён хоча...*” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 181]; “*Гэта, брат, як дважды два...*” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 132]; “*... з усіх капытоў кідаецца ў зал, дзе, чуваць, ваюе з наравістымі грамадзянамі*” [Сымон Карызна: 3, с. 323].

Заўважаецца, што сярод фразеалагізмаў са структурай словазлучэння пераважаюць двух і трохкампанентныя адзінкі.

2. Са структурай сказа.

У структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага фразеалагізмы гэтай групы выкарыстоўваюцца ў наступных варыянтах:

¹ *Зарэцкі, М.* Збор твораў: у 4 т. / М. Зарэцкі. – Мінск, 1989–1992. Цытаты падаюцца паводле гэтага выдання з пазначэннем назвы твора, тома і старонкі ў дужках.

• Фразеалагізмы са структурай двухсастаўнага развітага сказа: “*Але, не ўважаючы на гэта, нямала людскіх сэрцаў аблілося крывёй...*” [Крывічы: 4, с. 6]; “*Як пачула гэта Марылька, адразу быццам гара з плеч скінулася*” [На маладое: 1, с. 220].

• Са структурай безасабовага сказа: “*Ад яго звычайнае сарамлівасці не асталося і следу*” [Вязьмо: 3, с. 30]; “*Лясніцкаму не на сабе неяк стала*” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 154].

• Са структурай параўнальнага сказа: “*А ты толькі глядзіш на яе, як баран на новыя вароты*” [Віхор на балоце: 4, с. 166]; “*І Цішка біўся як рыба аб лёд*” [Цішка Бабыль: 1, с. 27].

• Са структурай даданага сказа месца: “*І пагоніць гэтых абшарпанцаў туды, куды Макара цялят не ганяў...*” [Белья ружы: 4, с. 257]; “*Я вам пакажу, дзе ракі зімуюць*” [Віхор на балоце: 4, с. 210].

• Са структурай уступальнага сказа: “*Ноч чорная, такая, як тады... Хоць вока выкалі...*” [Ворагі: 1, с. 146].

3. Са структурай спалучэння слоў:

• Са структурай параўнальнага зварота: “*Ён ледзь дацянуўся да ложка ... і адразу заснуў як забіты*” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 137]; “*Галілей закруціўся як ашпараны*” [Вязьмо: 3, с. 125].

• Са структурай бінарнага спалучэння з паўторным злучнікам ні: “*Не мог чалавек ні з таго ні з сяго набрахаць*” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 131].

• Трохкампанентныя фразеалагізмы са структурай “назоўнік + прыназоўнік + назоўнік”: “*І вось нарэшце адважыўся Галілей ... стаць адкрыта – твар у твар – перад людзьмі...*” [Вязьмо: 3, с. 192]; “*Так працавалі яны плячо ў плячо з разводкай Тацянай*” [Вязьмо: 3, с. 169].

Паводле свайго паходжання фразеалагізмы ў структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага таксама характарызуюцца разнастайнасцю. Так, асноўная колькасць устойлівых адзінак з’яўляюцца ўласнабеларускімі: “*Глядзі, сукін сын, толькі паткніся куды ў калгаснае – зрэжу на горкае яблыка*” [ЭСФ, с. 235; Петрык і Пятрусь: 1, с. 479]; “*Спіць мой Мяркуловіч, як пнянку прадаўшы*” [ЭСФ, с. 437; Віхор на балоце: 4, с. 193].

Многія фразеалагізмы ў творах Міхася Зарэцкага фіксуюцца як агульныя для ўсходнеславянскіх моў: “*Каму гэта, будучы, захочацца перціся на ражон!*” [ЭСФ, с. 212; Вязьмо: 3, с. 128]; “*А тады дабарэцца й да ўсяе машыны, перарабіць яе на свой капыл...*” [ЭСФ, с. 248; Бель: 1, с. 179]; “*Ты падліла б толькі масла ў агонь, і ўсё роўна было б тое самае...*” [ЭСФ, с. 282; Вязьмо: 3, с. 283]. Даволі шырока выкарыстоўваюцца ішсанамоўныя фразеалагізмы ў структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага. З рускай мовы: “*...а над галавой даўно ўжо вяжа кругі хітрая чайка – прыкінулася казанскай сіратой...*” [ЭСФ, с. 282; Сцежкі-дарожкі: 2, с. 172]; з украінскай мовы: “*Кінь ты ўжо бальшавікоў сваіх ... Носіцца з*

імі, як *дурань з торбай*” [ЭСФ, с. 426; Сцежкі-дарожкі: 2, с. 118]. У структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага сустракаюцца ўстойлівыя выразы, якія маюць сувязь са старажытнагрэчаскай гісторыяй: “...ён зразумеў, што далей так цягнуцца не можа, што яму няўзмогу ўжо жыць так ..., скрозь адчуваючы над сабой **дамоклаў меч** небяспекі” [ЭСФ, с. 111; Вязьмо: 3, с. 190]; “*Так, жыццё маё, як кажуць, **вісіць на валаску***” [ЭСФ, с. 74; 42 дакументы: 1, с. 284]. Фразеалагізмы *дамоклаў меч* і *вісець на валаску* з’яўляюцца калькамі з лацінскай мовы і ўзыходзяць да старажытнагрэчаскага падання пра цара Дыяніса і Дамокла.

У структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага шырока прадстаўлены калькі з нямецкай, французскай моў: “*І я вась не ведаю, што мне рабіць, дзе шукаць яго ... **Саламяная ўдава** ... ха-ха!*” [ЭСФ, с. 338; Сцежкі-дарожкі: 2, с. 315]; “...якім чынам, але мусіць развязацца яе цяжкая жыццёвая праблема, над якой і ён калісьці марна **ламаў галаву**” [ЭСФ, с. 209; Вязьмо: 3, с. 162]. Цікавым уяўляецца паходжанне фразеалагізма *саламяная ўдава*, які з’яўляецца калькай з нямецкай мовы. Гісторыя ўстойлівага выразу ўзыходзіць да сярэднявечавага звычайна пірынейскіх гарадоў, у якіх на галаву жанчыны, што мела пазашлюбнае дзіця, публічна надзвалі саламяны вянок.

Такім чынам, фразеалагічныя адзінкі ў структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага з’яўляюцца своеасаблівым сведчаннем народнасці і адначасова адлюстроўваюць чужыя народнаму ўяўленні, што падкрэслівае рознабаковасць таленту пісьменніка. Аб гэтым сведчыць і такі факт, што ў структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага пераплецены міжстылёвыя, кніжныя і размоўныя ўстойлівыя адзінкі.

Сярод функцыянальна замацаваных сустракаюцца кніжныя выразы: “...ён зразумеў, што далей так цягнуцца не можа, што яму няўзмогу ўжо жыць так ..., скрозь адчуваючы над сабой **дамоклаў меч** небяспекі” [Вязьмо: 3, с. 190]; “*І яму ўсё здаецца, што ён **Амерыкі адкрывае***” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 311]. Але ў структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага пераважаюць размоўныя фразеалагічныя адзінкі, і гэта натуральна, бо тэматыка твораў пісьменніка – вясковая, і ў аўтара ўзнікае неабходнасць насыціць мастацкі ідыялект рысамі жывой народнай мовы: “...адразу ўцямілі, на выразу твараў дазналіся, што **справа дрэнь**” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 141]; “*Галубок тупаў, круціўся і відочна цэліў **даць лататы** ад дзедавай ласкі*” [Пра дзеда Альпіна: 1, с. 456]. З’яўленне такіх элементаў у структуры ідыялекту Міхася Зарэцкага надае мастацкаму кантэксту своеасаблівае гучанне і каларыт.

Структура мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага адметна шырокім выкарыстаннем агульнаўжывальнай лексікі ў складзе ўстойлівых адзінак, але пісьменнік часта ўжывае такія фразеалагізмы ў змененым, абноўленым выглядзе, што адлюстроўвае аўтарскае непрыняцце аднастайнасці. Сярод структурна-семантычных прыёмаў змянення фразеалагізмаў у сістэме

мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага пашырана імкненне да зямяшчэння таго ці іншага кампанента ўстойлівай адзінкі іншым словам: “**Язычки чэшаце, костачкі добрых людзей перабіраеце, байкі складаеце ды на вецер пушчаеце...**” [Віхор на балоце: 4, с. 169]; “**Ці не воўк за гарой здох, што гэткае прыспела?**” [Вязьмо: 3, с. 27]; “**Кажуць, што клін выганяецца клінам**” [42 дакументы: т.1, с. 279].

Так, у фразеалагізме *клін выганяецца клінам* адбываецца замена лексемы *выбіваць* (у ФСБМ* фіксуецца ўстойлівая адзінка *выбіваць клін клінам* [ФСБМ, т. 1, с. 514]). Гэтая замена не ўплывае на значэнне фразеалагізма, а вядзе да новага экспрэсіўнага насычэння выразу. Гэта значыць, што Міхась Зарэцкі выкарыстоўвае такі прыём з мэтай узмацнення стылёвага аспекту выказвання, што добра заўважаецца ў прыкладзе *костачкі добрых людзей перабіраеце* (ФСБМ фіксуе фразеалагізм *перабіраць на костачках* [ФСБМ, т.2, с. 174]). Такая мадыфікацыя ўстойлівага элемента здольна яшчэ больш падкрэсліць дадатковае адценне неадабрэння, якое прыхавана ў змесце фразеалагізма.

Часам у выніку замены кампанента фразеалагізма словам, якое кантрастуе з ім, ствараецца камічны эфект. Так, у фразеалагізме *ці не воўк за гарой здох* пры выкарыстанні лексемы *гара* замест слова *лес* (ФСБМ падае ўстойлівую адзінку *воўк у лесе здох* [ФСБМ, т.1, с. 188]) яшчэ больш падкрэсліваецца неспадзяванасць, недарэчнасць сітуацыі, што да магчымасць аўтару ўзмацніць эмацыянальна-экспрэсіўнае, іранічнае значэнне. Зразумела, што нестандартнасць устойлівых адзінак садзейнічае большай імпульсіўнасці іх успрымання, а таксама гэта дае магчымасць пісьменніку асвязаць кампанентны склад фразеалагізма і прыцягнуць увагу чытача.

Лексічнай структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага ўласціва ўскладненне фразеалагічных адзінак словамі свабоднага ўжывання: “... яму мала таго, што бачыць ён сам на свае ўласныя вочы ў Сіўцы...” [Вязьмо: 3, с. 121]; “**Ці не з глузду вы ўсе паз’ехалі?**” [На маладое: 1, с. 230]. Але ў большасці выпадкаў структурна-семантычныя змены формы ўстойлівых адзінак у сістэме аўтарскага ідыялекту датычаць змены парадку слоў фразеалагізма: “**Дык яна стаіць, як нежывая, утупілася, пачырванела – няма куды дзецца. Хоць ты воч пазычай у сабакі**” [Віхор на балоце: 4, с. 168]; “... і здаецца, што ўжо клінам сышоўся свет, што ўжо надыйшло рашучае і важнае...” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 65]. Так, ФСБМ падае наступныя фразеалагізмы: *у сабакі вочы пазычаць* [ФСБМ, т. 2, с. 134]; *свет клінам сышоўся* [ФСБМ, т. 2, с. 320]. Такое выкарыстанне ўстойлівых адзінак яшчэ больш актывізуе ўвагу чытача, якога пісьменнік прымушае задумацца над кантэкстам.

Дзейсны прыём мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага – выкарыстанне розных варыянтаў аднаго і таго ж устойлівага элемента, што прыводзіць да значнага пашырэння лексічнага значэння фразеалагізма:

“*Ат, усе вы на адзін капыл кроены*” [Віхор на балоце: 4, с. 177]; “*А тады дабярэцца й да ўсяе машыны, пераробіць яе на свой капыл...*” [Бель: 1, с. 179]; “*Ні беднякоў не глядзяць ужо, ні кулакоў – усе пад адзін капыл пайшлі, усім роўная ласка*” [Сымон Карызна: 3, с. 331–332].

Наўнасьць варыянтнасьці фразеалагізмаў у сістэме мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага тлумачыцца імкненнем пісьменніка не паўтараць самога сябе, каб пазбегнуць моўнай аднастайнасьці пры шматразовым увядзеньні аднаго і таго ж устойлівага элемента. Такімі ж мэтамі абумоўлена і сінанімічнае фраземаўжыванне ў лексічнай структуры ідыялекту Міхася Зарэцкага: “*І яшчэ ў такія цьмяныя дні чалавек добра прымячае другога чалавека, нібы бачыць яго адзін на адзін у сваёй хаце...*” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 137]; “*Яны сутыкнуліся твар у твар...*” [Вязьмо: 3, с. 170]; “*Мне тарпілася было на якую гадзіну астацца з ім вока на вока...*” [Лісты ад знаёмага: 4, с. 96]. Існаваньне сінанімічных радоў у структуры мастацкага ідыялекту дазваляе пісьменніку са стылістычнай дакладнасьцю выразіць тую ці іншую думку, назваць тую ці іншую з’яву.

У сістэме ідыялекту Міхася Зарэцкага сустракаюцца выпадкі антанімічнага выкарыстання ўстойлівых адзінак: “*Ці блізкі свет? Гэта ж пакуль дацягнулася...*” [На маладое: 1, с. 212]; “*Сем год таму сагнаў мяне ў далёкі свет, сагнаў на пэўную пагібель...*” [Белыя ружы: 4, с. 231].

Тыповай асаблівасьцю мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага з’яўляецца выкарыстанне фразеалагізмаў, пабудаваных на таўталогіі, пры дапамога якой устойлівыя адзінкі выражаюць значэньне імгненнасьці. У лексічнай структуры ідыялекту Міхася Зарэцкага зафіксаваны такія значэньні таўталагічнага фраземаўжываньня, як блізкасьць: “*І яшчэ ў такія цьмяныя дні чалавек добра прымячае другога чалавека, нібы бачыць яго адзін на адзін у сваёй хаце...*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 137]; працягласць і паступовасць дзеяньня: “*Так, гэта сапраўды Новая Зямля, якую мы адкрываем крок за крокам...*” [Падарожжа на новую зямлю; 4, с. 73]; дакладнасьць: “*Там ім слова ў слова пераказалі тое самае, што і сказаў Карла...*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 142]. Такія фразеалагізмы арганічна ўліваюцца ў моўную структуру твораў Міхася Зарэцкага, бо выкарыстанне такіх элементаў натуральна.

Лексічная структура мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага адметна выкарыстаннем фразеалагізмаў побач з параўнальнымі зваротамі, якія “ажыўляюць семантычны вобраз, прыхаваны ў фразеалагічнай адзінцы” [5, с. 145]: “*А няхай яны з глузду з’едуць, трэба яны тут, як у кажуху дзірка*” [Белыя ружы; 4, с. 242]; “*... а то дык жывеш вось, як вольная птушка, водзіш за нос сівецкіх мужчын*” [Вязьмо: 3, с. 58]. Так, параўнанне як вольная птушка характарызуе гераіню жанчынай ветранай, несур’ёзнай, якая не гатова да адказных стасункаў з мужчынамі. Адначасова гэты зварот удакладняе сэнс фразеалагізма *водзіць за нос*, які ў ФСБМ фіксуецца ў значэньні ‘ашукваць’ [ФСБМ, т. 1, с. 46]. Зразумела, што данае

тлумачэнне фразеалагічнай адзінкі даволі шырокае, так як ‘уводзіць у зман’ можна ў розных сітуацыях, з розным намерам, таму ў межах кантэксту менавіта параўнанне дапамагло пісьменніку пашырыць семантычныя межы ўстойлівай адзінкі, а таксама ўзмацніць вобразнасць і экспрэсіўнасць выказвання, што дазваляе пагадзіцца з І. Лепешавым, які называе параўнальны зварот, ужыты побач з фразеалагізмам, яго “стылістычным актуалізатарам” [5, с. 145].

Звяртае на сябе ўвагу прыём паралельнага ўжывання фразеалагізма і свабоднага словазлучэння, які ў лекіснай структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага даволі значны ў колькасных адносінах. У такім выпадку ўстойлівая адзінка ўступае ў аднародныя сінтаксічныя сувязі з пераменным словазлучэннем: *“Добры майстар возьме і адным махам – без аніякага жалю разаб’е ці разламае тую рэч і зробіць гэта з большай рашучасцю ... менавіта таму, што гэта ягоная рэч...”* [Вязьмо: 3, с. 192]; *“... цягаюцца без аніякае мэты, напрамку – так, куды вочы глядзяць”* [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 58]. У адностраваных прыкладах фразеалагізмы размяшчаюцца за сэнсава блізкімі, сінанімічнымі спалучэннямі, дапаўняюць выказванне дадатковым семантычным адценнем, а таксама выконваюць функцыю стварэння градацыі, выступаюць як трапная моўная дэталі кантэксту [5, с. 99].

Такім чынам, выкарыстанне фразеалагізмаў у структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага характарызуецца выразным стылістычным эфектам. Пісьменнік аперыруе разнастайнымі прыёмамі фраземаўжывання, што яскрава ажыўляе мастацкі кантэкст.

Вынаходлівае выкарыстанне ўстойлівых адзінак у ідыялекце Міхася Зарэцкага абумоўлівае іх функцыянальную значнасць у аўтарскім кантэксце. У структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага найбольш яскрава праяўляюцца наступныя функцыі фразеалагізмаў:

1) **Функцыя стварэння вобразнасці**, у межах якой вобразная аснова фразеалагізма заснавана на метафарызацыі ці параўнанні. Так, мастацкі ідыялект Міхася Зарэцкага адметны частотным выкарыстаннем фразеалагізмаў, якія ўзніклі шляхам пераносу назвы з адной з’явы на другую на аснове падабенства паміж імі. Такія ўстойлівыя адзінкі ўспрымаюцца як метафары. Большасць метафарычных фразеалагізмаў у структуры ідыялекту пісьменніка з’яўляюцца дзеяслоўнымі: *“Быў яшчэ адзін чалавек, які ледзь стрымліваў ў сабе настойнае жаданне ... ў гарчай шчырай размове адкрыць яму вочы”* [Вязьмо: 3, с. 177]; *“Што, змоўж, нос навесіў?”* [У Саўках: 1, с. 30]; *“Пакаціліся ўсе са смеху, калі пачулі яго нецярплівы крок...”* [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 175].

Функцыянуюць у структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага і параўнальныя фразеалагізмы. Часта такія адзінкі дапамагаюць аўтару больш дакладна акрэсліць сваіх герояў з боку знешняга выгляду, манеры гаворыць, адностроўваюць іх унутраны стан: *“Вунь яны стаяць, маўчаць*

як вады набраўшы” [Сымон Карызна: 3, с. 321]; *“Давай хутчэй, бо я галодны як воўк”* [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 219]; *“І Цішка біўся як рыба аб лёд”* [Цішка Баббель: 1, с. 27]. Наяўнасць такіх элементаў у структуры ідыялекту – сведчанне добрага моўнага густу пісьменніка.

2) *Эмацыянальна-экспрэсіўная функцыя фразеалагізмаў*, рэалізацыя якой у межах мастацкага кантэксту Міхася Зарэцкага замацоўвае за ўстойлівымі адзінкамі наступныя дадатковыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні: адабрэння: *“Прыйдзеца нам, Сымонка, з табой бадай што ўвесь свет перавярнуць”* [Вязьмо: 3, с. 11]; *“Ты за мной як за каменнай сцяной”* [Вязьмо: 3, с. 52]; неадабрэння: *“Бабы языкі точаць”* [Гануля: 1, с. 158]; *“Ці не з глузду вы ўсе паз’ехалі?”* [На маладое: 1, с. 230]; *“Носіцца з імі, як дурань з торбай”* [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 118]; жартаўлівасці: *“А няхай яны з глузду з’едуць, трэба яны тут, як у кажуху дзірка”* [Белья ружы: 4, с. 242]; *“Хоць ты воч пазычай у сабакі”* [Віхор на балоце: 4, с. 168]; *“А калі мужыку, дык фігу з маслам”* [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 115]; іроніі: *“Захацелася паглядзець, як тут розная погань пяткі падмазвае, ды падштурхнуць каторага...”* [Белья ружы: 4, с. 218].

3) *Характарыстычная функцыя фразеалагізмаў*, якая з’яўляецца ў структуры мастацкага ідыялекту пісьменніка даволі яркавай: *“Маленькая істэрычная мяшчанка – багамольная і дабрачынная – з пенай на вуснах ляля хлопцаў...”* [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 61]; *“Халіма смела наругаўся шпігу, а той аж зелянеў ад злосці”* [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 61]; *“Ён ... адразу заснуў як забіты”* [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 137]; *“Ляніцкаму не па сабе неяк стала”* [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 154].

Найбольш паказальнымі ў адлюстраванні характарыстычнай функцыі з’яўляюцца саматычныя фразеалагізмы, якія перадаюць асаблівасці знешняга выгляду, хады, жэстаў персанажаў. У той жа час, пры дапамозе вобразнасці і эмацыянальнасці, такія фразеалагічныя адзінкі здольны перадаваць унутраны душэўны стан, перажыванні герояў твораў Міхася Зарэцкага: *“Галілеева суханькая галава проста траічыць ад турботных думак”* [Вязьмо: 3, с. 24]; *“І вясёлая Аўгінька гатова ўжо з радасці пабегчы ўслед за Віктарам, але парой сунімаецца: адразу кінецца ў вочы”* [Вязьмо: 3, с. 28].

Але не толькі саматычныя фразеалагізмы выконваюць характарыстычную функцыю ў структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага. Заўважаецца, што большасць устойлівых элементаў у межах данай функцыі дапамагаюць пісьменніку адлюстраваць унутраны стан чалавека: *“Чыстыя, як крыталы, вочы не манілі, яна не грала камеды”* [Вязьмо: 3, с. 137]; *“... хочацца, як той казаў, выліць каму-небудзь сваю душу...”* [42 дакументы: 1, с. 278].

Даволі яркава атрымліваецца ў пісьменніка падкрэсліць адмоўныя рысы ў паводзінах людзей пры дапамозе ўстойлівых адзінак, напрыклад злосць: *“Маленькая істэрычная мяшчанка – багамольная і дабрачынная –*

з пеняй на вуснах лаяла хлопцаў...” [Сцежкі-дарожкі: 2, с. 61]; балтліваць: “*Га-а-а, сарокі-шчабатухі! Язычкі чэшаце, костачкі добрых людзей перабіраеце...*” [Віхор на балоце: 4, с. 169]; хітрасць: “... а то дык жывеш вось, як вольная птушка, **водзіш за нос сівецкіх мужчын**” [Вязьмо: 3, с. 58]; ляготу: “... яны адно глядзяць, каб як лучыць **на лёгкі хлеб**” [Вязьмо: 3, с. 115]; трусасць: “*Напэўна, ужо ён абрабіў усё дзела гладка і **схаваў канцы ў ваду***” [Ноччу: 1, с. 94]; гатоўнасць дагаджаць: “*Захацелася паглядзець, як тут розная погань **пяткі падмазвае**, ды падштурхнуць каторага...*” [Белья ружы: 4, с. 218].

Аналіз фразеалагічнага матэрыялу ў структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага дае агульнае ўражанне аб частотнасці выкарыстання фразеалагізмаў, сярод якіх найбольш пашыраны элементы з дадатковым адценнем неадабрэння, што абумоўлена тэматыкай твораў Міхася Зарэцкага, бо падзеі, якія разгортваліся ў час калектывізацыі, маглі выклікаць ў грамадства толькі пачуцці засяярогі, страху, заклапочанасці. Аўтар, добра разумеючы ўсе памылкі “калектывізнага будаўніцтва”, не мог выказаць літаральна сваё рэальнае стаўленне да падзей 20-30-ых гадоў, таму ва ўскосным адлюстраванні аўтарскай пазіцыі пісьменніку дапамагла мова: “*Я вам за тры дні ўвесь сельсавет ў калгас увапхну. **Пішчом будуць лезці, а не то што...***” [Сымон Карызна: 3, с. 332]; “*Ні беднякоў не глядзяць ужо, ні кулакоў – усе **пад адзін капыл пайшлі, усім роўная ласка...***” [Сымон Карызна: 3, с. 331–332]. Такое фраземаўжыванне дазваляе вылучыць у межах мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага функцыю стварэння сюжэтнай асновы твора, а гэта значыць, што пісьменнік з вялікай адказнасцю ўводзіць фразеалагізмы ў мастацкі кантэкст, дзякуючы чаму аўтар здольны рэальна адлюстравать жыццё свайго часу.

Такім чынам, Міхась Зарэцкі выкарыстоўвае фразеалагізмы рознага характару. Пісьменнік адшуквае разнастайныя прыёмы ўвядзення ўстойлівых адзінак у мову сваіх твораў, кожная фразеалагічная адзінка амаль не ўжываецца двойчы. Нягледзячы на эканомнае выкарыстанне ўстойлівых элементаў у лексічнай структуры мастацкага ідыялекту Міхася Зарэцкага, гэтыя адзінкі з’яўляюцца змястоўнымі выразамі, якія надаюць непаўторны, адметны каларыт творах пісьменніка. Гэта значыць, арыентуючыся на народную мову, Міхась Зарэцкі выкарыстоўвае фразеалагізмы як ярскія мастацкі сродак, што дазваляе дасягнуць важнейшых эстэтычных задач, якія пастаўлены перад кожным пісьменнікам.

Літаратура

1. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М., 2004.
2. Которова, М. П. Идиостиль / М. П. Которова // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. – М., 2003. – 696 с.
3. Исаев, М. М. Словарь этнолингвистических понятий и терминов / М. М. Исаев. – Москва: Флинта: Наука, 2002. – 200 с.
4. Леденёва, В. В. Идиостиль (к уточнению понятия) / В. В. Леденёва // Филологические науки. – 2001. – № 3. – С. 36–41.

5. Лепешаў, І. Проблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І. Лепешаў. – Мінск, 1984. – 284 с.

Спіс прынятых скарачэнняў

1. ЭСФ: Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск, 2004. – 448 с.

2. ФСБМ: Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск, 1993. – Т. 2.

І. І. Савіцкая

ПСИХОЛАГА-ПЕДАГАГІЧНЫЯ АСПЕКТЫ ПРАФЕСІЙНАЙ МАТЫВАЦЫИ СТУДЭНТАЎ-ФІЛОЛАГАЎ

1. Усведамленне студэнтам сябе як будучага спецыяліста з’яўляецца адной з умоў прафесіяналізацыі яго асобы, фарміравання прафесійна значных якасцей, адказнага стаўлення да будучай дзейнасці. Псіхалага-педагагічнымі ўмовамі фарміравання гэтых якасцяў з’яўляюцца: “умцаванне прафесійнай матывацыі; наяўнасць сучаснай мадэлі прафесіі ў свядомасці студэнта; унутранае прыняцце патрабаванняў прафесіі; адэкватная самаацэнка сваіх асобных якасцяў, магчымасцей, здольнасцей, станаўчае стаўленне да сябе як да суб’екта – будучага прафесіянала; авалодванне вербальнымі і невербальнымі сродкамі зносін; назапашванне вопыту выканання прафесійных задач” [Дьяченко, Кандыбович 2001, с. 297].

Як бачым, адной з асноўных умоў фарміравання і станаўлення прафесійнай самасвядомасці з’яўляецца ўмова развітай прафесійнай матывацыі ў матывацыйнай структуры асобы студэнта. Да матывацыйнай сферы асобы адносіцца сістэма першасных крыніц актыўнасці асобы – патрэб – і другасных маральна-псіхалагічных утварэнняў, якія развіваюцца ў працэсе станаўлення асобы, – матываў, устаноў, каштоўнасцяў, інтарэсаў, ідэалаў, накіраванасці і інш. [Кулагин 1984, с. 167]. Матывы чалавека з’яўляюцца найбольш дынамічным бокам яго асобы, залежаць ад мэтай дзейнасці, сітуацыі, дамінуючых патрэб чалавека. Адна і тая ж патрэба можа праяўляцца праз розныя матывы, а адзін і той жа матыв – адлюстроўваць розныя патрэбы: “Падобна да таго, як мэты задавальнення патрэб могуць дасягацца розным шляхам, так і адзін і той жа матыв можа пабуджаць розныя віды дзейнасці” [Орлов, Творогова, Шкуркин 1988, с. 12].

Можна ўказаць на некалькі груп матываў дзейнасці:

1) Матывы, якія вызначаюцца асаблівасцямі самой асобы, яе палітычнымі, маральнымі і эстэтычнымі патрэбамі і ідэаламі, агульным стаўленнем да людзей, працы, напрыклад, пачуццё адказнасці.

2) Матывы, якія спараджаюцца характарам сітуацыі, яе складанасцю, дынамічнасцю і г.д., напрыклад, усведамленне неабходнасці ініцыятыўных і смелых паводзін.

3) Матывы, які ўзнікаюць пад уплывам патрабаванняў іншых людзей, задачы, напрыклад, разуменне грамадскай значнасці сумесных узгодненых дзеянняў [Дьяченко, Кандыбович 1976, с. 46-47].

Студэнцтву як своеасаблівай сацыяльнай групе ўласцівы свае сацыяльна-псіхалагічныя асаблівасці. Таму ў цяперашні час надаецца значная ўвага пытанням вывучэння матывацыі выбару прафесіі і вучэбнай дзейнасці студэнтаў ВНУ. Гэта звязана з тым, што пытанне матывацыі, па сутнасці, з'яўляецца пытаннем якасці вучэбнай дзейнасці, паспяховасці сацыяльнай адаптацыі студэнта да ўмоў навучання ў ВНУ, эфектыўнасці прафесійнай падрыхтоўкі будучага спецыяліста. Фарміраванне прафесійнай матывацыі выступае як праблема выхавання сацыяльна-псіхалагічных устаноў, якія вызначаюць развіццё асобы студэнта ў плане яе падрыхтоўкі да прафесійнай дзейнасці.

Матывы канкрэтнай дзейнасці паводле іх зместу можна падзяліць на сацыяльныя і асабістыя. *Сацыяльныя* матывы адлюстроўваюць, галоўным чынам, патрэбы і інтарэсы грамадства (усведамленне грамадскай значнасці сваёй працы, пачуццё адказнасці перад калектывам, грамадствам і інш.). *Асабістыя* матывы адлюстроўваюць пераважна асабістыя патрэбы і інтарэсы (жаданне падняць свой прэстыж у калектыве, набыць тую ці іншую рэч, пазнаваўчая цікавасць і інш.). Толькі адзінства сацыяльных і асабістых матываў можа забяспечыць устойлівыя станоўчыя адносіны да працы [Ивашенко 1988, с. 107].

Пералічаныя матывы працоўнай дзейнасці рэалізуюцца ў канкрэтных прафесіях, у складаным, важным і часам працяглым матывацыйным працэсе выбару прафесіі. Свядомы выбар прафесіі адбываецца з арыентацыяй чалавека на яго сацыяльныя і маральныя каштоўнасці, такія, як *грамадскі прэстыж* (прафесія абіраецца ў залежнасці ад “моды” на пэўныя спецыяльнасці, іх прэстыжнасці, будучага матэрыяльнага дабрабыту) або *цікавасць да прафесіі* (выбар мае ідэалізаваны, рамантычны характар, навеяны мастацкай літаратурай, тэлебачаннем, а таксама сямейнымі працоўнымі традыцыямі – “працоўныя дынастыі”).

2. Эмпірычнае даследаванне матывацыі прафесійнага выбару студэнтаў 1 курса спецыяльнасці “Беларуская філалогія” філалагічнага факультэта БДУ праводзілася шляхам канстатуючага эксперымента. Выбарка складала 45 чалавек – студэнты ва ўзросце 18-19 гадоў. Для дыягностыкі была выкарыстана метадыка румынскага сацыёлага К. Замфір (у мадыфікацыі А. Рэана), у аснову метадыкі пакладзена канцэпцыя трох складнікаў матывацыі: унутранай матывацыі (УМ), знешняй станоўчай матывацыі (ЗСМ) і знешняй адмоўнай матывацыі (ЗАМ).

Унутраныя матывы, паводле К. Замфір, спараджаюцца самой працоўнай дзейнасцю: яе грамадскай карыснасцю, творчым задавальненнем ад працы, удзелу ў арганізацыі і кіраўніцтве, зносін з людзьмі. Унутраная матывацыя ўзнікае з патрэб самога чалавека, таму на

яе аснове чалавек працуе з задавальненнем, без якогасьці знешняга ціску. *Знешняя* ж матывацыя ўтрымлівае тых матывы, якія знаходзяцца па-за межамі працы і самога працаўніка: заробак, боязь дакораў, імкненне да прэстыжу. *Знешняя* матывацыя падзяляецца на станоўчую і адмоўную. Да станоўчай матывацыі адносяцца: матэрыяльнае стымуляванне, кар’ерны рост, адабрэнне калег, прэстыж і г.д. Адмоўная знешняя матывацыя – гэта пэўная сістэма пакаранняў, штрафаў, крытыка, асуджэнне і інш. Унутраная матывацыя з’яўляецца найбольш эфектыўнай ў аспекце прадукцыйнасці і задавальнення працай. Наступная паводле ступені станоўчага ўплыву – знешняя станоўчая матывацыя. Пры гэтым абодва тыпы знешняй матывацыі валодаюць меншай устойлівасцю ў параўнанні з унутранай матывацыяй пры шматразовым паўтарэнні.

К. Замфір лічыць, што найбольш спрыяльным з’яўляюцца такія суадносіны паміж усімі відамі матывацыі, пры якіх асноўнае месца займаюць унутраныя матывы пры адначасовым выкарыстанні знешніх станоўчых матываў і адсутнасці (або мінімальнай прадстаўленасці) знешніх адмоўных матываў: ЗАМ > ЗСМ > УМ [Замфір 1983, с. 68–74].

Пры правядзенні даследавання студэнтам было прапанавана ацаніць матывы прафесійнай дзейнасці паводле іх значнасці для кожнага па пяцібальнай шкале (гл. Табліцу 1), у выніку чаго быў вызначаны матывацыйны комплекс асобы кожнага студэнта. Матывацыйны комплекс уяўляе сабой тып суадносін паміж сабой усіх трох відаў матывацыі: унутранай, знешняй станоўчай і знешняй адмоўнай матывацыі.

Табліца 1

	1	2	3	4	5
Матывы	у вельмі нязначнай ступені	у нязначнай ступені	у не вялікай, але і не малой ступені	у вялікай ступені	у вельмі вялікай ступені
1. Грашовы заробак					
2. Імкненне да кар’ернага росту					
3. Імкненне пазбегнуць крытыкі з боку кіраўніка або калег					
4. Імкненне пазбегнуць магчымых пакаранняў або непрыемнасцяў					
5. Патрэба ў дасягненні сацыяльнага прэстыжу і павагі з боку іншых					
6. Задавальненне ад самога працэсу і выніку работы					
7. Магчымасць найбольш поўнай самарэалізацыі менавіта ў дадзенай дзейнасці					

Апрацоўка вынікаў даследавання заключалася ў падліку паказчыкаў унутранай матывацыі (УМ), знешняй станоўчай (ЗСМ) і знешняй адмоўнай (ЗАМ) матывацыі адпаведна з наступнымі ключамі: УМ = (ацэнка п. 6 + ацэнка п.7) : 2; УСМ = (ацэнка п.1 + ацэнка п.2 + ацэнка п. 5) : 3; ЗАМ = (ацэнка п.3 + ацэнка п.4) : 2.

Паказчыкам выражанасці кожнага тыпу матывацыі з'явілася лічба, заключаная ў межах ад 1 да 5 (у тым ліку магчыма і дробавая лічба). Колькасны аналіз вынікаў і працэнтныя суадносіны кожнага віду матывацыі да колькасці студэнтаў прадстаўлены ў табліцы 2.

Табліца 2

	Матывацыйныя комплексы	Колькасць студэнтаў	%
1.	УМ > ЗСМ > ЗАМ	18	40
2.	УМ < ЗСМ > ЗАМ	8	17,8
3..	УМ > ЗСМ < ЗАМ	7	15,5
4.	УМ = ЗСМ > ЗАМ	4	8,9
5.	УМ > ЗСМ = ЗАМ	2	4,4
6.	УМ < ЗСМ = ЗАМ	2	4,4
7.	УМ = ЗСМ < ЗАМ	2	4,4
8.	УМ < ЗСМ < ЗАМ	1	2,2
9.	УМ = ЗСМ = ЗАМ	1	2,2

Да найлепшых, аптымальных матывацыйных комплексаў адносяцца наступныя тыпы спалучэнняў: **УМ > ЗСМ > ЗАМ** (п. 1) і **УМ = ЗСМ > ЗАМ** (п. 5). Найгоршымі матывацыйнымі комплексамі з'яўляюцца тыпы спалучэнняў **УМ < ЗСМ < ЗАМ** (п. 8) і **УМ < ЗСМ = ЗАМ** (п. 7). Іншыя матывацыйныя комплексы, якія знаходзяцца паміж найлепшымі і найгоршымі комплексамі, можна назваць прамежкавымі з пункту гледжання іх эфектыўнасці.

Асаблівай увагі заслугоўвае матывацыйны комплекс, указаны ў п. 9 – **УМ = ЗСМ = ЗАМ** (2,2 % – 1 анкета). Роўнасць паказчыкаў усіх тыпаў матывацыі можа тлумачыцца некалькімі фактарамі:

1) студэнт недастаткова адказна паставіўся да запаўнення анкеты і абьякава запоўніў аднолькава ўсе графы табліцы;

2) студэнт недастаткова матываваны на атрыманне філалагічнай адукацыі, працу па спецыяльнасці і таму не да канца вызначыўся ў сваіх жыццёвых прынцыпах, устаноўках;

3) наадварот, студэнт надзвычай сур'ёзна і з вялікай доляй адказнасці ставіцца не толькі да вучэбнай дзейнасці і абранай спецыяльнасці, але і да далейшай працы ў будучым прафесійным калектыве.

Сярэднія паказчыкі па кожным відзе матывацыі: УМ = 4,4; ЗСМ = 3,9; ЗАМ = 3,3.

Аналіз вынікаў, атрыманых падчас канстатуючага эксперымента, дазваляе зрабіць наступныя вывады:

Паводле вынікаў даследавання ў 48,9 % (сума паказчыкаў п. 1 і п. 5) апытаных першакурснікаў вызначаецца аптымальны матывацыйны комплекс. Гэта сведчыць пра тое, што актыўнасць студэнта ў авалодванні прафесіяй ва ўніверсітэце матывавана самім зместам вучэбнай дзейнасці, імкненнем дасягнуць у ёй пэўных пазітыўных вынікаў, магчымасцю найбольш поўнай рэалізацыі менавіта ў гэтай дзейнасці. Для большасці першакурснікаў прыярытэтнымі з'яўляюцца магчымасць самарэалізацыі і атрымання задавальнення ад прафесійнай дзейнасці, як ад творчага яе аспекту, так і ад тых матэрыяльных даброт і грамадскага адабрэння, якія нясе з сабой стваральная дзейнасць.

У 8,8 % (сумарная лічба п. 7 і п. 8) студэнтаў найгоршы матывацыйны комплекс, г.зн. дзейнасць студэнтаў абумоўлена матывамі пазбягання, пакарання, жаданнем “не сесці ў лужыну” (якія пачынаюць пераважаць над матывамі, звязанымі з каштоўнасцю самой педагагічнай дзейнасцю, а таксама над знешняй становачай матывацыяй). Даволі высокія паказчыкі знешняй адмоўнай матывацыі раскрываюць погляды студэнтаў на іх будучую прафесійную дзейнасць толькі з пункту гледжання здабывання якіх-небудзь матэрыяльных даброт, не ставячыся пры гэтым да працы як да сацыяльна неабходнай з'явы і сродку самаактуалізацыі і баючыся толькі пакарання, крытыкі, асуджэння, штрафаў і інш.

Такім чынам, вывучэнне станаўлення прафесійнай самасвядомасці і матывацыі прафесійнага выбару студэнтаў-філолагаў паставіла сур'ёзную псіхолога-педагагічную задачу, рашэнне якой павінна быць накіравана на выхаванне стаўлення да працоўнай дзейнасці як да сродку задавальнення важных сацыяльных і асобасных матываў – прыносіць карысць грамадству, мець грамадскае прызнанне, мець магчымасць творча рэалізаваць сябе ў прафесіі, не замоўчваючы пры гэтым і магчымыя негатыўныя фактары сацыялізацыі (напрыклад, крытыку з боку іншых людзей), каб сфарміраваць адэкватнае ўспрыняцце маладымі людзьмі іх будучай прафесіі.

Літаратура

1. Дьяченко, М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск, 1976. – 176 с.
2. Дьяченко, М. И. Психологический словарь-справочник / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск; М., 2001. – 576 с.
3. Замфир, К. Удовлетворённость трудом: мнение социолога / К. Замфир. – М., 1983. – 142 с.
4. Иващенко, Ф. И. Психология трудового воспитания: учеб. пособие для педагогических институтов / Ф. И. Иващенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск, 1988. – 160 с.
5. Кулагин, Б. В. Основы профессиональной психодиагностики / Б. В. Кулагин. – Л., 1984. – 216 с.
6. Орлов, Ю. М. Стимулирование побуждения к учению / Ю. М. Орлов, Н. Д. Творогова, В. И. Шкуркин. – М., 1988. – 105 с.

**ДА ПЫТАННЯ АБ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫХ
КАНАТАЦЫЯХ ЛЕКСЕМ *ДОМ*, *ХАТА* Ў МОЎНАЙ КАРЦІНЕ
СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ**

Вобраз дома ў традыцыйнай выяве свету перш за ўсё звязаны з такімі агульнафіласофскімі паняццямі, як прастора і час. Калі ў чалавека з’явілася жыллё, дом, то свет набыў рысы прасторавай арганізацыі. З’явіўся універсальны пункт адліку ў сусветнай прасторы. “Дом, – як піша Т.І. Шамякіна, – надаў свету прасторавы сэнс, аддзяліў чалавека ад космасу і ў той жа час унёс космас у жыллё” [7, с. 140]. Чалавек свядома імкнуўся абараніць сябе і сваіх дзяцей ад варожых стыхій, драпежных звяроў, злых духаў і г.д. А асвоеная ім прастора, агароджаная, закрытая ад іншай, чужой, варожай, давала такую магчымасць. Дом стаў своеасаблівай мадэллю Сусвету.

Праблема культурнага асваення свету да нашага часу застаецца адной з цэнтральных у культуралогіі. Французскі археолаг і этнограф Ж.Леруа-Гуран лічыць, што асваенне часу і прасторы было больш важным крокам для фарміравання чалавека, чым нават выраб прылад працы. Прастору і час можна лічыць асвоенымі, калі іх часткі названыя сродкамі мовы.

Слова *дом*, па звестках тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, мнагазначнае і мае наступныя значэнні: 1. Будынак для жылля або для размяшчэння ўстаноў, а таксама людзі, якія жывуць у ім. 2. Кватэра, а таксама сям’я, людзі, што жывуць разам, іх гаспадарка. 3. Установа, што абслугоўвае якія-небудзь грамадскія патрэбы. 4. Дынастыя, род [6, с. 181].

Аднак канцэптуальнае напаўненне слова *дом* з’яўляецца больш шырокім, чым значэнні дадзенай лексемы, зафіксаваныя ў слоўніку. Варта таксама адзначыць, што будынкам для жылля ў нашых продкаў найчасцей з’яўлялася звычайная сялянская пабудова, зробленая з бярвення, якую называлі *хатай* [6, с. 719], таму лексема *хата* найчасцей сустракаецца ў моўнай практыцы беларусаў. Такія парэміі, як *Свая хатка як родная матка; У чужой хаце і сцены чужыя; Чужая хата не грэе; Хата чужая як свякруха ліхая; Чужая хата горш за ката; У сваёй хаце і качарга маці; Чужую хату тапіць – сябе сляпіць; У сваёй хатцы можна і ўмарацца*, яскрава ілюструюць, якое важнае значэнне надавалі нашы продкі менавіта свайму ўласнаму куту, як беражліва адносіліся да свайго месца пражывання, бо дом выступае як своеасабліва мяжа, якая вылучае пэўную частку тэрыторыі з неабдымнай прасторы, тое, што робіць неабсяжнае ўнутраным, даступным, сваім.

Такім чынам, лексема *дом* выступае ў першую чаргу як схема прасторы, квінтэсэнцыя асвоенага чалавекам свету; дом – гэта мяжа, якая вылучае драбнейшыя часцінкі свету з астатніх, надае сэнс іх існаванню. Нездарма ў народзе кажуць, *Чалавекам станеш, як сваю хату наставіш* – гэта значыць, стварыўшы ўласны дом, чалавек спраўдзіўся як асоба ў гэтым свеце, пражыў сваё жыццё нездарма.

З цягам часу семантыка лексемы *дом* усё больш пашыраецца. *Домам* называюць ужо не толькі пэўнае жыллё і месца пражывання, але і *Радзіму*, як “малую” (месца нараджэння, з’яўлення на свет), так і “вялікую” (Бацькаўшчына, родная краіна) [6, с. 533]. *Дом* у значэнні *Радзіма* (як у першым, так і ў другім сэнсах) ужываецца ў такіх парэміях, як *Дома і салома ядома, а на чужыне і гарачы тук* [безэквівалентнае ў рускамоўным дачыненні слова: *тук* – “растопленный жир”. – С.С.] *стыне; Дома і вузлы памагаюць; Дадому і конь спрытней бяжыць; Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка; адбівацца ад дому* (г.зн. ‘забываць пра радзіму, пра свае карані’); *Дома хоць няўежна, але ўлежна*, а таксама такія прымаўкі, як *Нідзе так, як дома; Усюды добра, а дома лепей; Няма лепшай рэчы, як дома на печы*, дзе слова *дом* можна разумець і як жыллё, і як *Радзіма*.

Згодна са звесткамі этымалагічнага слоўніка беларускай мовы, лексема *дом* мае праславянскае паходжанне (польск. *dom*, укр. *дім*, ст.-сл. *домъ*) [8, с. 142], і ў многіх славянскіх мовах слова *дом* абазначала спачатку не жыллё, а сям’ю. *Дом* у значэнні *сям’я* захаваўся таксама і ў беларускай мове, што рэпрэзентуецца ў наступных парэміях: *Шэпты хату зводзяць; Няма тае хаткі, дзе б ні было звадкі; Добрая сварка – у хаце напраўка; Згода дом будзе, а нязгода руйнуе*. Аднак найбольш цікавым, на нашу думку, з’яўляецца фразеалагізм *выносіць смецце з хаты*, які, верагодна, спачатку і меў літаральнае, прамое значэнне, як, напрыклад, парэміі *Хатку мяці, але смецце на вуліцу не нясі; Не пытайся, ці галоўка гладка, а пытайся, ці падмецена хатка*. Смецце нельга было выкідаць на вуліцу, бо лічылася, што ў хатнім смецці бываюць і часцінкі чалавека (валасы, пазногці), па якіх, калі іх выкінуць за парог, нядобразычлівец, злы дух мог насласць на хату праклён. Таму, каб не мець бяды, непрыемнасці, смецце не выкідвалі за парог, а спальвалі ў хаце [1, с. 474]. І толькі ўжо пазней адбываецца перанос літаральнага значэння, і славянскі выраз *выносіць смецце з хаты* (польск. *wynosić smieci z próg*, укр. *выносити сміття з хати*, руск. *выносит сор из избы*) абазначае “выдаваць тое, што не павінны ведаць іншыя, бо гэта нясласіць сям’ю, калектыў” [4, с. 87].

Як бачым, лексемы *дом*, *хата* маюць яшчэ і такія нацыянальна-культурныя канатацыі, як *‘Радзіма, родны край, родныя мясіны’*, а таксама *‘сям’я’*, што надае дому яшчэ больш сакральнае значэнне, робіць яго больш святым месцам і, адпаведна, выклікае да сябе больш клапацілівыя адносіны сваіх гаспадароў.

У працяг сказанаму лагічна будзе зазначыць, што ў шэрагу беларускіх устойлівых выразаў з лексэмамі *дом*, *хата* шырока прадстаўлена гендэрная тэматыка і праблематыка. Так, напрыклад, парэміі з названымі кампанентамі гавораць пра тое, што, хоць галоўным у сям’і лічыўся гаспадар (*Гаспадар – галава ў хаце; Тавава хата ўсім багата; У роднага таткі цяплейшая хатка*), захоўваць сямейны дабрабыт лічылася ўсё ж справай жаночай: *Без гаспадара гумно плача, без гаспадыні – хата; Хата*

гаспадыняй красна; Вазьмі сабе за жонку хоць валынку, альбы была ў хаце гаспадынькай; Добрая жонка – дома рай, злая – хоць ты цягу дай (хоць ты з хаты ўцякай).

Адным словам, калі мужчынскай справай лічылася здабыць сямейнае дабро, то жаночай – яго захаваць. Мужчына не ведаў таямніц хатняга ўладкавання, таму, відаць, справядлівым будзе выраз *Не можна верыць каню ў дарозе, мужыку ў астросе, а жонцы – дома.*

Комплекс устойлівых моўных адзінак з кампанентамі *дом, хата* дазваляе нам не толькі прасачыць пэўным чынам гендэрныя стасункі беларусаў, але і вызначыць некаторыя рысы іх менталітэту, у прыватнасці такія, як гасціннасць, аптымізм, вытрымка, вера ў лепшую будучыню. Напрыклад, *Не красна хата вугламі, а пірагамі; Госць за парог – радасць у хату; Госць у дом – Бог у дом (Дзе госць ёсць, там і Бог ёсць); Добрая тая хата, дзе любяць гасця і свята; Хата багата, але гасцей малавата ці Бывае свята і ў бядняцкай хаце; Чым хата багата, тым і рада.*

Пры дапамозе лексемы *дом* перадаюцца не толькі якасці пэўнага народа, нацыі, але і некаторыя характэрныя рысы індывіда. Так, у фразеалагізме *не галава, а Дом саветаў*, які сваім лексіка-семантычным складам звязаны з савецкай рэчаіснасцю, гаворыцца пра чалавека кемлівага, разважлівага, які ўмее знайсці правільнае выйсце са складанай сітуацыі, а ўстойлівае спалучэнне *не ўсе дома* ілюструе нам супрацьлеглую якасць чалавека. Такую рысу чалавечага характару, як абьякавасць, пасіўнасць, перадае выраз *Мая хата з краю – нічога не знаю*. Усе гэтыя устойлівыя моўныя спалучэнні яшчэ раз пацвярджаюць пастулат пра антрапацэнтрычнасць моўнай і наіўнай карцін свету.

У спалучэнні *царква – дом Бога*, якое часта выкарыстоўваецца намі ў моўнай практыцы, слова *дом* варта разглядаць не як ‘памяшканне, у якім пражывае Бог’, а месца, дзе пануе атмасфера божага – дабрныя, шчырасць, спагада, любоў, ласка, гэта месца, адкрытае для споведзі, духоўнага ўдасканалення і ўсё, што звязана з вобразам Бога.

Як бачым, чым далей развіваецца цывілізацыя, тым больш мы губляем карані, вытокі, першапачатковы сэнс пэўных выразаў, абрадаў, рытуалаў. Дом ужо не ўспрымаецца як нешта святое, сакральнае, таямнічае, а самому слову надаецца дакладнае навуковае значэнне ‘будынак для жылля’, ‘жылое памяшканне з гаспадаркай’ і нават ‘назва дзяржаўнай, грамадскай, культурнай установы’, як, напрыклад, *дзіцячы дом, дом культуры, заезны дом, казённы дом, жоўты дом* і нават з такой яркай зніжанай адмоўнай канатацыяй, як *публічны дом*.

Варта бачыць, што так званая “наіўная” карціна свету, міфічная, звязаная найперш з пачуццёва-вобразным ўспрыманням свету, а значыць зарыентаваная на душу чалавека, саступае месца навуковай карціне свету, звязанай у сучасным стане навуцы найперш з развіццём логікі, а таксама розуму і інтэлекту як аднаго з праяўлення свядомасці чалавека, у выніку

чаго пачуццёва-вобразнае, асацыятыўнае, “наіўнае” ўяўленне пра свет (у нашым выпадку пра дом) выцясянецца лагічным асэнсаваннем з’яў навакольнай рэчаіснасці.

Актуальнай у наш час з’яўляецца і праблема адракання дзяцей ад сваіх родных мясцін, забыцця на бацькоўскі дом і шырэй – на сваю Радзіму. Пра гэта сведчаць такія ўстойлівыя спалучэнні, як *Дзеткі падростаюць – хатку растрасаюць*; *Калі бацькава хата пусцее – сад сірацее* і раней прыгаданы намі выраз *адбіцца ад дому*, у выніку чаго ў сучаснай моладзі губляецца пачуццё патрыятызму, любові да Радзімы.

Такім чынам, прааналізаваўшы комплекс устойлівых спалучэнняў з кампанентамі *дом*, *хата*, мы вылучылі наступныя нацыянальна-культурныя канатацыі лексем: 1) *дом* – своеасаблівая мадэль Сусвету; схема прасторы; квінтэсенцыя асвоенага чалавекам свету; мяжа, якая вылучае драбнейшыя часцінкі з астатніх, надае сэнс іх існаванню; 2) *дом* – Радзіма, як “малая” (месца з’яўлення на свет), так і “вялікая” (родны край, Бацькаўшчына); 3) *дом* – сям’я і шырэй – калектыў, людзі, што жывуць разам; 4) *дом* – гаспадарка.

Паколькі паняцце дома з’яўляецца вельмі важкім для чалавечай свядомасці, як індывідуальнай, так і калектыўнай, цалкам натуральна, што праз парэміялагічны і фразеалагічны фонд з гэтымі кампанентамі перадаюцца такія універсальныя пласты чалавечай свядомасці, як “узаемаадносіны мужчын і жанчын”, “узаемаадносіны бацькоў і дзяцей”, “адносіны да ўласнага дома і радзімы” і інш, а гэта значыць дапамагае рэканструяваць не толькі фрагмент моўнай карціны свету, але і дадае пэўныя штрыхі да этычнай карціны, далучае нас да свету каштоўнасных арыенціраў, у прасторы якіх жыве беларус і якімі кіраваўся ў штодзённым жыцці.

Можна зрабіць выснову, што комплекс вылучаных нацыянальна-культурных канатацый, які раскрываецца намі праз апеляцыю да пэўных фрагментаў традыцыйнай духоўнай і матэрыяльнай культуры беларусаў, больш шырокі, чым комплекс лексічных значэнняў, зафіксаваных у агульналінгвістычных слоўніках беларускай мовы.

Аналіз устойлівых моўных адзінак з абранымі кампанентамі дазваляе нам таксама прасачыць пэўную эвалюцыю (або інвалюцыю ?) у калектыўнай свядомасці людзей. Яскрава бачна, што калі першапачаткова дом меў сакральнае, таямнічае значэнне, ён атаясамліваўся з макракосмасам і мікрасусветам і нават з Богам, то сёння разуменне гэтага паняцця зніжана да прафаннага, бытавога ўзроўню: дом – гэта кватэра, месца пражывання, назва пэўнай установы і г.д.

На нашу думку, у пошуках шляхоў да самазахавання варта ўсё ж вяртацца да першавытокаў, да думак і светаўспрымання нашых продкаў, пакуль яшчэ не ўсё страчана. Дарэчы, у эзатэрычнай (духоўнай) літаратуры выраз “вяртанне дадому” азначае зварот да сваёй унутранай

сутнасці, да свайго ўнутранага “я”, свайго ўнутранага розуму, а значыць – да сваёй Душы, да Бога.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік. – Мінск, 2006.
2. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1992.
3. Іваноў, Я. Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: лінгва-краізнаўчы дапаможнік / Я. Я. Іваноў, С. Ф. Іванова. – Мінск, 1997.
4. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск, 1993.
5. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск, 2004.
6. Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мінск, 1996.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / рэд.: М. Р. Суднікі, М. Н. Крыўко. – Мінск, 2002.
8. Шамякіна, Т. І. Славянская міфалогія: курс лекцый / Т. І. Шамякіна. – Мінск, 2005.
9. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1985.
10. Юрчанка, Г. Ф. Народнае мудраслоўе / Г. Ф. Юрчанка. – Мінск, 2002.

Юлія Сёмка

ГАЗЕТНАЯ АБВЕСТКА: ФОРМА РЭКЛАМЫ?

У надзённым жыцці, напэўна, кожны з нас сутыкаўся з такой з’явай, як абвестка або аб’ява, і часцей за ўсё перагортваючы старонкі распаўсюджаных і добра знаёмых перыядычных выданняў: «Из рук в руки», «Автомир», «Антенна». Але грунтам нашага даследавання сталі абвесткі, выбраныя з беларускамоўных газет: “Звядзды”, “Нашай нівы”, “Настаўніцкай” і раённай “Маладзечанскай”. Дык што такое абвестка?

У навукой літаратуры пад паняццем “абвестка” разумеецца дакумент, “у якім паведамляецца пра што-небудзь” [Гваздоўч 2000, с. 167], надрукаваны ў перыядычным выданні (газеце, часопісе) або вывешаны ў грамадскім месцы. Прычым дакумент такога кшталту мае дзве варыяцыі: прыватная абвестка як інфармацыйнае паведамленне, пададзенае ад імя прыватных фізічных асоб, і газетная абвестка, патэнцыйнымі адрасантамі якой могуць быць індывідуальныя прадпрымальнікі або дзяржаўныя ці прыватныя арганізацыі.

Значыць, з аднаго боку, абвестка належыць да афіцыйна-дзелавога стылю, таму што валодае такімі тыповымі прыкметамі, як канкрэтнасць, сцісласць, штампаванасць, лаканічнасць. З другога боку, абвестку можна аднесці да рэкламнага стылю.

Паўстае пытанне: ці магчыма “перанесці” асноўныя рэкламныя характарыстыкі на газетныя абвесткі? Галоўным паказчыкам, які яднае рэкламу і газетную абвестку, на нашу думку, з’яўляецца функцыянальны крытэрыі, г. зн. інтэнцыі рэкламадаўцаў. Для дасягнення імі сваіх мэтавых устаноў, “для вызначэння паслядоўнасці псіхалагічнага ўздзеяння, якое

прывяло б да жаданага выніку – пакупцы тавару «выкарыстанню паслугі» – у сусветнай рэкламнай практыцы ўжываецца формула AIDA” [Фильчикова 1977, с. 49], дзе ў перакладзе з англ. мовы А – attention (увага), І – interest (цікавасць), D – desire (жаданне), А – action (дзеянне).

А што ж такое рэклама? У сацыяльна-эканамічным аспекце паняцце “рэклама” трактуецца як “інфармацыя аб спажывецкіх якасцях тавараў і паслуг з мэтай стварэння на іх попыту” [Панкратов 1999, с. 352]. Тэрмін паходзіць ад лац. слова *reklamare* – ‘гучна крычаць’ або ‘паведамляць’. Паходжанне наймення звязваецца з існуючай традыцыяй у Старажытнай Грэцыі і Рыме гучна выкрыкваць аб’явы або зачытываць іх на плошчах і ў іншых шматлюдных месцах.

Пры супастаўленні рэкламы і газетнай абвесткі становіцца відавочным: на стварэнне і рэалізацыю рэкламы выдаткоўваецца намнога больш матэрыяльных рэсурсаў, прычым у гэтым радзе фактар грошай і фактар спецыялізаваных працоўных кадраў, якія задзейнічаны ў дасягненні пачатковай мэты. Акрамя таго, плошча рэкламы не так моцна абмежавана графічна. Візуальна рэклама можа адрознівацца сваёй эфектнасцю, а вербальна – вобразнасцю, неадназначнасцю, абстрагаванасцю, нярэдка празмернай эмацыянальнасцю.

Праведзеная намі абагульненая класіфікацыя выбранага фактычнага матэрыялу складаецца з такіх тэматычных блокаў, як абвесткі-“папярэджанні”, “паведамленні”, “запрашэнні”, “прэзентацыі сябе” і грунтуецца пераважна на аснове функцыянальнага крытэрыя, які разам з інфармацыйным зместам, сэнсава-лагічнай нагрузкай і акцэнтацыяй увагі саміх тэкстаў, іх найбольш частымі па выкарыстанні словамі і выразамі, адрасатамі паведамленняў вызначае моўную спецыфіку газетных аб’яў.

Пад назвай “аб’явы-«прапановы»” разумеюцца такія рэкламныя паведамленні, задача якіх – прапанаваць спажыўцам які-небудзь тавар, паслугу, таму ключавымі словамі для такога кшталту аб’яў з’яўляюцца лексемы *прадаецца*, *мяняю*, *прапануем*, *рэалізуем*. Напрыклад, *Апошні раз у сезоне! У пятніцу, 7 верасня, будуць прадавацца СЛОІКІ ёмістасцю 0,5 – 3л або Прадаецца “Опель-рэкорд” 1984 г. в. 2,3 Д універсал, фаркоп, выдатны стан*. Са спецыфічных рыс на лексічным узроўні тут можна адзначыць ужыванне слоў з прафесійнай тэрміналогіі спецыялістаў і аматараў аўто: *універсал* – назва іншамарак з падоўжанай формай кузава; *фаркоп* – прычэпнае ўстройства на аўтамабілях.

Сістэма падвідаў аб’яў-“патрэб” пабудавана на дамінантных лексемах *купля*, *пошук*, *патрабуюцца*, *здыму*, *куплю*, таму што галоўнай функцыяй адзначаных паведамленняў выступае неабходнасць набыцця, куплі спажыўцом якіх-небудзь тавараў або пошуку тых ці іншых людзей. Напрыклад, *ІІІ “ГУДПЕКЕР” (паркетная фабрыка, г.Заслаўе) ПАТРАБУЮЦА: <...> СТАЛЯРЫ 5 разр. (з/п ад 800 тыс. руб., “скользячай” рабочы графік, 2 дні праз 2) <...>*. Нетыповай рысай у

дадзенай абвестцы з’яўляецца рускамоўнае ўкрапленне – лексема *скользящий*, што можа быць інтэрпрэтавана цяжкасцямі пры перакладзе або адсутнасцю адэкватнай лексемы.

Абвесткі-“папярэджанні грунтуюцца на ключавых выразках *нагадаем, просім пагасіць запазычанасць* і выступаюць у ролі паведамленняў, устаноўка якіх – папярэдзіць, праінфармаваць насельніцтва аб чым-небудзь з мэтай недапушчэння непажаданых вынікаў: *ВУЗЕЛ ЭЛЕКТРАСУВЯЗІ нагадае: пры непаступленні аплаты за радыё і тэлефон да 25 жніўня аказанне паслуг электрасувязі будзе спынена (...)*.

Аб’явы-“паведамленні” – гэта інфармацыя наконт грамадска-палітычнай і сацыяльна-эканамічнай дзейнасці розных інфраструктур дзяржавы. Ключавыя словазлучэнні-загалоўкі наступныя: *да ўвагі пасажыраў!*, *прамая лінія, прыём грамадзян, сход акцыянераў*: “ПРАМАЯ ЛІНІЯ”: *9 кастрычніка з 8.00 да 17.00 РУП “Маладзечанская ЖКГ” праводзіць “прамую лінію” на пытаннях парадку і тэрмінаў аплаты за жыллёва-камунальныя паслугі. На пытанні адкажа галоўны бухгалтар Наталля Анатольеўна Татун. Тэл. 4-42-88. На ўзроўні марфалогіі і марфемікі моўнай асаблівасцю для ўсіх прыведзеных паведамленняў з’яўляецца дамінаванне назоўнікаў (у тым ліку складаных, складанаскарочаных, абрэвіатур): *электрасувязь, г. в.* – год выпуску, *РУП* – раённае унітарнае прадпрыемства, *ЖКГ* – жыллёва-камунальная гаспадарка.*

Сутнасць абвестак-“запрашэнняў заключаецца ў тым, каб прыцягнуць чытача да ўдзелу ў якіх-небудзь мерапрыемствах, да наведвання тых ці іншых устаноў. Ключавымі выступаюць выразы *запрашае(м) наведальца, мы рады запрасіць вас*. Тыпалогія такіх абвестак мае чатыры асноўныя адгалінаванні: 1) асветніцкая і адукацыйная; 2) культурна-займальная; 3) спартыўная; 4) турыстычная праграмы. Прыкладам да апошняга адгалінавання служыць наступная абвестка: “ПРАДОЎЖЫЦЕ САБЕ ЛЕТА! *Бархатны сезон у Турцыі, Італіі, Іспаніі, Балгарыі, Румыніі, Чарнагорыі, Крыме (...)*. Асаблівасць на лексічным узроўні – моўна-выяўленчы сродак – эпітэт *бархатны сезон*, якому нескладана прывесці адпаведнік – ‘прыемны адпачынак’.

Аб’явы-“*прэзентацыі сябе*” звязаныя з прапановамі знаёмства і наладжвання асабістых адносін. Ключавыя словы – *пазнаёмлюся, аб сабе, прыстойны(-ая), самастойны(-ая)*. Пры гэтым мэты адрасантаў такіх паведамленняў самыя розныя: *стварэнне сям’і; сумеснае жыццё; сяброўства; сур’ёзныя адносіны*. Для прыкладу, Пазнаёмлюся з адзінокай прыстойнай жанчынай з добрым, спагадлівым сэрцам для стварэння сям’і. Аб сабе: спакойны, ураўнаважаны, непітушчы мужчына, 64 гады, рост 178, г. Рэчыца.

Такім чынам, выходзячы з агульнага вызначэння абвесткі і сутнасці гэтага паняцця, можна заключыць, што аб’ява і рэклама маюць прынцыповыя адрозненні: на стварэнне і рэалізацыю рэкламы

затрачваецца больш матэрыяльных рэсурсаў, плошча рэкламы не так моцна абмежавана графічна, візуальна рэклама можа адрознівацца сваёй эфектнасцю, а вербальна – вобразнасцю, неадназначнасцю, абстрагаванасцю, нярэдка празмернай эмацыянальнасцю. Але разам з тым газетную абвестку як жанр правамерна расцэньваць і як адзін са спосабаў рэалізацыі рэкламы, спасылаючыся на сусветна вядомую формулу AIDA; стандартную формулу рэкламы, якую складаюць пытанні Што?, Хто?, Калі?, Дзе?, Як?, Чаму?; задачы і функцыі рэкламы, бо ўсё гэта цалкам дастасуецца да фармальнай і семантычнай будовы аб'яў.

Літаратура

1. *Гваздоўч, Г. А.* Беларуская мова: вучэб. дапам. для 11-га кл. агульнаадукац. шк. з бел. мовай навучання / Г. А. Гваздоўч, М. М. Круталевіч, У. П. Саўко. – Мінск, 2000. – 191 с.
2. *Панкратов Ф. Г.* Рекламная деятельность: учеб. для студентов высш. учеб. заведений / Ф. Г. Панкратов [и др.]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999. – 364 с.
3. *Фильчикова, Н. Б.* Реклама в прессе: учеб. пособие для вузов / Н. Б. Фильчикова. – М., 1977.

Яна Сушыенкава (Трнава, Славакія)

МОВА І ТЭКСТ

Навуковая мова – знакавая сістэма камунікацыі і прэзентацыі навуковых вынікаў, якая складаецца з фрагментаў натуральнай мовы. З аднаго боку, мова чалавека з'яўляецца складанай сістэмай знакаў, што грунтуецца на артыкуляцыйных асаблівасцях гукаў як асноўнага інструмента грамадскай камунікацыі. З другога боку, мова выступае асноўным сродкам фарміравання і выражэння думак, пачуццяў і волевыяўленняў чалавека, дапамагае адэкватнаму ўспрыманню інфармацыі ў працэсе пазнання рэчаіснасці.

Выбар фрагментаў натуральнай мовы і тэрміналогіі – заўсёды спецыфічны і складаны працэс для кожнай навуковай дысцыпліны. Семантыка навуковага тэксту павінна быць зразумелай і не дапускаць розначытанняў. Навуковая тэрміналогія імпліцытна выконвае гэту ўмову, аднак элементы натуральнай мовы ўдакладняюць семантыку тэксту. Мова навукі і натуральная мова чалавека знаходзяцца ў стасунках узаемаадносін і ўзаемазалежнасці.

У структуры фармальных / фармалізаваных моў вылучаецца інвентар асноўных тэрмінаў – канстанты, пераменныя, прэдыкаты, формулы і інш. Важным складнікам фармальных моў з'яўляюцца правілы агульнага кшталту, якія вызначаюць прэдыкатыўныя і мадальныя адносіны. У адрозненне ад натуральнай мовы, фармалізаваная мае лагічную, упарадкаваную форму, якой трэба абавязкова прытрымлівацца.

Прызнаючы аб'ектыўную неабходнасць шматаспектнага вывучэння навуковага тэксту, можна вылучыць асноўныя аспекты, звязаныя з

характарыстыкай тэксту як суцэльнага твора і як дынамічнай камунікатыўнай адзінкі. Разуменне тэксту як “тэксту ў дзеянні” прыводзіць да вылучэння на першы план яго функцыянальнага аспекту, а арыентацыя тэксту на камунікатыўны працэс, да таго ж, акцэнтуюе ўвагу на прагматыку тэксту.

Функцыянальны аналіз прадугледжвае ўлік папярэдніх абумоўленасці выбару тых або іншых сродкаў выражэння сэнсавай структуры тэксту і яго мэтаўстаноўкай. Пры гэтым сам выбар тэксту дыктуюцца ўмовамі рэальнай камунікацыі (камуніканы, прадмет камунікацыі, сродкі камунікацыі і інш.). Такім чынам, функцыянальны аналіз улічвае экстра- і інтратэкставыя характарыстыкі.

Функцыянальны аналіз заключаецца яшчэ і ў тым, што асобныя кампаненты тэксту разглядаюцца з пункту гледжання ролі іх у арганізацыі цэлага тэксту. Такім чынам, функцыянальны аналіз дапамагае выявіць уласна змястоўныя якасці тэксту. Вядома, што моўныя знакі ў тэксце канкрэтызуюць сваё значэнне, паколькі яны суадносяцца з іншымі моўнымі знакамі, уступаюць з імі ў адмысловыя, уласцівыя дадзенаму тэксту стасункі; актуалізуюцца, напрыклад, адно з магчымых значэнняў слова або слова змяняе наогул сваё значэнне пад уплывам кантэксту.

Пры функцыянальным аналізе ўлічваецца і аўтарскае стаўленне да паведамлення, аўтарскі намер (інтэнцыя) і інш.

Што ж дае функцыянальны аналіз?

1. Функцыянальны аналіз дазваляе выйсці за межы ўласна моўных характарыстык тэксту і перайсці да аналізу паняццёвых катэгорый, напрыклад, прастора і час. Функцыянальны аналіз дазваляе выявіць значнасць гэтых катэгорый у тэксце.

2. Функцыянальны аналіз дае магчымасць рэканструяваць тэксты, вызначыць іх аўтарства. Напрыклад, рэканструяваць старажытныя тэксты. (Праўда, ёсць меркаванне, што адэкватная рэканструкцыя немагчымая, бо няведанне культурна-гістарычных адзнак эпохі абцяжарвае інтэрпрэтацыю тэксту.)

3. Функцыянальны аналіз можа звязаць тэксты розных гістарычных эпох.

4. Нарэшце, функцыянальны аналіз здольны выявіць сутнасць накладання тэктаў (“тэкст у тэксце”), ступень істотнасці гэтай з’явы, растлумачыць сэнс асацыяцый, іх камбінацый, якія ствараюць дадатковыя сэнсы. Функцыянальны аналіз тлумачыць, як гэта ўскладняе і адначасова растлумачвае асноўны сэнс тэксту.

Прагматычны аналіз тэксту вынікае з функцыянальнага, лагічна працягвае і развівае яго. У лінгвістычную прагматыку ўключаюцца пытанні, звязаныя з суб’ектам (аўтарам тэксту), адрасатам (чытачом) у акце камунікацыі.

Суб’ект маўлення (аўтар тэксту) вызначае:

1. мэты і задачы паведамлення (напрыклад, інфармаванне, волевыяўленне, інструктаванне і г.д.);

2. тып маўленчых паводзін;

3. стаўленне да паведамлення, яго ацэнку (або яе адсутнасць);

4. акцэнт пры канструяванні тэксту паведамлення.

Адрасат маўлення (чытач тэксту):

1. інтэрпрэтуе тэкст, у тым ліку ўскосныя і прыхаваныя сэнсы;

2. выпрабоўвае інтэлектуальнае, эмацыйнае і эстэтычнае ўздзеянні.

Прагматычны аналіз выкрывае гэтыя ўзаемадзеянні аўтара і чытача, усталёўвае меру карыснай інфармацыі ў тэксце, арыентуючыся на тыпалогію чытацкага адрасу.

Тэкст, калі разглядаць яго ў сістэме абагульненых функцыянальных катэгорый, кваліфікуецца як вышэйшая камунікатыўная адзінка. Гэта цэласная адзінка, якая складаецца з камунікатыўна-функцыянальных элементаў, арганізаваных у сістэму для ажыццяўлення камунікатыўнага намеру аўтара тэксту адпаведна маўленчай сітуацыі.

Тэкст рэалізуе структураванае прадстаўленую дзейнасць, а структура дзейнасці прадугледжвае наяўнасць суб'екта і аб'екта, працэсу, мэты, сродкаў яе дасягнення і выніку. Гэтыя кампаненты структуры дзейнасці адлюстроўваюцца ў розных паказчыках тэксту – змястоўна-структурных, функцыянальных, камунікатыўных.

Тэкст мае сваю мікра- і макрасемантыку, мікра- і макраструктуру. Семантыка тэксту вызначаецца камунікатыўнай задачай перадачы інфармацыі; структура тэксту – асаблівасцямі ўнутранай арганізацыі адзінак тэксту і заканамернасцямі ўзаемасувязі гэтых адзінак у рамках суцэльнага паведамлення (тэксту).

Адзінкамі тэксту з'яўляюцца: выказванне (рэалізаваная прапанова), міжфразавае адзінства (шэраг выказванняў, аб'яднаных семантычна і сінтаксічна ў адзіны фрагмент). Міжфразавыя адзінствы ў сваю чаргу аб'ядноўваюцца ў фрагменты-блокі, што забяспечваюць цэласнасць тэксту, дзякуючы рэалізацыі дыстантных і кантактных сэнсавых і граматычных сувязей. На ўзроўні кампазіцыйным вылучаюцца адзінкі якасна іншага плану – абзацы, параграфы, падраздзелы, раздзелы і інш.

Адзінкі семантыка-граматычнага (сінтаксічнага) і кампазіцыйнага ўзроўняў знаходзяцца ва ўзаемасувязі і ўзаемаабумоўленасці, у некаторых выпадках яны нават у “прасторавым” стаўленні могуць супадаць, накладваючыся адна на другую, напрыклад, міжфразавае адзінства і абзац, хоць пры гэтым яны захоўваюць свае ўласныя адметныя прыкметы.

З семантычнай, граматычнай і кампазіцыйнай структурай тэксту цесна звязаны яго стылявыя і стылістычныя характарыстыкі. Кожны тэкст выяўляе больш або менш ярка выяўленую функцыянальна-стылявую арыентацыю (навуковы тэкст, мастацкі і інш.) і валодае стылістычнымі якасцямі.

Стылістычныя якасці тэксту падпарадкаваныя тэматычнай і агульнай стылявой дамінанце, якая праўляецца на працягу ўсёй тэкставай прасторы.

Пабудова тэксту вызначаецца тэмай, інфармацыяй, умовамі зносін, задачай пэўнага паведамлення і абраным стылем выкладу.

Тэкст як маўленчы твор складаецца з паслядоўна аб'яднаных вербальных сродкаў (выказванняў, міжфразаваых адзінстваў). Аднак значэнні, зняволеныя ў тэксце, не заўсёды перадаюцца толькі вербальнымі сродкамі. Для гэтага існуюць і сродкі невербальныя; у межах выказвання і міжфразавага адзінства гэта можа быць парадак слоў, размяшчэнне частак, знакі пунктуацыі; для акцэнтавання значэнняў – сродкі вылучэння (курсіў, разрадка і інш.).

Н. М. Сысой

ПРАФЕСІЙНАЯ КАМПЕТЭНЦЫЯ ВЫКЛАДЧЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Прафесійна кампетэнтным можна назваць выкладчыка беларускай мовы як замежнай, які валодае сацыяльна-псіхалагічнай, камунікатыўнай і лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыямі і няспынна развівае іх.

Неабходнымі для выкладчыка беларускай мовы як замежнай з'яўляюцца такія характарыстыкі, як:

- майстэрства выкладчыка (актуалізацыя матывацыі і пастаянная гатоўнасць выкладчыка да павышэння прафесіяналізму);
- дыдактычныя здольнасці выкладчыка (да імправізацыі, да пазітыўнага ўздзеяння на дзейнасць студэнтаў);
- актыўная роля выкладчыка ў працэсе развіцця камунікатыўнай кампетэнцыі замежных студэнтаў (арганізацыя міжасобасных зносін);
- імідж выкладчыка (ён адначасова лідэр калектыва і партнёр, носьбіт агульначалавечых і маральна-этычных норм, характэрных для этнічнай суполкі, прыклад для пераймання);
- самаразвіццё асобы выкладчыка (сацыяльная актыўнасць, мабільнасць).

Сацыяльна-псіхалагічная кампетэнцыя прадугледжвае пастаянную неабходнасць памятаць, што навучэнец – прадстаўнік іншай культуры, іншага менталітэту, адрознага статусу, нормаў зносін, паводзін і традыцый. Выкладчык беларускай мовы як замежнай павінен быць асобай усебакова развітай і гарманічнай: спалучаць у сабе педагога і палітыка, псіхолога і сацыёлага, філосафа і культуролога.

Камунікатыўная кампетэнцыя мае на ўвазе ўменне правільна прадукаваць маналагічныя выказванні рознай ступені складанасці (апавяданне, апісанне; разважанне пры ўдзеле ў дыскусіі і г.д.); уменне удзельнічаць у дыялогу (карыстацца неабходнымі маўленчымі

стэрэатыпамі, характэрнымі для пэўных сітуацый побытавых зносін). Развіццё камунікатыўнай кампетэнцыі – працэс доўгачасовы і непарыўны. Па сваёй сутнасці названая кампетэнцыя з’яўляецца інтэграцыйнай і ўключае некалькі кампанентаў: камунікатыўныя ўменні ў маўленні, чытанні і пісьме; моўныя веды і навыкі валодання імі; лінгвакраіназнаўчыя веды для забеспячэння сацыялізацыі, сацыякультурнага фона, якія спрыяюць засваенню навучэнцамі нашай нацыянальнай культуры. Выкладчык беларускай мовы як замежнай павінен ведаць як замежную культуру, так і сваю нацыянальную, паколькі працэс засваення замежнай мовы і далейшае яе выкарыстанне праграмуецца як вырашэнне такіх праблем, як змест і структура лінгвакраіназнаўчай інфармацыі, крытэрыі адбору і прэзентацыі адпаведнага матэрыялу, яго засваенне і прымяненне навучэнцамі.

Выкладчыку беларускай мовы як замежнай неабходна вырашаць разнастайныя комплексныя задачы, якія патрабуюць сфарміраванасці такіх тыповых агульнапрафесійных уменняў і ведаў, як уменне вучыцца, быць падрыхтаваным да сумеснай прафесійнай дзейнасці, уменне працаваць з калектывам, праектаваць асабістую дзейнасць і дзейнасць калектыва. **Прафесійная самарэалізацыя** ўключае ўменні, якія дазваляюць выкладчыку весці педагагічную, даследчыцкую, перакладчыцкую дзейнасць на беларускай мове; уменні, звязаныя са здзяйсненнем светапоглядных, маральных, культурных задач. Апорнай сэнсавай характарыстыкай культуры асобы выкладчыка беларускай мовы як замежнай з’яўляецца культура працы, дзейнасці і сама дзейнасць філолага – гэта цэльнае і дасканалое выражэнне яго культуры, прафесійнае поле рэалізацыі гэтай культуры. Сапраўдны спецыяліст заўсёды будзе сваю дзейнасць як перспектыўную і для яго самога, і для мікрасоцыума (калектыву, у якім ён працуе; студэнтаў, якіх навучае).

Пад **лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыяй** разумеецца здольнасць здзяйсняць міжкультурную камунікацыю, якая базіруецца на ведах лексічных адзінак з нацыянальна-культурным кампанентам семантыкі і ўменнях адэкватнага іх выкарыстання ў сітуацыях міжкультурных зносін, а таксама ўменнях выкарыстоўваць фонавыя веды для дасягнення ўзаемапаразумення ў сітуацыях апасродкаваных і непасрэдных міжкультурных зносін.

Праблема інтэграцыі кампанентаў культуры ў працэс навучання замежным мовам даўно цікавіць даследчыкаў. Тэзіс пра непарыўнасць вывучэння замежнай мовы і азнаямлення з культурай краіны, мова якой вывучаецца на аўдыторных занятках, яе гісторыяй, сацыякультурнымі традыцыямі, асаблівасцямі нацыянальнага бачання свету народам-носьбітам з’яўляецца агульнапрызнаным у сучаснай лінгваметодыцы.

На сучасным этапе вырашальнае значэнне набывае той факт, што добры спецыяліст павінен валодаць замежнай мовай як сродкам

межкультурнай камунікацыі, што прадугледжвае неабходнасць фарміравання ў яго лінгвакраізнаўчай кампетэнцыі, якая з'яўляецца абавязковай часткай прафесійна-камунікатыўнай кампетэнцыі.

Лінгвакраізнаўчае выкладанне замежных моў, якое ставіць сабе за мэту вывучэнне мовы адначасова з вывучэннем культуры, заснавана на выкарыстанні адной з сацыяльных функцый мовы – кумулятыўнай. У гэтай функцыі мова выступае ў якасці звязнога кола паміж пакаленнямі, сховішча і сродка перадачы пазамоўнага калектыўнага вопыту: мова не толькі адлюстроўвае сучасную культуру, але і фіксуе яе папярэдні стан. Кумулятыўная функцыя характэрна для ўсіх моўных адзінак, аднак найбольш ярка яна праяўляецца ў лексіцы – у словах, фразеалагізмах, афарызмах. Згодна з дадзеным пунктам гледжання, у семантычнай структуры намінатыўных адзінак мовы прысутнічае экстралінгвістычны змест, які прама і непасрэдна адлюстроўвае нацыянальную культуру, што абслугоўваецца пэўнай мовай.

Спробы апісаць фонавыя веды тыповага носьбіта вывучаемай мовы і культуры неадначасова прадпрымаліся ў айчынных і замежных даследаваннях. Выкладчык беларускай мовы як замежнай для паспяховых зносінаў у тыповай для яго сітуацыі міжкультурнай камунікацыі павінен валодаць наступнымі раздзеламі фонавых ведаў:

- гісторыка-культурны фонам, які ўключае звесткі аб культуры грамадства ў працэсе яго гістарычнага развіцця;
- сацыякультурным фонам;
- этнакультурным фон, які змяшчае інфармацыю пра лад жыцця, нацыянальныя традыцыі, святы;
- семіятычным фонам, які змяшчае інфармацыю пра сімваліку, абазначэнні, асаблівасці замежнага асяроддзя.

Аналіз асноўных палажэнняў лінгвакраізнаўчай тэорыі слова дазваляе сцвярджаць, што атрыманне адэкватнага ўзаемапараўмення паміж камунікантамі ў сітуацыях міжкультурнай камунікацыі немагчыма без ведання лексікі з нацыянальна-культурным кампанентам семантыкі. Такім чынам, у навучальных мэтах неабходна вылучыць лінгвістычны кампанент лінгвакраізнаўчай кампетэнцыі, куды ўвайшлі б лексічныя адзінкі, якія найбольш выразна адлюстроўваюць культуру Беларусі.

Аналіз літаратуры па праблемах міжкультурнай камунікацыі дазваляе вылучыць веды і ўменні, якія складаюць сутнасць лінгвакраізнаўчай кампетэнцыі.

Пад лінгвакраізнаўчай кампетэнцыяй разумеецца здольнасць здзяйсняць межкультурную камунікацыю, якая базіруецца на ведах лексічных адзінак з нацыянальна-культурным кампанентам семантыкі і ўменнях адэкватнага іх выкарыстання ў сітуацыях межкультурных зносінаў, а таксама ўменнях выкарыстоўваць фонавыя веды для дасягнення ўзаемапараўмення ў сітуацыях апасродкаваных і непасрэдных межкультурных зносінаў.

Такім чынам, аналіз этнапсіхалінгвістычнага, лінгвістычнага і дыдактычнага аспектаў дазваляе сцвярджаць, што лінгвакраіназнаўчая кампетэнцыя выкладчыка беларускай мовы як замежнай з'яўляецца кампанентам яго прафесійна-камунікатыўнай кампетэнцыі і ўключае ў сваю структуру:

- асноўныя фонавыя веды тыповага адукаванага прадстаўніка вывучаемай лінгвакультурнай супольнасці, а таксама ўменні выкарыстоўваць фонавыя веды для дасягнення ўзаемапаразумення ў сітуацыях апасродкаваных і непасрэдных міжкультурных зносін;

- веданне лексічных адзінак з нацыянальна-культурным кампанентам значэння і ўменне адэкватна іх выкарыстоўваць у сітуацыях міжкультурнай камунікацыі;

- комплекс прафесійна-педагагічных уменняў, якія дазваляюць найбольш эфектыўна навучаць замежнай мове як сродку міжкультурных зносін.

М. В. Хоміч

МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ БЕЛАРУСАЎ І ПАЛЯКАЎ

Этыкет узнік як цырымонія дэманстрацыі іерархічнай улады, таму, калі мы часам чуем гэтыя слова, то ўяўляем каралеўскі двор, яго пышную прыгажосць і яскравасць. Старажытныя звесткі аб этыцы змяшчаюцца ў “Павучаннях Кагермі фараону Снофры”, аднак само слова “*этыкет*” узнікла ў Францыі і ўжываецца з часоў Людовіка XIV.

Што да сучаснага разумення паняццяў этыкі і этыкету, то “Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” (Мінск, 1999) падае іх наступным чынам:

Этыка – 1. філасофскае вучэнне аб маралі, яе развіцці, прынцыпах, нормах і ролі ў грамадстве. 2. Сукупнасць норм паводін, мараль якой-небудзь грамадскай групы.

Этыкет – устаноўлены парадак паводзін, формы абыходжання ў якім-небудзь асяроддзі, грамадстве.

Сёння ў грамадстве вылучаецца вялікая колькасць этыкетных знакаў. Агульнанацыянальныя знакі і знакі сацыяльнага асяроддзя (сацыяльнай групы, вузкага кола людзей) заўсёды нясуць важную інфармацыю: *свой* – *чужы*, *далёкі* – *блізкі*, *знаёмы* – *незнаёмы* і інш. Праблема правільнага выкарыстання этыкетных знакаў даўно цікавіла і працягвае цікавіць і лінгвістаў, і прадстаўнікоў іншых сацыягуманітарных навук.

У гэтым артыкуле мы прааналізуем асаблівасці маўленчага этыкету беларусаў, а таксама параўнаем некаторыя беларускія і польскія этыкетныя формулы.

У маўленчым этыкеце важна вылучыць правілы, якіх павінны прытрымлівацца суразмоўцы, паколькі ў непасрэдным кантакце тэкст нараджаецца спантанна і не падлягае хуткаму выпраўленню.

Такім чынам, вылучым правілы камунікацыі для моўцы:

1. Забараняецца сваім маўленнем шкодзіць адрасату (крыўдзіць, зневажаць, абражаць). Неабходна пазбягаць прамых негатыўных ацэнак асобы суб'ядніка, якія не спрыяюць дасягненню камунікатыўнай згоды.

2. Камуніканты павінны быць ветлівымі: неабходна ўлічваць узрост, пол, службовае і грамадскае становішча адрасата і іншыя яго сацыяльныя пазіцыі і ролі. Трэба добра ведаць, што можна сказаць добраму знаемаму ў неафіцыйных абставінах і што непажадана гаварыць мала знаемаму ў афіцыйных абставінах. Так, напрыклад, дырэктар можа адрасаваць сваё патрабаванне ў выглядзе просьбы; адмовіцца чалавек можа, выказаўшы пры гэтым аргумент сваёй занятасці: *На жаль, не магу бо прыязджае сястра, і я буду заняты.*

3. Моўцу не рэкамендуецца ставіць у цэнтр увагі сваё “я”, не навязваць суб'ядніку асабістых меркаванняў, трэба ўмець падтрымаць партнёра.

4. Моўцу прадпісваецца паставіць у цэнтр увагі слухача, улічваючы яго сацыяльныя ролі, асобу, дасведчанасць у прадмеце маўлення, ступені яго зацікаўленасці. Неабходна падтрымліваць увагу, узаемаразуменне, выкарыстоўваць міміку і жэсты: *Вам, відаць, будзе цікава даведацца, што...; Вы, зразумела, ведаеце, што...*

5. Рэкамендуецца ўжываць у размове кароткія фразы. Неабходна сачыць, каб слухач не стаміўся, даць яму адпачыць, выкарыстоўваць сродкі прыцягнення ўвагі, сродкі ўказання на сябе, апеляцыі да слухача: *Хацелася б яшчэ раз спыніцца на...; Зараз мы з вамі разгледзім...*

6. Моўца павінен памятаць, што слухач у непасрэдных зносінах не толькі чуе яго, але і бачыць, прымае мноства сігналаў невербальнай камунікацыі (жэсты, позы, міміку). Неабходна захаваць прынятую ў нацыянальнай і сацыяльнай культуры дыстанцыю паміж сабою і партнерам. Слухач павінен адчуваць, што моўца дасылае яму добразыхлівыя жэставыя сігналы, абуджае ў яго кантакт увагі і разумення.

Звернем увагу на некаторыя правілы, якія павінен выконваць слухач.

1. Неабходна перапыніць свае справы і ўважліва выслухаць тое, пра што паведамляе моўца. Зразумела, што і чалавек, які ўступае ў кантакт, павінен адчуваць, ці можна прыцягнуць увагу занятага чалавека.

2. Слухаючы, неабходна добразыхліва, з павагай і цяплява ставіцца да моўцы: слухаць тактоўна, уважліва і да канца.

3. Добразыхліва, з павагай слухаючы моўцу, неабходна пастарацца не перапыняць яго, не рабіць няслушных заўваг.

4. Неабходна звяртаць асаблівую ўвагу на моўцу, даючы яму магчымасць рэалізаваць свае камунікацыйныя намеры, падкрэсліць асабістую зацікаўленасць у прадмеце маўлення, мімікай, жэстамі пацвердзіць кантакт.

5. Не трэба рэагаваць на маўленне, скіраванае да іншага слухача.

Такім чынам, правілы для адрасанта і адрасата маўленчага акта цесна звязаны паміж сабой. Што да сацыяльных роляў камунікантаў, то яны таксама мае вялікае значэнне ў этыкеце маўлення, паколькі ў вызначэнні сацыяльнай ролі чалавека ў грамадстве вельмі важнымі з’яўляюцца паняцці *пазіцыі* і *функцыі*. Пазіцыя выяўляецца агульным становішчам у сацыяльным асяроддзі – пазіцыя дзіцяці, школьніка, студэнта, чалавека дарослага або састарэлага, бацькі, маці, сына, служачага, працоўнага і г. д. Для ўсіх гэтых відаў сацыяльных пазіцый характэрны спецыфічныя функцыі, пры гэтым тая ці іншыя сацыяльная роля ў свядомасці людзей звязана з пэўным узорам паводзінаў. Прааналізуем больш падрабязна, з якіх характарыстык чалавека складваецца яго сацыяльная роля.

Для нас важна ўлічваць найперш пастаянныя (сталыя) прыметы: пол, узрост, месца жыхарства, ступень адукаванасці, прафесію, становішча чалавека ў сям’і. Трэба адзначыць і тая асблівасці, якія назіраюцца ў маўленчым этыкеце палякаў – нашых заходніх суседзяў.

Паводле полу, вядома, адрозніваюць мужчын і жанчын. У беларускай мове для звароту да жанчыны ў афіцыйных абставінах выкарыстоўваюць часцей ветлівую форму “*спадарыня*”, для мужчыны – “*спадар*”.

– *Спадарыня Галіна, ці можна да Вас зайсці?*

У неафіцыйных зносінах выкарыстоўваюць словы адрознення па рымкуце полу:

– *Мужчына, калі ласка, дапамажыце мне!*

Пры звароце да хлопца / дзяўчыны, часцей за ўсё выкарыстоўваюцца выраз “*малады чалавек / дзяўчына*”.

Маўленчы этыкет палякаў кардынальна адрозніваецца ад беларускага. Так, напрыклад, пры звароце да жанчыны ці мужчыны яны заўсёды карыстаюцца выразам “*pan*” / “*pani*” калі зварот адбываецца ў афіцыйных абставінах ці ў грамадскім месцы:

– *Dobry wieczór. Jak się pan / pani ma?*

– *Świetnie!*

Польскім словам *pani, pan, państwo* адпавядаюць беларускія займеннікі *вам, ваша, вашае, вашая*.

– *Co u pana / pani słyszać?*

– *A nic nowego! Wszystko po staremu!*

Пры звароце да дзяўчыны часам карыстаюцца выразам “*dziewczyna / panienska*”.

У неафіцыйных зносінах маўленне больш свабоднае:

– *Cześć, jak się masz?*

– *Tak sobie.*

У польскай этыкетнай традыцыі не існуе імені па бацьку, ёсць толькі імя і прозвішча:

– *Jak się pan nazywa?*

– *Nazywam się Jan Kowalski.*

Словы *pan, pani, panstwo* выконваюць яшчэ адну функцыю: яны выкарыстоўваюцца з імем і (ці) прозвішчам, калі гавораць аб кім-небудзь, з кім суразмоўцы (ці хаця б адзін з іх) на “вы”, а таксама калі гавораць аб ім з незнаёмымі людзьмі:

– *Czy pan Marek Kolinowski jest w domu?*

– *Brat za chwilę wraca – powiedziała dziewczyna.*

У беларускай мове прынята называць малазнаёмага чалавека па формуле “імя + імя па бацьку”:

– *Добры дзень, Марына Сцяпанаўна, ці атрымаецца ў Вас заўтра працаваць замест мяне?*

– *Спадзяюся, усё будзе добра.*

Такая форма звароту да чалавека падкрэслівае павагу да яго асобы (ён старэйшы па ўзросце або займае больш высокае сацыяльнае становішча ў адрозненне ад свайго суразмоўцы).

Маўленчы этыкет прымушае пазбягаць прамога адмаўлення, выражаць яго завуалявана (*На жаль, я не магу...; Я б з вялікім задавальненнем, але...*), абавязкова аргументаваць свой адмаўленне (*Я не магу, бо...*), або сам аргумент, напрыклад, занятасці, выкарыстоўваць, як адмаўленне:

– *Прабач, ты не мог бы заўтра мне дапамагчы?*

– *Заўтра я іду да сястры!*

У польскай мове, калі пры выражэнні просьбы, моўца абавязкова кажа:

– *Przepraszam, czy może pan mi pomóc?*

Чалавек павінен спачатку ўпэўніцца, што ён не перашкаджае свайму суразмоўцу і папрасіць прабачэнне. Можна пачуць і просьбу, якая пачынаецца словамі *Proszę pana / pani.*

Ветлівасць просьбы забяспечваецца ў мове і вялікай колькасцю пытальных структур. “Пытанне” часам апелюе да магчымасцей адрасата: *Вы можаце (не можаце) паказаць?* Тое, што перад намі не пытанне, а ветлівая просьба, зразумела кожнаму.

Адным з найбольш стабільных паказчыкаў паспяховасці маўленчага акта з’яўляецца ступень выхаванасці і адукаванасці камунікантаў. Па гэтай прыкмеце людзі падзяляюцца на носьбітаў літаратурнай мовы і прастаноў. Заўважым, што гэтыя прыкметы не ізаляваныя адна ад другой, яны складаюцца разам, утвараючы так званыя ланчужок: інтэлігент старэйшага пакалення, вясковы чалавек з вышэйшай адукацыяй, хатняя гаспадыня і інш. Да сталых прыкмет суразмоўцаў дадаюцца пераменныя, сітуацыйныя. Іх мы таксама выкарыстоўваем кожны дзень: гэта пасажыр, пацыент, кліент, пакупнік і інш. Ад сталых прыкмет яны адрозніваюцца тым, што могуць хутка змяняцца.

У маўленчых паводзінах чалавека пастаянна адбываецца выкананне сацыяльных і сітуацыйных роляў, арыентацыя ў агульнасацыяльным становішчы і ў ролях адрасата, ацэнка афіцыйнасці і неафіцыйнасці камунікацыйнай сітуацыі.

Такім чынам, у маўленчых паводзінах кожны чалавек застаецца непаўторнай індывідуальнасцю, але ў той час знаходзіцца ў межах сацыяльных узаемадчынненняў з іншымі людзьмі. Веданне этыкетных норм з'яўляецца неабходным элементам у маўленні свядомага, адукаванага чалавека, бо ў гэтым адлюстроўваецца культура і выхаванне чалавека.

Асноўныя этыкетныя формулы ў беларускай і польскай мовах маюць шмат рысаў падабенства, нягледзячы на невялікія моўныя адрозненні і асаблівасці ўжывання, таму істотнае значэнне мае вывучэнне нарматыўнага выкарыстання гэтых канструкцый.

Н. У. Чайка

АНАЛІТЫЧНЫЯ ПАКАЗЧЫКІ СЕМАНТЫКІ ЭЛІПТЫЧНЫХ КАНСТРУКЦЫЙ

Пытанне пра фарміраванне семантыкі эліптычных канструкцый з'яўляецца актуальным у мовазнаўстве. Семантычную арганізацыю эліптычных сказаў на розных узроўнях сінтактыкі вывучалі многія даследчыкі [1, 4, 5, 7]. А вось пытанню пра паказчыкі значэння названых канструкцый прысвечаны адзінкавыя працы [2, 3]. Патрабуюць дэталёвага вывучэння ўзроўні і сродкі фарміравання семантыкі эліптычных канструкцый.

Аб'ект даследавання – прэдыкатыўныя адзінкі, што выконваюць функцыю паказчыка семантыкі эліптычнага сказа. Сказы з пропускам дзеяслова маюць неадназначны характар, і таму патрабуюць абавязковых пазасказавых (у тым ліку і суперсінтаксічных) сродкаў размежавання іх значэння. Пры даследаванні намі выкарыстоўваўся апісальны метада і элементы кампанентнага аналізу.

Фарміраванне семантыкі эліптычных канструкцый можа ажыццяўляцца на ўсіх узроўнях, у тым ліку і на суперсінтаксічным. У якасці паказчыкаў выкарыстоўваюцца самыя розныя сродкі. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца *прэдыкатыўныя суперсінтаксічныя паказчыкі*, што прадстаўлены дзвюма сінтаксічнымі адзінкамі – поўнай і эліптычнай канструкцыямі.

Значэнне эліптычнага сказа з'яўляецца недастатковым без кантэксту, і таму для канчатковай канкрэтызацыі семантыкі сказа патрабуюцца сродкі суперсінтаксічнага ўзроўню. Прэдыкатыўныя адзінкі найбольш поўна ўдакладняюць семантыку сказа і дазваляюць пазбягаць двухсэнсоўнасці, якая нярэдка назіраецца ў эліптычных канструкцыях. Напрыклад, двухсэнсоўнасць можа назірацца ў эліптычных сказах *А цяпер – то адзін, то другі, і ўсё больш з начальства* (А. Петрашкевіч); *Хай мо хто б маладзейшы* (І. Мележ); *У цябе ж сэрца* (А. Дударэў). Гэты факт яшчэ раз абвяргае сцвярджэнне аб тым, што эліптычныя канструкцыі з'яўляюцца дастатковымі і не маюць патрэбы ў кантэксце.

Акрамя таго, паміж эліптычным сказам і сказам-паказчыкам фарміруюцца пэўныя логіка-семантычныя адносіны. Характар названых

адносін абумоўлены семантыкай імпліцытна (у эліптычных канструкцыях) і экспліцытна (у поўных сказах) выражаных кампанентаў. Логіка-семантычныя адносіны выконваюць важную ролю ў канкрэтызацыі семантыкі эліптычнай канструкцыі: яны прадвызначаюць значэнне апушчанага дзеяслова і канструкцыі ў цэлым. Названыя адносіны залежаць ад характару актантаў і сірканстантаў паказчыка і эліптычнай канструкцыі. Намі вылучаны некалькі тыпаў адносін паміж эліптычнай канструкцыяй і сказам-паказчыкам.

Эліптычныя канструкцыі, што змяшчаюць *лагічны вывад*, сустракаюцца даволі часта. Семантычныя адносіны паміж эліптычнай канструкцыяй і поўнай узаемаабумоўленыя: поўны сказ (паказчык) канчаткова фарміруе семантыку эліптычнага сказа, а эліптычны сказ змяшчае лагічны вывад на аснове паказчыка. Пры гэтым эліптычныя сказы з'яўляюцца семантычна неадназначнымі без кантэксту. Напрыклад, семантыка эліптычных сказаў *Самы момант якую-небудзь свабодную пасаду* (А. Макаёнак); *Хай мо б хто маладзейшы?..* (І. Мележ); *Ну але ў еты год трохі, трохі – у другі...* (І. Мележ) не можа сфарміравацца ў дадзеным выпадку да канца без паказчыка – поўнага сказа. А пры яго далучэнні эліптычныя сказы набываюць семантычна завершаны характар: – *Цяпер жа, кажуць, пустых кабінетаў многа. Самы момант – якую-небудзь свабодную пасаду...* (А. Макаёнак); *Нацягалася я за канём! – У голасе яе пачулася пакорлівая просьба: – Хай мо б хто маладзейшы?..* (І. Мележ); – *У хаце – холодно, цесно. – Што дамавіна, то дамавіна... Ну, але ў гэты год – трохі, трохі – у другі...* (І. Мележ). Акрамя таго, эліптычныя канструкцыі ў прыведзеных прыкладах змяшчаюць выразны вывад: у адпаведнасці з законам дастатковых падстаў, семантычны паказчык выконвае функцыю пасылкі. Названыя логіка-семантычныя адносіны фарміруюцца рознымі шляхамі: на аснове агульнай атрыбутыўнай прыкметы *холодно – дамавіна* (3), лексічнай тоеснасці *пусты кабінет – свабодная пасада* (1) і фактаў, якія супрацьпастаўлены адзін аднаму *нацягалася – ø маладзейшы* (2).

Эліптычны сказ *І, ведаеце, не трэба так заўзята* (А. Петрашкевіч) без семантычнага паказчыка невыразны. Сірканстант спосабу дзеяння *заўзята* недастатковы для фарміравання значэння і можа спалучацца з дзеясловамі розных груп – дзеянне, маўленчыя працэсы і інш. Таму ў гэтым выпадку проста неабходны семантычны паказчык: *Мухіна (разгублена). На распрацоўку гэтай ідэі мы загубілі столькі часу і сродкаў... І, ведаеце, не трэба так заўзята...* (А. Петрашкевіч). Пры далучэнні паказчыка – поўнага сказа – выразна праяўляецца семантыка канструкцыі. Акрамя таго, эліптычны сказ змяшчае лагічны вывад на аснове супярэчнасці кампанентаў *распрацавалі – не трэба заўзята*. Эліптычны сказ *Да ўсіх – з павагай у сяле* (Н. Гілевіч) таксама патрабуе ўдакладнення, паколькі змяшчае ў сабе элементы эліптычнага і кантэкстуальнага сказа: *Альжбэта*

Францаўна Кудзёлка... Разводка быццам бы..., але // Па ўсім відаць, што не свісцёлка... // Да ўсіх – з павагай у сяле... (Н.Гілевіч). Паміж паказчыкам і эліптычным сказам выражаецца лагічны вывад на аснове семантычнай тоеснасці *не свісцёлка – з павагай*.

Эліптычны сказ *А цяпер – то адзін, то другі, і ўсё больш з начальства* (А. Петрашкевіч) таксама патрабуе канкрэтызацыі. Семантычныя суб'екты *адзін*, і атрыбутыўны кампанент *з начальства* не здольны самастойна сфарміраваць семантыку сказа. Пры далучэнні паказчыка *Бывала ж хваробы такой не было. А цяпер – то адзін, то другі, і ўсё больш з начальства* (А. Петрашкевіч) семантыка становіцца завершанай. У дадзеным выпадку эліптычны сказ змяшчае лагічны вывад на аснове семантыка-сінтаксічных адносін супярэчных кампанентаў, адзін з якіх эліпсаваны: *хваробы не было – ø то адзін, то другі*.

Эліптычны сказ *У цябе ж – сэрца* (А. Дударэў) не можа ўспрыняцца без канкрэтызацыі з адпаведнай семантыкай. Пры далучэнні паказчыка сказ становіцца выразным: *Нельга табе. У цябе ж – сэрца* (А. Дударэў). Паміж эліптычным сказам і паказчыкам фарміруецца вывад на аснове дастатковых падстаў: *баліць сэрца → нельга хвалявацца*.

Часам паміж эліптычным сказам і паказчыкам узнікаюць **прычынна-выніковыя** адносіны. Эліптычны сказ *Мне – Мацераю Божаю яна* (Т. Бондар) увогуле не можа функцыянаваць без канкрэтызатара *Каб дзень ад воч цямрэчай неадрыўнай, Каб не ўсчалася, не прыйшла вайна...// Мне Мацераю Божаю яна* (Т. Бондар). Акрамя таго, паміж эліптычным сказам і паказчыкам усталяўваюцца прычынна-выніковыя адносіны. Эліптычны сказ *Сюды – не сорам з “кірмашу”* (Н. Гілевіч) таксама з'яўляецца семантычна недастатковым. Далучэнне канкрэтызатара тут з'яўляецца неабходным: *Мясціна слаўная на зайздрасць...// Сюды – не сорам з “кірмашу”...// Ну што ж, вярнуся ў хату зараз –// Скажу таксама Тамашу...* (Н. Гілевіч). Пры гэтым эліптычны сказ змяшчае выражаны вывад у дачыненні да паказчыка.

Эліптычныя сказы *Лепш у цеснаце, чым у адзіноце* (А. Макаёнак) і *На коп'і яго!* (А. Макаёнак) падобныя паміж сабой. Абодва яны маюць меншую ступень семантычнай абумоўленасці сродкамі знешняга кантэксту. У прыкладах не называецца толькі семантычны суб'ект, а гэта не з'яўляецца падставай для кваліфікацыі канструкцыі як семантычна неадназначнай. Аднак пры гэтым паміж эліптычным сказам і паказчыкам фарміруюцца прычынна-выніковыя адносіны: *Кейт ашукаў нас! Здрадзіў нам! На коп'і яго!* (А. Макаёнак); *Трэба многа дзетачак, Верачка. Лепш у цеснаце, чым у адзіноце* (А. Макаёнак).

Эліптычныя канструкцыі, што **ўдакладняюць змест паказчыка**, вызначаюцца адметнасцю. Звычайна канкрэтызатар (поўны сказ) змяшчае мінімальную колькасць інфармацыі, а эліптычны сказ, нягледзячы на структурную непаўнату, удакладняе яго і нярэдка пашырае змест. Таксама

ўдакладненне паміж аналітычным паказчыкам і эліптычнай канструкцыяй можа змяшчаць семантычную неадпаведнасць.

Эліптычныя сказы, якія ўдакладняюць змест паказчыка, маюць элемент кантэкстуальнасці. Звычайна эліптычны сказ змяшчае разгорнутае паведамленне ў дачыненні да канкрэтызатара. У канструкцыях *Аднойчы разважалі, // Колькі хто жацеў бы Жыць на свеце. // Матылі – пакуль цвітуць кветкі, // Птушкі – пакуль іх носяць крылы, // Звяры – пакуль іх кормяць ногі, // Дрэвы – пакуль на сваіх плячах трымаюць неба* (М. Танк) эліптычная частка змяшчае ўдакладненне, пашыранае даданай часткай. Па сутнасці гэты сказ можна кваліфікаваць і як кантэкстуальны няпоўны, аднак наяўнасць даданай часткі робіць кваліфікацыю неадназначнай. Наступны прыклад адназначна з'яўляецца эліптычнай канструкцыяй, больш таго, ён мае патрэбу ў абавязковым далучэнні паказчыка: *Хто – з суседам, // Што каля боку, хто – праз стол, // Хто – сам з сабой, хто – з цэлым светам... // Усе гавораць! А пра што? (Н. Гілевіч)*. Паказчык *Усе гавораць! А пра што?* мае элементы кантэкстуальнага эліпіса і ўдакладняе эліптычную частку, што змяшчае толькі семантычны аб'ект і суб'ект. Самі па сабе суб'екты і аб'екты не здольны сфарміраваць семантыку эліпсаванага дзеяслова, а тым больш такую тонкую ці складаную, як маўленчая дзейнасць. Эліптычны сказ *Словы, словы – нібы з канвеера... // А навокал – вецер гуляў* (В. Зуёнак) таксама патрабуе семантычнай канкрэтызацыі. Эліптычны сказ удакладняе паказчык: *Шар зямны да вачэй абклеены: // У навінах – як дошка аб'яў. // Словы, словы – нібы з канвеера... // А навокал – вецер гуляў...* (В. Зуёнак). Сказ *Хто – ўпарта! Над зорнаю прорваю, // Хто – распачна – сцежкамі слёз* (Т. Бондар) увогуле з'яўляецца семантычна мнагазначным. Суб'ект і сірканстант названай канструкцыі могуць змяшчаць дзеясловы з рознай семантыкай. Аднак пры далучэнні паказчыка семантыка сказаў становіцца надзвычай выразнай: *Жылі і жывём усім, // Чым жыццё нас адорвае, // Свой крыж несучы, быццам лёс. // Хто – ўпарта! Над зорнаю прорваю, // Хто – распачна – сцежкамі слёз* (Т. Бондар).

Сустракаюцца эліптычныя канструкцыі, якія, акрамя ўдакладнення, змяшчаюць элементы далучэння. У канструкцыях *Будзе што наглядзець. Есць нямала навін. // Я – з Чырвон-гарадка, можа, сорак хвілін* (П. Броўка) эліптычны сказ далучаецца да паказчыка, і ў сукупнасці яны фарміруюць неабходную семантыку.

Сказ *На мой прывет – глухі адказ!* (Р. Баравікова) з'яўляецца ў большай ступені самастойным, чым папярэднія, аднак пры далучэнні паказчыка паміж канструкцыямі фарміруюцца пэўныя логіка-семантычныя адносіны: *Чамусьці ўзяў і ўсё парушыў. // На мой прывет – глухі адказ* (Р. Баравікова). Паміж паказчыкам і эліптычным сказам прысутнічае элемент імпліцытнасці, бо эліптычны сказ у дадзеным кантэксце ўжываецца з нетыповай для сябе семантыкай. А вось сказ *Хату бацько*

паможа (І. Мележ) змяшчае тыповае ўдакладненне ў дачыненні да паказчыка: *А бяду агораем: прынясу сёе-тое. Скрыню поўную, карову. Хату бацько паможа* (І. Мележ). Эліптычны сказ *Злая сіла – на цёмны лес* (В. Зуёнак) можа ўжывацца з любым кантэкстам. Аднак канкрэтызатар удакладняе суб'ект, у дачыненні да якога ўжываецца названая канструкцыя: *Я за тое, каб вораг! З пацалункамі заўтра не лез, – //Хай ён там застаецца ва ўчора:// Злая сіла – на цёмны лес* (В. Зуёнак).

Эліптычны сказ *І наўздагонку – лістапад!* (Р. Баравікова) таксама мае пэўную ступень самастойнасці. Аднак ён удакладняе значэнне паказчыка і змяшчае элементы далучэння: *Бягу!// Чаго стаяць пад грушай?// І наўздагонку – лістапад!..* (Р. Баравікова). Эліптычны сказ *І ўсцяж баразны – араты* (В. Зуёнак) змяшчае не толькі значэнне ўдакладнення ў дачыненні да паказчыка, але і адценне вылучэння гэтага факта сярод іншых: *Як Бог, як сусвету ўладар –// Любуюся ў ілюмінатар: // То вёска праскоча між хмар!// І ўсцяж баразны – араты* (В. Зуёнак). Сустракаюцца выпадкі, калі эліптычны сказ цалкам паясняе значэнне спецыфікатара, і семантычная сувязь паміж імі ў такім выпадку ўзаемаабумоўленая. Гэта адбываецца часцей за ўсё тады, калі паказчык мае недзеяслоўны спосаб выражэння прэдыката: *Дарма, цётка! Мы да вас па-добраму...* (В. Быкаў). У дадзеным выпадку паказчыкам выступае безасабовы сказ, граматычная аснова якога выражана словам катэгорыі стану.

Семантычныя адносіны паміж сказамі *А тут – улась, не крані яго. А сам – за змеявік ды пад ногі...* (І. Мележ) з'яўляюцца больш складанымі. Тут, акрамя функцыі ўдакладнення, эліптычны сказ выконвае функцыю трэцяга кампанента ў структуры сужэння: *улась – не крані – а сам – за змеявік*. Канструкцыя *Калі што – кулямётам* (В. Быкаў) з'яўляецца семантычна недастатковай. Пры далучэнні паказчыка семантыка эліптычнага сказа ўдакладняецца, і паміж канструкцыямі ўсталёўваюцца логіка-семантычныя адносіны ўдакладнення: *Давайце я схаджу, – сказаў ён проста, нібы гутарка ішла аб якой драбязе. – Калі што – кулямётам* (В. Быкаў).

Удакладненне семантыкі эліптычнага сказа можа адбывацца спосабам **семантычнай неадпаведнасці** кампанентаў. Названы спосаб таксама з'яўляецца пашыраным у мастацкіх і публіцыстычных творах. Удакладненне спецыфікатара спосабам неадпаведнасці з'яўляецца экспрэсіўным, ёмістым, бо супастаўляюцца дэнататы дзвюх канструкцый – поўнай і эліптычнай. Прычым паміж эліптычным сказам і аналітычным паказчыкам сінтаксічная сувязь самая розная. Эліптычны сказ *Не канешне – на вашага п'янага Мікалая!* – сказаў Міканор (І. Мележ) з'яўляецца семантычна недастатковым без канкрэтызатара. Сірканстант часу *на вашага п'янага Мікалая* з'яўляецца недастатковым для фарміравання семантыкі эліптычнай канструкцыі. Пры далучэнні паказчыка *Нічога, уважу!* *Не канешне – на вашага п'янага Мікалая!* – сказаў Міканор

(І. Мележ) змест эліптычнай канструкцыі становіцца выразным. Семантычная выразнасць фарміруецца за кошт супастаўлення кампанентаў *уважу – не на Мікалая*, якія не адпавядаюць адзін аднаму. Аднак змест эліптычнай канструкцыі па форме з’яўляецца адмоўным, а па функцыі – сцвярдзальным. Таму ёсць усе падставы сцвярджаць, што эліптычны сказ валодае пэўнай імпліцытнасцю: змест яго ў кантэксце адрозніваецца ад анталагічнага. Такія прыёмы нярэдка ў сучаснай беларускай мове, бо надаюць эліптычнаму сказу большую ступень экспрэсіўнасці, што дазваляе функцыянаваць названым сказам у тыповай функцыі. Сказ *А то кеб з чужым – мірно!* (І. Мележ) з’яўляецца адносна самастойным. Самастойнасць яго абумоўлена тым, што ў яго склад уваходзяць дэлібератыўны аб’ект з *чужым* і сірканстант *мірно*. Спалучэнне гэтых двух кампанентаў дазваляе прадвызначыць катэгарыяльную семантыку апушчанага дзеяслова – гэта пэўныя стасункі паміж аб’ектамі. Аднак характар гэтых адносін можна ўдакладніць толькі пры дапамозе паказчыка: *Тут і ў сям’і грызешся вечно, брат брата за горло бярэ! А то каб з чужым – мірно! Смех, ды і годзе* (І. Мележ). Паказчык дае магчымасць вызначыць, што ў эліптычным сказе апушчаны дзеяслоў са значэннем *жыць*. Што датычыць семантычных адносін, то эліптычны сказ удакладняе змест паказчыка. Удакладненне гэта адбываецца за кошт спалучэння неадпаведных дэнататыўных фактаў *сварыцца (грызешся) – мірно*. Прычым сам па сабе паказчык таксама характарызуецца зместавай недастатковасцю, і толькі пры дапамозе эліптычнай канструкцыі фарміруецца цэласная семантыка. На гэтай падставе можна зрабіць выснову, што семантычная сувязь паміж эліптычнай канструкцыяй і аналітычным паказчыкам узаемаабумоўленая і двухбаковая.

Эліптычны сказ *А наважаны Сяргей Міхайлавіч на чужым гарбу – у рай* (А. Дзялендзік) з’яўляецца таксама недастатковым у семантычным плане. Перад намі адзін дэнатат, і без параўнання з іншым мы не можам меркаваць аб семантычных адносінах паміж структурамі. Нават наяўнасць суб’екта (Сяргей Міхайлавіч) і сірканстантаў спосабу дзеяння і месца не прадвызначае канчатковую семантыку эліптычнага сказа. А далучэнне паказчыка канчаткова фарміруе значэнне апушчанага дзеяслова: *Зязюля мае свае перакананні і стойка іх абараняе. А наважаны Сяргей Міхайлавіч на чужым гарбу – у рай* (А. Дзялендзік). Акрамя таго, удакладненне семантыкі эліптычнага сказа адбываецца за кошт спалучэння несупаставімых дэнататыўных фактаў. Адносіны неадпаведнасці могуць фарміравацца і пры ўмовах семантычнай трансфармацыі: *Зручная ў цябе пазіцыя – за людзей, для іх дабрабыту. А тэхнакрат Ляшчук – за бяздушныя агрэгаты* (А. Дзялендзік).

І зусім рэдка сустракаюцца канструкцыі, дзе **эліптычны сказ звужае семантыку** паказчыка. Адносіны звужэння інфармацыі ўсталёўваюцца паміж прэдыкатам паказчыка і сірканстантам эліптычнага сказа. Калі

ўлічыць той факт, што ў эліптычных сказах другаснае прэдыцыраванне фарміруецца невербальнымі сродкамі, то можна сцвярджаць, што першасны і другасны прэдыкаты фарміруюць паміж сабой пэўныя адносіны. Названыя канструкцыі маюць і структурную адметнасць – эліптычны сказ звычайна змяшчае мадальныя дзеясловы і прэдыкатыўныя прыслоўі. Менавіта названыя словы і ўдакладняюць змест паказчыка шляхам звужэння інфармацыі. І яшчэ адна адметнасць – эліптычныя сказы ў такіх канструкцыях маюць большую ступень самастойнасці, чым папярэднія. Напрыклад, эліптычны сказ *Трэба ў лес* (В. Быкаў) змяшчае выразную семантыку перамяшчэння ў прасторы. Аднак семантычны суб'ект удакладняецца толькі пры дапамозе спецыфікатара: *Мне тут болей нельга. Трэба ў лес* (В. Быкаў). Прэдыкатыўнае прыслоўе *трэба* звужае кола дзеясловаў, якія б маглі ўжывацца на месцы апушчанага дзеяслова. Пры гэтым, натуральна, удакладняецца і звужаецца семантыка дзеяслова. Прычым у гэтым прыкладзе і спецыфікатар мае сінтаксічны нуль, семантычны модуль якога *быць, знаходзіцца*.

Як бачна, аналітычныя паказчыкі з'яўляюцца неабходнымі для фарміравання семантыкі эліптычнага сказа. Без канкрэтызатара эліптычны сказ з'яўляецца семантычна неадназначным і не можа функцыянаваць у мове.

Літаратура

1. Адилова, З. Ш. Эллиптические предложения / З. Ш. Адилова // Изв. АН КазССР. Сер. филол. – Алма-Ата, 1988. – № 3. – С. 54–60.
2. Артюшков, И. В. К вопросу о соотношении прерванных и неполных предложений / И. В. Артюшков // Предложение как многоаспектная единица языка: рус. яз.: межвуз. сб. науч. тр. / Моск. гос. пед. ин-т; под ред. В. В. Бабайцевой. – М., 1984. – С. 54–64.
3. Вардуть, И. Ф. К вопросу о явлении эллипсиса / И. Ф. Вардуть // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения: докл. на конф. по теорет. проблемам синтаксиса / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М., 1969. – С. 59–70.
4. Винокур, Т. Г. Об эллиптическом словоупотреблении в современной разговорной речи / Т. Г. Винокур // Развитие лексики современного русского языка: сборник / под ред. Е. А. Земской, Д. И. Шмелёва. – М., 1965. – С. 29–38.
5. Дубовцева, Т. Ф. Семантизация эллиптических конструкций как условие их функционирования в диалоге / Т. Ф. Дубовцева; отв. ред. Л. И. Баранникова. – Саратов, 1998. – 84 с.
6. Дубовцева, Т. Ф. Условия функционирования эллиптических конструкций: на материале рус. и англ. речи / Т. Ф. Дубовцева // Особенности функционирования разноразрядных единиц языка: межвуз. науч. сб. / Саратов. ун-т; редкол.: Л. И. Баранникова (отв. ред.) [и др.]. – Саратов, 1988. – С. 71–76.
7. Золотова, Г. А. К вопросу о неполных предложениях / Г. А. Золотова // Русский язык: сборник трудов / редкол.: Л. Ю. Максимов [и др.]. – М., 1975. – С. 106–118.

ПРЫНЦЫПЫ НАВУЧАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Прынцыпы навучання – гэта зыходныя палажэнні, якія ў сваёй сукупнасці вызначаюць патрабаванні да вучэбнага працэсу ў цэлым і да яго складнікаў: мэтаў, задач, метадаў, сродкаў, арганізацыйных форм, працэсу навучання. Яны належаць да базісных катэгорый метадыкі, а іх рэалізацыя ў вучэбным працэсе забяспечвае яго эфектыўнасць. Прынцыпы навучання з’яўляюцца адлюстраваннем і абагульненнем наяўных у прыродзе заканамернасцей. Гэтая акалічнасць паслужыла падставай для парадаксальнага, на першы погляд, сцвярджэння аб тым, што “прынцыпаў у прыродзе няма; у прыродзе існуюць толькі заканамернасці. Спасцігаючы законы прыроды і імкнучыся да іх эфектыўнага выкарыстання, чалавек вылучае на іх аснове прынцыпы...” (Пасов 1977, с. 105).

Але колькі існуе прынцыпаў навучання? Аднозначнага адказу на гэтае пытанне не існуе. У розных працах прыводзяцца звесткі амаль аб сарака прынцыпах навучання. Не існуе і агульнапрынятай класіфікацыі прынцыпаў. Адным з магчымых падыходаў да класіфікацыі прынцыпаў навучання з’яўляецца спасылка на базісныя для метадыкі навукі, на якія выкладчык арыентуецца ў сваёй працы. Усе прынцыпы з’яўляюцца ўзаемазвязанымі і ўтвараюць адзіную сістэму, закліканую забяспечыць дасягненне пастаўленых мэтаў навучання. У той жа час можна вылучыць прынцыпы (або групы прынцыпаў), якія адыгрываюць вядучую ролю ў пэўных умовах навучання. Так, у нашы дні вядучым метадычным прынцыпам робіцца прынцып камунікацыйнасці, які забяспечвае практычную скіраванасць заняткаў, арыентавальных на авалоданне маўленчай дзейнасцю ў абранай сферы зносін.

У метадыцы прынцыпы навучання падзяляюцца на 4 групы: дыдактычныя, лінгвістычныя, псіхалагічныя, уласна-метадычныя.

Дыдактычныя прынцыпы адлюстроўваюць асноўныя палажэнні тэорыі навучання і выхавання, якія распрацаваны ў дыдактыцы. На іх заснавана выкладанне розных дысцыплін. Да дыдактычных прынцыпаў адносяцца:

1. Прынцып свядомасці. Разуменне навучэнцамі зместу беларускага маўлення, а таксама вывучэння адзінак беларускай мовы і спосабаў іх выкарыстання будзе больш трывалым тады, калі чалавек вывучае мову свядома.

2. Прынцып актыўнасці. Заклучаецца ў асэнсаваным засваенні моўных з’яў, правілаў, законаў і актыўным прымяненні ведаў на практыцы. Прадугледжвае неабходнасць маўленчай актыўнасці навучэнцаў у працэсе заняткаў. Асноўнымі крыніцамі актыўнасці з’яўляюцца мэты, матывы, інтарэсы.

3. Прынцып нагляднасці. Рэалізацыя гэтага прынцыпу ў навучанні – адна з умоў дасягнення свядомасці засваення новага матэрыялу. Нагляднасць павышае цікавасць, робіць навучанне больш лёгкім, дазваляе вылучыць на занятках галоўнае, сканцэтраваць увагу на пэўных з’явах.

4. Прынцып даступнасці. Патрабуе, каб адбор матэрыялу для вывучэння ажыццяўляўся з улікам узроставых і псіхалагічных асаблівасцей навучэнцаў, узроўню іх агульнага развіцця і падрыхтоўкі. Для яго паспяховай рэалізацыі неабходна кантраляваць працэс засваення матэрыялу, пры планаванні заняткаў улічваць узровень ведаў навучэнцаў, правяраць пры дапамозе кантрольных пытанняў і заданняў, наколькі матэрыял трывала засвоены, і пры неабходнасці ўносіць карэктывы ў план заняткаў.

5. Прынцып трываласці. Яго сутнасць заключаецца ў захаванні матэрыялу ў памяці і магчымасці яго прымянення ў розных сітуацыях.

Трывала засвойваецца той матэрыял, які навучэнцы могуць прымяніць для вырашэння камунікацыйных задач. Таму матэрыял, які вывучаецца на занятках у розных кантэкстах павінен паўтарацца на працягу ўсяго курса. Пры тлумачэнні новага матэрыялу неабходна ствараць асацыятыўныя сувязі з рознымі сферамі чалавечай дзейнасці.

6. Прынцып міжпрадметнай каардынацыі. Заключаецца ва ўзгадненні розных дысцыплін з мэтай выключэння іх дубліравання. На занятках са студэнтамі філолагамі міжпрадметная каардынацыя можа мець дачыненне да профільных дысцыплін – тэорыі мовы і практыкі мовы. Пажадана, каб тэорыя і практыка суадносіліся ў разумных межах.

7. Прынцып міжкультурнага ўзаемадзеяння. Прадугледжвае стварэнне ў працэсе навучання розных этнічных стэрэатыпаў, выяўленне і ўлік нацыянальна-культурных асаблівасцей навучэнцаў, выкліканых традыцыямі і асаблівасцямі іх паводзін, правільны выбар стылю педагагічных зносін, пашырэнне агульнага кругагляду навучэнцаў шляхам узаемаабмену інфармацыяй паміж прадстаўнікамі розных культур.

Лінгвістычныя прынцыпы.

1. Прынцып сістэмнасці. Мова разглядаецца як сістэмнае ўтварэнне, якое складаецца з узаемазвязаных элементаў. Рэалізацыя гэтага прынцыпу заключаецца ў неабходнасці фарміраваць у свядомасці навучэнцаў уяўленне аб мове як цэласнай сістэме, вывучаць граматыку ў арганічнай сувязі з лексікай, вывучаць марфалогію на сінтаксічнай аснове.

2. Прынцып канцэнтрызму. Яго сутнасць у такім адборы лексіка-граматычнага матэрыялу, пры якім забяспечваецца зварот да ўжо вывучанага матэрыялу з паступовым яго паглыбленнем і пашырэннем.

3. Прынцып размежавання з’яў на ўзроўні мовы і маўлення. Заключаецца ў тым, што на занятках значная ўвага павінна звяртацца на авалоданне маўленнем і рознымі відамі маўленчай дзейнасці.

4. Функцыянальны прынцып адбору і прэзентацыі моўнага матэрыялу. Сутнасць функцыянальнага падыходу заключаецца ў тым,

што граматыка павінна быць падпарадкавана камунікацыйнай дзейнасці і выступаць не мэтай, а толькі сродкам навучання, таму навучанне граматычнай структуры павінна пачынацца з агульнай устаноўкі на яе функцыянальную накіраванасць.

Функцыянальны падыход вызначае арганізацыю вучэбнага матэрыялу, які павінен быць скампанаваны так, каб з яго дапамогай можна было пабудаваць асэнсаванае маўленне. Моўны матэрыял пажадана ўводзіць у залежнасці ад яго важнасці для камунікацыі, распаўсюджанасці дадзенай з’явы ў мове і іншых фактараў. Пры неабходнасці сістэматызацыі матэрыялу ўводзяцца ўрокі-абагульненні.

5. Прынцып стылістычнай дыферэнцыяцыі. Мае на ўвазе ўлік у працэсе навучання моўных і маўленчых асаблівасцей, характэрных для пэўнага стылю маўлення. Навучэнец павінен умець растлумачыць выбар тых або іншых моўных сродкаў у адпаведнасці са стылем.

Псіхалагічныя прынцыпы.

1. Прынцып матывацыі цесна звязаны з камунікацыйна дзейным падыходам да навучання. Матывы – гэта пабуджэнне да дзейнасці, звязанае з задавальненнем чалавечых патрэб. Матывацыя можа быць:

- пазнаваўчай (накіравана на змест прадмета і авалоданне ім);
- прадметна-функцыянальнай (выхаванне навучэнцаў у прафесійных мэтах);
- забаўляльнай (вывучэнне мовы для прагляду фільмаў, азнаямлення з аўдыёзапісамі, цікавымі мясцінамі Беларусі);
- вучэбнай (для павышэння ўласнай адукацыі).

2. Прынцып пазтаннага фарміравання ведаў, уменняў і навыкаў. Вызначае дынаміку змяненняў структуры маўленчай дзейнасці ў працэсе навучання. Пры рэалізацыі прынцыпу вылучаюцца 4 этапы фарміравання маўленчых навыкаў і ўменняў:

1. азнаямляльны (паведамленне базавых ведаў, увядзенне асноўных маўленчых узораў, граматычных мадэляў і правілаў);
2. стандартызацыі (фарміраванне маўленчых навыкаў у выніку выканання падрыхтоўчых і маўленчых практыкаванняў);
3. варыятыўны (удасканаленне маўленчых навыкаў і фарміраванне маўленчых уменняў у пэўных сітуацыях);
4. творчы (далейшае развіццё маўленчых уменняў, перанос набытых ведаў у сітуацыі не толькі вучэбнага характару).

3. Прынцып уліку індывідуальных асаблівасцей навучэнцаў. У працэсе навучання неабходна ўлічваць асаблівасці навучэнцаў з мэтай максімальнай індывідуалізацыі навучання. У методыцы шырока пашыраны тры віды індывідуалізацыі:

- асобасная (у працэсе навучання ўлічваюцца такія паказчыкі, як светапогляд, жаданні, інтарэсы, эмоцыі, пачуцці навучэнцаў);
- суб’ектная (улічваюцца характарыстыкі чалавека як суб’екта дзейнасці: узровень памяці, мыслення, успрымання і інш.);

• індывідная (улічваюцца здольнасць да навучання, засваення новых ведаў і спосабаў іх захавання).

4. Прынцып уліку адаптацыі. Адаптацыя – працэс засваення чалавекам зменлівых умоў навакольнага асяроддзя. Вылучаюць фізіялагічную, сацыяльна-псіхалагічную і акадэмічную адаптацыю. На пачатковых этапах навучання рэкамендуецца ўключаць навучэнцаў у маўленчае асяроддзе праз пазааўдыторныя формы навучання.

Уласна-метадычныя прынцыпы.

1. Прынцып камунікацыйнасці. Галоўная мэта навучання мове – камунікацыйная – авалоданне мовай як сродкам зносін. Сутнасць гэтай практычнай мэты заключаецца ў фарміраванні маўленчых уменняў у разнастайных сферах зносін у межах пэўнай тэматыкі і адабранай лексікі і граматыкі, у тым, каб навучыцца “вырашаць тыповыя задачы ў актуальных сферах зносін”, паколькі галоўнымі з’яўляюцца не тэарэтычныя веды пра мову, а ўменне ёй карыстацца.

Камунікацыйна арыентаваны прынцып навучання быў распрацаваны ў сярэдзіне 80-х гадоў ХХ ст. Яго лінгвістычная канцэпцыя грунтуецца на пастулатах камунікацыйнай лінгвістыкі, якая атрымала шырокае распаўсюджанне ў 70-80-я гады. Навучанне арганізуецца ў натуральных для камунікацыі сітуацыях або максімальна набліжаных да натуральных. Рэалізацыя прынцыпа мае на ўвазе вырашэнне рэальных задач камунікацыі, што можа праяўляцца ў фарміраванні камунікацыйнай кампетэнцыі ў розных відах маўленчай дзейнасці.

2. Прынцып уліку роднай мовы. Пры арганізацыі вучэбнага матэрыялу ўлічваюцца цяжкасці, якія звязаны з асаблівасцямі роднай мовы навучэнцаў, таму асаблівая ўвага павінна надавацца з’явам, якія адсутнічаюць у роднай мове, а таксама тым, якія маюць адрозненні і падабенства.

Пры супастаўленні дзвюх і больш моў выкладчыкі могуць сутыкнуцца з моўнымі з’явамі, якія маюць аналагі ў роднай мове (могуць засвойвацца даволі лёгка, таму што адбываецца перанос ведаў на іншамоўнае асяроддзе), якія часткова супадаюць, і якія не маюць аналагаў (засвойваюцца досыць цяжка, бо могуць праяўляцца адмоўныя ўплывы роднай мовы навучэнцаў). Таму пры тлумачэнні новага лексіка-граматычнага матэрыялу варта прадэманстраваць навучэнцам, якім чынам яны могуць выкарыстаць веды, засвоеныя ў роднай мове, прадэманстраваць адрозненні з’яў, якія ёсць у дзвюх мовах, але не супадаюць ці супадаюць часткова.

3. Прынцып вуснай асновы навучання. Заключаецца ў вуснай прэзентацыі і замацаванні матэрыялу, наяўнасці маўленчай практыкі. Лічыцца, што мовай варта авалодваць перш за ўсё праз вусную камунікацыю, таму што вуснае маўленне з’явілася раней за пісьмовае. Пры дапамозе вусных форм навучання можна авалодаць матэрыялам па аб’ёме

прыкладна ў 20 разоў большым за матэрыял, які грунтуецца на пісьмовых практыкаваннях.

4. Прынцып узаемазвязанага навучання розным відам маўленчай дзейнасці. Мае на мэце такое навучанне мове, у працэсе якога адбываецца адначасовае фарміраванне 4 відаў маўленчай дзейнасці (слухання, маўлення, чытання, пісьма).

Навучанне можа быць аспектным, калі моўныя з’явы розных узроўняў уводзяцца асобна, і комплексным, калі адбываецца сумеснае засваенне ўсіх відаў камунікацыйнай дзейнасці і паралельнае іх функцыянаванне ў навучальным працэсе.

Лексіка і граматыка традыцыйна звязаны ў выніку афармлення граматычных форм лексічнымі сродкамі, таму разнастайныя элементы мовы (гукавыя, лексічныя, граматычныя) выступаюць у маўленні ўзаемазвязана. Таму сувязь граматыкі і лексікі закладзена ў самім функцыянаванні мовы. Усё гэта сведчыць пра вартасць комплекснага навучання.

5. Прынцып сітуацыйна-тэматычнай арганізацыі матэрыялу. Гэта адбор моўнага і маўленчага матэрыялу ў мадэлях і маўленчых узорах, суаднесены з тэмамі і сітуацыямі зносін.

6. Прынцып прафесійнай скіраванасці навучання (уліку спецыяльнасці). Заключаецца ва ўліку будучай спецыяльнасці і прафесійных інтарэсаў навучэнцаў пры адборы зместу навучання.

7. Прынцып уліку авалодання мовай тлумачыцца неабходнасцю кантраляваць ступень сфарміраванасці камунікацыйнай кампетэнцыі, якая ў сваю чаргу дазваляе вырашаць экстралінгвістычныя задачы.

Сістэма прынцыпаў навучання з’яўляецца свабоднай, дапускае ўключэнне новых прынцыпаў і пераасэнсаванне ўжо наяўных. Усе прынцыпы навучання ўзаемазвязаныя, ніводзін з іх не з’яўляецца універсальным і не павінен абсалютызавацца.

Для выкладчыка беларускай мовы як замежнай важна не толькі ведаць прынцыпы навучання, але і ўмець імі карыстацца пры арганізацыі і правядзенні заняткаў на розных этапах навучання і з рознай мэтай скіраванасцю.

Г. К. Чахоўскі

СЕМАНТЫКА МОЎНЫХ АДЗІНАК ЯК АБ’ЕКТ НАВУКОВАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Пачатак ХХІ стагоддзя характарызуецца ў лінгвістыцы значнымі зменамі і новымі напрамкамі ў вывучэнні мовы на самых розных узроўнях. Адным з новых накірункаў сучаснага мовазнаўства з’яўляецца лінгвакультуралогія, якая ставіць мэтай антрапацэнтрычны падыход да разумення граматычных катэгорый, звязаны з апісаннем “карціны свету” у кожнай мове. У сферы цікавасці лінгвакультуралогіі знаходзіцца разгляд

пытанняў узаемасувязі і ўзаемадзеяння элементаў трыяды “мова – этнас – культура”.

Сучасныя веды дазваляюць убачыць і зафіксаваць надзвычай шчыльныя ўзаемапрацікненні прыроды і культуры, і мова – адна з найбольш бліскучых праяў гэтых узаемадачынненняў. У малекулярнай біялогіі і семіётыцы быў адзначаны структурны ізамарфізм генетычнага кода і мовы. Яны разглядаюцца як інфармацыйныя сістэмы, прызначаныя для генеравання тэкстаў шляхам камбінаторыкі пэўных зыходных элементаў: у механізмах генетыкі – чагыхрох хімічных радыкалаў пры разгортванні “хімічнага тэксту” спадчыннасці; у механізмах мовы – набору фанем пры разгортванні маўлення. Р. Якабсон лічыў, што карэляцыя мовы і генетычнага кода ўзнікла таму, што ў працэсе філагенезу чалавек несвядома канструяваў мову на ўзор генетычнага кода. Гэты перанос стаўся магчымым таму, што арганізм падсвядома валодае інфармацыяй аб уласнай арганізацыі, у тым ліку і аб уладкаванні генетычнага кода.

Дыскусійным застаецца пытанне аб суадносінах прыроджанага і набытага ў маўленчай дзейнасці чалавека. Вядома, што чалавек мае прыроджаную моўную здольнасць – псіхафізіялагічны механізм, які забяспечвае маўленчы патэнцыял. На думку большасці даследчыкаў, гэта мае на мэце здольнасць чалавечага мозга ў першыя гады антагенезу засвоіць, па-першае, сістэму знакаў канкрэтнай мовы і па-другое, правілы, што дазваляюць выбіраць і камбінаваць патрэбныя знакі – будаваць тэксты. Рэалізацыя моўнай здольнасці адбываецца ў працэсе камунікацыі – кантактавання з носьбітамі мовы. Паводле больш радыкальнай канцэпцыі Н. Хомскага, прыроджаны кампанент моўнай здольнасці з’яўляецца больш змястоўным, таму засваенне мовы ў антагенезе пачынаецца не “з нуля”. Моўная здольнасць уключае таксама некаторыя прыроджаныя і універсальныя веды, з дапамогай якіх чалавек стварае і разумее сказы і тэксты. Такім чынам, паводле Хомскага, найбольш глыбокія рысы моўнай структуры і семантыкі маюць прыродна-генетычныя падставы.

К. Леві-Строс разглядае суадносіны мовы і культуры ў трох аспектах. Мова як прадукт культуры адлюстроўвае агульную культуру народа і адначасова робіцца адным з элементаў культуры. Мова як з’ява культуры праяўляецца ў тым, што менавіта з дапамогай мовы чалавек мае дачынненне да культуры. Мова – таксама і падстава культуры ў той ступені, у якой апошняя мае будову, падобную да будовы мовы: і тая і другая ствараецца шляхам лагічных адносін – апазіцый і карэляцый.

Шчыльную сувязь мовы і культуры з духам нацыі адзначаў В.Гумбальт, які лічыў, што адметнасць адзінак мовы на ўсіх яе ўзроўнях, а таксама склад гэтых узроўняў і характар іх узаемадзеяння ёсць сведчанне своеасаблівага ўнутранай формы моўнай сістэмы.

Заснавальнік беларускага мовазнаўства і беларускай філалогіі Я.Ф. Карскі вызначаў мову як “орган разумовага, маральнага і палітычнага жыцця народа”.

Культуралагічны фактар фарміруе і арганізуе думку моўцы, а таксама моўныя катэгорыі. Гэты фактар займае прывілеяваны стан у моўнай свядомасці асобы, таму што ўяўляе ўнікальную нацыянальна-адметную з’яву. З гэтага вынікае, што кожная граматычная канструкцыя мае адбітак “светабачання”, якое можна разглядаць як на прыкладах адной мовы, так і на матэрыяле некалькіх моў.

Нацыянальная і сацыякультурная адметнасць моўных адзінак выражаецца на лексічным, граматычным і семантычным узроўнях. Беларуская мова з’яўляецца ў гэтым плане надзвычай багатай, гнуткай і вобразнай. На паверхневым узроўні гэта часта прымае выгляд замены асобных або ўсіх кампанентаў фразеалагізмаў або ўключэння дадатковых структурных кампанентаў. Напрыклад: *трызненне сівай кабылы (бред сивой кобылы), зух супроць мух (молодец среди овец), смалой у вочы лезці (лезть в глаза), што напісана пяром, не выйме і сякера (что написано пером, того не вырубишь топором)*. Можна назірацца замена прадметна-вобразнай мадэлі дзейнікава-дзеяслоўнай. Напрыклад: *жаба на языку спячэцца, язык па-за вушамі ходзіць (язык без костей), хоць воўк траву еш (ни горячо ни холодно)*.

На семантычным узроўні адзначаецца наяўнасць спецыфічных нацыянальна-вобразных стэрэатыпаў: *цукар мядовіч (приторно вежливый человек), у свіння галасы (вставать с петухами)*. Такія формы найбольш выразна дэманструюць непаўторны нацыянальны каларыт беларускіх фразеалагізмаў. У беларускіх фразеалагічных адзінках адны жывёлы могуць замяняць другіх, звыклых для носбітаў рускай мовы. Напрыклад, кот можа замяняць каня – у выразе *кот не валяўся*, свіння – карову – *як свінні сядло*, гусь – барана – у выразе *глядзець як гусь на бліскавіцу*, гусь з парасём ката з сабакам – *жыць як гусь з парасём*, жаба свінню – *як жаба гразі набрацца*, а таксама вераб’я – *жабе па калена*, жук і жаба сабаку – у выразе *і жук і жаба*. Калі ў рускай мове “Макар” *телят не гонял*, то ў беларускай “ён” *kozy пасе*. Цікавымі з’яўляюцца фразеалагізмы, дзе адзіная вобразная сітуацыя падаецца з розных бакоў: *браць на язык, падхопліваць на языкі і пападать на язык*.

Мова як сістэма, здольная генераваць маўленне, існуе для таго, каб перадаваць значэнні. Значэнне слова – не толькі лінгвістычная (семасіялагічная), але і агульнанавуковая праблема. Значэнне абавязкова прысутнічае ў любой сістэме, здольнай засвойваць і перапрацоўваць для ўласных патрэб інфармацыю аб рэчаіснасці. Значэнне непасрэдна спалучаецца з адлюстраваннем і свядомасцю.

Таму, акрамя мовазнаўства, яно з’яўляецца прадметам вывучэння іншых сацыягуманітарных навук, у першую чаргу філасофіі і семіётыкі, а таксама логікі, псіхалогіі, сацыялогіі, антрапалогіі, этнаграфіі і кампаратыўнай культуралогіі. Зразумела, што ў кожнай з гэтых навук даследуюцца пэўныя аспекты агульнай праблемы значэння. Філасофію

значэнне цікавіць перш за ўсё ў звязку з распрацоўкай тэорыі пазнання (гнасеалогіі), логіку – у звязку з аналізам і фармалізацыяй мовы разважанняў, псіхалогію – з мэтай даследавання інфармацыйных працэсаў у чалавечай псіхіцы, яе развіцця і ўзаемадзейненняў індывідуальнай і калектыўнай свядомасці людзей. Сацыялогія сутыкаецца са значэннем як з чыннікамі ўзаемадзейнення сацыяльных груп, антрапалогія мае з ім справу пры разглядзе працэсаў вылучэння чалавека з жывога свету, развіцця чалавечага грамадства, этнаграфія і кампаратыўная культуралогія – пры апісанні, параўнанні і вытлумачэнні супольнага і адметнага ў культурах розных нацый.

Словы, выказванні і цэлыя тэксты “малююць” карціны свету – паведамляюць аб рэчах, людзях, іх прыкметах, дазваляюць даведацца аб іх сувязях і ўзаемадзейненнях. У гэтым плане падаюцца цікавымі значэнні мнагазначных слоў.

Зместавыя сувязі узуальных значэнняў мнагазначнага слова ўтвараюць схему яго семантычнай структуры. Вызначыўшы гэтыя сувязі, мы можам паказаць узуальную семантычную структуру слова. Напрыклад:

“*месца*”

1. прастора, якую можна заняць (*месца для забудовы*)
2. прасторавае становішча (*заняць месца ў зале*)
3. памяшканне, ёмістасць (*месца заняткаў*)
4. становішча ў пэўнай іерархіі, сістэме, структуры (*займаць першае месца на Алімпійскіх гульнях*)
5. службовая пасада (*уладкавацца на месца*)
6. урывак, эпізод з твора (*цікавае месца ў рамане*)
7. навакольнае асяроддзе (*месцы там вельмі прыгожыя*)
8. асобны прадмет (*багаж з трох месцаў*)
9. месца падзей, дзеяння (*месца здарэння*)

		9		6		
4	2		1		3	2
	5		7		8	

Зразумела, што такія схемы, якія адлюстроўваюць толькі непасрэдня і апасродкаваныя сувязі значэнняў паводле зместу, дэманструюць даволі спрошчаную мадэль семантычнай структуры беларускага слова. Аднак нават спрошчаныя мадэлі падаюць, у параўнанні са слоўнікавым артыкулам, больш нагляднае і дакладнае ўяўленне аб семантычнай структуры слова: якім чынам звязваюцца значэнні, наколькі аддаленыя яны адно ад другога, як адбываецца пераход ад адных значэнняў да другіх, якія са значэнняў можна лічыць нейтральнымі, а якія перыферычнымі. Яны дазваляюць лічыць, наколькі кампактнай з’яўляецца семантычная структура слова. Графы дэманструюць, наколькі супольнасць слова як формы дапаўняецца ўнутранай зместавай агульнасцю яго значэнняў. Такія мадэлі будуць

карыснымі для пабудовы тыпалогіі семантычных структур і апісання лексіка-семантычнай сістэмы беларускай мовы, для пабудовы супастаўляльнай тыпалогіі семантычных структур і кампаратыўнага аналізу лексіка-семантычных сістэм у розных мовах у аспекце нацыянальных менталітэтаў.

Значэнні мнагазначнага слова адрозніваюцца не толькі зместам і пазіцыяй у семантычнай структуры, але і статусам. Разгледзім асноўныя прыкметы, якія вызначаюць моўна-культурны статус значэння як элементу агульнай сістэмы намінатыўных сродкаў мовы.

1. *Спосаб намінацыі*: прамое // пераноснае значэнне. Не толькі слова ў пераносным значэнні выражае паняцце праз суаднесенне з першасным значэннем, не толькі семантыка другаснай намінацыі робіцца расплывістай і залежнай ад кантэксту, але і намінатыўныя магчымасці слова ў пераносным значэнні звычайна з'яўляюцца абмежаванымі, і ў гэтым сэнсе статус пераносных значэнняў абмежаваны ў параўнанні з прамымі значэннямі слоў.

2. *Рэфэрэнцыйная самадастатковасць*: дастатковыя // недадатковыя значэнні. Некаторыя значэнні з'яўляюцца рэфэрэнцыйна недадатковымі і вымагаюць кантэкстуальнай падтрымкі, каб адекватна выразіць пэўнае паняцце. Напрыклад: *галава 1) частка цела; 2) пярэдня частка (галава калоны); нос 1) частка твару; 2) пярэдня частка (нос карабля); выведнік 1) агент; 2) той, хто адкрывае новае (выведнік нетраў)*. Значэнні, пазначаныя лічбай “2”, патрабуюць удакладнення, тлумачэння.

Вербальныя ўдакладняльнікі значэння неабавязковыя пасля першага згадвання, але ў гэтым выпадку мы маем справу з эліпісам словазлучэння. Яны ўвогуле не патрэбныя, калі гэтую ролю адыгрывае маўленчая сітуацыя ў логіцы кантэксту – апоншыя не спрыяе актуалізацыі больш “зарэтушаваных” значэнняў.

Ступень намінатыўнай (рэферэнцыйнай) самадастатковасці з'яўляецца істотным паказчыкам моўнага статусу значэння ў семантычнай структуры слова і сістэме намінатыўных сродкаў мовы. Яна дазваляе размежаваць першасную і другасную намінацыі, прамыя і пераносныя значэнні.

3. *Частотнасць*: больш частотныя // менш частотныя значэнні. Супрацьпастаўленне значэнняў паводле частотнасці не патрабуе асаблівых тлумачэнняў: частая актуалізацыя, рэкурэнтнасць значэння ў маўленні ўзмацняе сувязь дэсігнатора з дэсігнатам.

4. *Матываванаць значэння марфалагічнай структурай дэсігнатара*: структурна матываваныя // нематываваныя значэнні. З двух значэнняў слова, дэсігнатар якога мае структуру, звязаную з дастаткова акрэсленым канцэптуальным полем, перавага ў статусе аддаецца таму, змест якога ўваходзіць у гэтае поле (іншымі словамі, дапасуецца да марфалагічнай структуры і ўнутранай формы слова).

5. *Паўната словаўтваральных радоў (парадыгм)*: значэнні з больш поўнымі // менш поўнымі словаўтваральнымі радамі. З двух значэнняў адно

мога мець больш разгорнуты словаўтваральны рад, у той час як рад другога значэння можа быць менш поўным.

6. *Паўната формаўтваральных парадыгм*: значэнні з поўнай // няпоўнай парадыгмай. Некаторыя значэнні выкарыстоўваюць усю парадыгму формазмянення, у другіх парадыгма з’яўляецца няпоўнай. Больш важкі статус першых значэнняў.

7. *Аб’ём сінтаксічных функцый*: значэнні без абмежавання // з абмежаваннямі сінтаксічных функцый. Некаторым значэнням “дазваляюцца” не ўсе сінтаксічныя функцыі з іх поўнага пераліку, уласцівага пэўнаму класу. У гэтым сэнсе такія значэнні будуць не зусім сінтаксічна свабоднымі, і таму іх статус абмежаваны.

8. *Кола сінтаксічных валентнасцяў*: значэнні з больш шырокім // абмежаваным колам валентнасцяў. Значэнні слова могуць адрознівацца тым, што формулы сінтаксічных валентнасцяў аднаго з іх складаюць толькі частку набору валентнасцяў другога. Больш важкім будзе статус апошняга.

9. *Набор варыянтаў слова*: значэнні з варыянтамі // без варыянтаў. Адно значэнне можа мець меншы набор варыянтаў выражэння, чым другое. Гэтае адрозненне сустракаецца даволі рэдка, але пры ўмове падабенства іншых чыннікаў больш важкім будзе статус значэння, якое мае варыянты. Напрыклад, у рускай мове *ёлка 1) вид хвойного дерева* (асноўны варыянт – *ель*); 2) *новогодний праздник с ёлкой*; у беларускай мове рускаму *ёлка* адпавядаюць 2 значэнні: *хваёвае дрэва – елка; навагодняя – ёлка*.

10. *Выкарыстанне ў семіятычных функцыях рэпрэзентацыі і характарыстыкі дэнатата*: значэнні, якія маюць абедзве функцыі // значэнні, якія маюць толькі функцыі рэпрэзентацыі. Пераносныя значэнні не столькі рэпрэзентуюць дэнатат, колькі характарызуюць яго, таму яны “аддаюць перавагу” сінтаксічным функцыям прэдыкатыва, адасобленага прыдатка, азначэння і параўнання.

Незвычайная з пункту гледжання носьбіта іншай мовы спалучальнасць значэнняў мнагазначнага слова, спалучальнасць слоў на ўзроўні словазлучэння або сказа прэзентуе спосаб фарміравання моўнай карціны свету. Вывучэнне моў як у тэарэтычным, так і ў прыкладным аспектах, дазваляе вызначыць не толькі лінгвістычную спецыфіку нацыянальнай мовы, але і спецыфічнае для пэўнай нацыі бачанне рэчаіснасці – яго нацыянальна-культурны фон. В.Гумбольдт адзначаў, што “ў мове мы заўсёды знаходзім сувязь спрадвечна народнага характару з тым, што мова прымае ад характару нацыі”¹. Мова захоўвае культурную памяць народа, выражае і захоўвае веды аб рэчаіснасці і месцы чалавека ў ёй.

¹ Гумбольдт, В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. – М., 1985. – С. 318.

СТЫЛІЗАЦЫЯ ГУТАРКОВАГА МАЎЛЕННЯ Ў МАСТАЦКАЙ ПРОЗЕ МІХАСЯ КЛЕБАНОВІЧА

Стылізацыя (франц. *stylistion* ад *style* ‘стыль’) – гэта мэтанакіраванае ўзнаўленне ў мастацкім творы моўных асаблівасцей стылю пэўнай эпохі, літаратурнага кірунку, індывідуальнай манеры пісьменніка, сацыяльнага асяроддзя, дыялектаў, гаворак, выбраных аўтарам у якасці пераймання (імітацыі). Пад спосабам разумеецца прымяненне разнастайных моўных сродкаў гутарковай камунікацыі пры адлюстраванні маўлення персанажаў [1].

Гутарковае маўленне дзейных асоб – гэта стылізаваная пісьменнікам мова і мастацкая адзінка тэксту; вынік свядомага выбару неабходных элементаў жывой народнай мовы, удумлівай працы над моўным матэрыялам твора. Апавяданні і аповесці М. Клебановіча якраз і цікавыя тым, што ён карыстаецца гэтым прыёмам, аднак ім акцэнтуюцца ўвага не столькі на строга індывідуалізаванай мове кожнага з герояў, колькі на якасных адзненнях у маўленні дзейных асоб – прадстаўнікоў аднаго з трох пакаленняў: бацькоў, дзяцей і ўнукаў. У такім умоўным для твора і натуральным для жыцця падзеле праяўляюцца погляды празаіка на зменлівасць і адметнасць мовы кожнага наступнага пакалення людзей. У межах дадзеных твораў вылучаюцца ўзаемабумоўленыя пазіцыі, адносна якіх і стылізуюцца маўленне дзейных асоб: (Схема, верхні блок)

- вёска-горад
- сацыяльнае становішча
- рэаліі жыцця – узрост

Вызначальнай у характарыстыцы моўных асаблівасцей вяскоўцаў і гараджан з’яўляецца пазіцыя “вёска - горад”, што неаднаразова падкрэсліваецца і самім аўтарам: “...яе па-гарадскому Машаю зваў”, “дык хіба “дзяроўня” пусціць капейку на такое далікацтва”, “гаварыла так, як гаварылі дома бабы”.

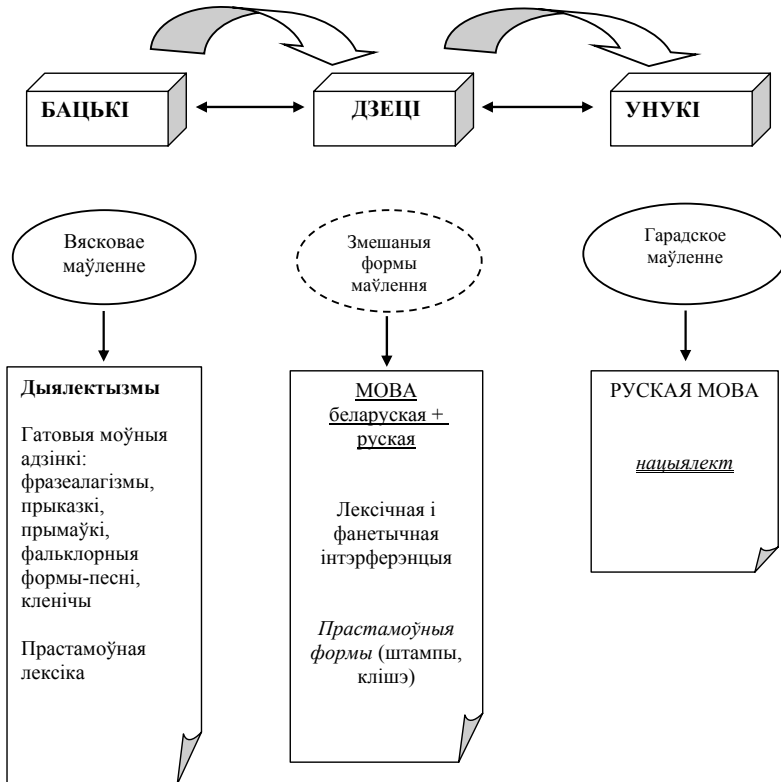
Старэйшае пакаленне ў творах М. Клебановіча (Схема, блок 1) – гэта сярэдняга і сталага ўзросту вяскоўцы, калгаснікі, кіраўнікі гаспадарак, былыя франтавікі. Адпаведным чынам і маўленне людзей, што жывуць рэаліямі вёскі ў большасці вясковае, простае, беларускамоўнае, жывое, насычанае дыялектызмамі роднай ім Случчыны тыпу: *голаў*, *картоплі*, *копчакі*, *калодзезь*. Прастамоўная лексіка, якая выступае часцей як сродак прамой ці ўскоснай характарыстыкі герояў, стылізуюцца словамі са значэннем прыніжальнасці, пагардлівасці, грубасці, ласкальнасці ці іранічнасці: *шчанюк*, *воўчае мяса*, *сакатухі*, *недакурак*, *капуха* і інш. Найбольш ужывальнымі ў маўленні вясковых жанок і мужчын з’яўляюцца гатовыя моўныя адзінкі, сярод якіх пашыраны фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі, фальклорныя формы – песні і кленічы: *кішкі марш іграюць*,

залівацца салаўём, малое дзерава ў сук гоніць, каб ты сеў карчом, каб ты ў зямлю зайшоў. Неабходнымі элементамі жывой мовы выступаюць і незнамянальныя словы – усечаныя формы дзеясловаў, часціцы, гукаперайманні. Зрэдку, але ў мову старшынь, кіраўнікоў і іх акружэння М. Клебановіч уводзіць штампаваныя ці клішаваныя канструкцыі ў іх двухмоўным афармленні як мастацкі прыём стварэння вобраза: *“Быццё апрадзяляе сазнанне”, “Я навучу як родзіну любіць”, “всё харашо, прэкрасная маркіза”*. Наяўнасць такіх змешаных форм у маўленні прадстаўнікоў старэйшага пакалення, хоць і рэдкіх ва ўжыванні, адлюстроўвае працэс кантактавання беларускай мовы і рускай. Вынік такога ўзаемадзеяння – трасянка.

Змешаныя формы маўлення (Схема, блок 2) – яркая асаблівасць усяго пакалення дзяцей – вясковай моладзі, у большасці адукаванай, якая займае пасады кіраўнікоў, настаўнікаў, ваеннаслужачых, медыкаў. Звычайна яны не ў дастатковай ступені валодаюць рускай мовай, але актыўна яе выкарыстоўваюць, парушаючы пры гэтым арфаэпічныя нормы: *“Пакіньце рабёнка”, “Асвальціроўшчыкі, па асвальту дарогі кладуць”, “... мо гэта твой, пісаў жа нядаўна, што праляталі “над ацчаскім домам”*. Асаблівасцю змешанай мовы выступае сумяшчэнне ў яе сістэме элементаў, якія адначасова належаць розным мовам. Моўная аснова герояў – беларуская, але з вялікай колькасцю рознаўзроўневых адзінак рускай мовы: *“Не наравіцца – я прыбярэ”, “На каво вы намякаеце”, “Шчаслівая ваша жана: вы другіх жэнішчын не відзіця...”*. Такое беларуска-рускае маўленне ў тэксце складана перадаць сродкамі беларускай графікі, але ў цэлым магчыма. Разам з фанетычнымі інтэрферэнтнымі формамі актыўна ўжываюцца і лексічныя: *дзевачкі, карандашыкам, судзебнае дзела, жана пагібшага ваеннаслужачага, рабёнак, жэнішчына, мяшаць, бяроце, панімаюць, гаранцірую, аддыхайце*. У цэлым мова збяднелая на сродкі выразнасці, пашыраныя ў прастамоўнай лексіцы штапмы і клішэ: *“Вы ўжо вычарпалі свае рэсурсы”, “Вяшчэственнэ даказацельства”, “Всё харашо, прэкрасная маркіза”*. У тэкстах, па вялікім рахунку, гэта ўдалы аўтарскі прыём для апісання недарэчнасці вобразаў і сітуацый. Так змешанае маўленне матывавана характарам і паводзінамі Адэліны – буфетчыцы з яе *“Я ўсё-такі жэнішчына”* і *“Мне мяснова нічаво не нада”*. Разам з тым падкрэсліваецца натуральнасць працэсу двухмоўя з яго яўнымі парушэннямі для моладзі, якая знаходзіцца на памежжы вёскі і горада, жыве новымі рэаліямі часу. Заўважу, што ў маўленні асобных настаўнікаў і ўрачоў выкарыстоўваюцца чыстамоўныя рускія канструкцыі: *“Берите, Алексеевич, и на вашу долю попросил. Токо по две отпускает. И Сергеевичу отнесу, приболел что-то.”*

Стылізацыя гутарковага маўлення ў творах М. Клебановіча

Вёска – узрост – сацыяльнае становішча – рэаліі – Горад

На прыкладзе мовы наступнага пакалення аўтар падкрэслівае дынамічнасць яе развіцця, што прадстаўлена маўленчымі адзінкамі ўнікаў, якія жывуць у межах горада і яго рэалій (Схема, блок 3). Натуральна, што іх маўленне будзе мець пэўныя адрозненні ў параўнанні са змешанымі формамі маўлення іх бацькоў: “... мамачка, я панімаю церацічаскі, а пракцічаскі не магу...”, “Папачка, купі мне лашадку, не нада целевізар...”, “Здрастуйце”. Абмежаваная колькасць такіх адзінак у тэксе дазваляе гаварыць пра наяўнасць фанетычнай інтэрферэнцыі, выкарыстання рускамоўнай лексікі, а ў далейшым і пра нацыялект – катэгорыю, якая пазначае ўстойлівыя рысы ў маўленні на чужой мове пад уплывам этнамовы. Адсутнасць парушэння норм рускай мовы пад уздзеяннем

беларускай для дадзенай сітуацыі і адрознівае нацыялект ад трасянкі. У праекцыі ў маўленні ўнукаў будучь выкарыстоўвацца чыстыя адзінкі, канструкцыі адной мовы пры веданні іншых.

Такім чынам, мастацкая проза М. Клебановіча – своеасаблівы від камунікацыі, дзе камунікатыўная функцыя ўскладнена эстэтычнай, дзе сфакусаваныя не толькі індывідуальныя паводзіны людзей, але і паказаны сацыяльна-маўленчыя працэсы ў грамадстве. Даследаванне мовы твораў М. Клебановіча адкрывае магчымасці для разумення і вывучэння разнастайных адзінак гутарковай камунікацыі, садзейнічае выяўленню заканамернасцей узаемадзеяння ў мове кніжнага і гутарковага стыляў, кантэксту, сітуацыі, абставін і маўленчых хадоў.

Літаратура

1. *Юрэвіч, А. К.* Стылізацыя / А. К. Юрэвіч // *Энцыклапедыя беларускай мовы.* – С. 538.
2. *Клебановіч, М. І.* Манька: апавесць / М. І. Клебановіч // *Полымя.* – 1985. – № 6. – С. 103–13
3. *Клебановіч, М. І.* Ранішняе сонца: апавяданні і апавесць / М. І. Клебановіч. – *Мінск, 1981.*

С. М. Якуба

ПАДРУЧНІК ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ Ў СІСТЭМЕ НАВУЧАННЯ ТРЭЦЬЯКЛАСНІКАЎ

Сістэматычная работа па засваенні ведаў, уменняў і навыкаў па беларускай мове ў III класе агульнаадукацыйных устаноў з рускай мовай навучання арганізуецца на аснове падручніка “Беларуская мова: 3 клас” (аўтары Т. М. Вальнец, І. Э. Ратнікава, І. С. Роўда, П. П. Шуба). Вучні засвойваюць дастаткова аб’ёмны і складаны матэрыял, які адпавядае такім раздзелам лінгвістыкі, як “Лексіка”, “Марфеміка і словаўтварэнне”, “Сінтаксіс”, “Тэкст”, “Марфалогія”. Разам з тым змест адукацыі, што прапануецца трэцякласнікам, адабраны з улікам заканамернасцей засваення беларускай мовы, адметнасці функцыянавання моўных адзінак у маўленні і накіраваны на ўсебаковае развіццё школьніка пры фарміраванні моўнай, маўленчай і лінгвакультуралагічнай кампетэнцый. Скіраванасць адукацыйнага працэсу на творчае развіццё асобы патрабуе наладзіць навучанне беларускай мове так, каб яно садзейнічала фарміраванню самастойнасці, развіццю маўлення і творчых здольнасцей і стала своеасаблівым практыкумам па выкарыстанні разнастайных моўных сродкаў, у тым ліку этычных і выяўленчых.

Арганізацыя навучання па падручніку будзецца на аснове асобнасацэнтрычнага падыходу, рэалізацыя якога магчыма пры ўважлівым стаўленні да асобы школьніка як суб’екта навучання, яго моўнага і маўленчага вопыту, узроўню інтэлектуальнага развіцця, падрыхтоўкі па прадмеце, індывідуальных здольнасцей і прыхільнасцей. Асноўная задача

настаўніка, які з'яўляецца арганізатарам пазнавальнай дзейнасці дзяцей, кампетэнтным кансультантам і памочнікам, - “кваліфікавана вызначыць цяжкасці, якія перашкаджаюць вучню паўнацэнна засвоіць веды і дапамагчы пераадолець гэтыя цяжкасці” [5, с. 41].

Асобна арыентаванае навучанне беларускай мове магчыма пры выкарыстанні камунікатыўна-дзейнага падыходу, на аснове якога фарміруецца моўная, маўленчая і лінгвакультуралагічная кампетэнцыі. Састаўной часткай рэалізацыі гэтага падыходу з'яўляецца вывучэнне моўных адзінак і маўленчых паняццяў на аснове тэксту.

Падручнік арыентуе настаўніка на комплексную працу з тэкстам. Заданні да тэкстаў прадугледжваюць аналіз моўнага матэрыялу, фарміраванне ўмення выдзяляць неабходныя прыметы моўнай з'явы, ілюстравць свой адказ прыкладамі, валодаць прыёмам і супастаўлення, класіфікацыі моўных з'яў, прымяняць веды на практыцы. На тэкставым матэрыяле ажыццяўляецца знаёмства з будовай тэксту, фарміруецца ўменне складаць уласныя выказванні. Для развіцця маўленчых уменняў і навыкаў прапануюцца заданні на чытанне, успрыманне на слых, разуменне, трансфармацыю, стварэнне і пісьмовае афармленне тэкстаў розных тыпаў (тэкст-апавяданне і тэкст-апісанне). Настаўнік звяртае ўвагу на такія формы работы, як складанне канцоўкі тэксту, пашырэнне тэксту апісаннем жывёлы і інш. На тэкставым матэрыяле добра засвойваюцца слоўніковыя словы і матэрыял лексічнага мінімуму, актывізуюцца ў маўленні вывучаныя лексічныя адзінкі, ажыццяўляецца папаўненне слоўнікавага запasu вучняў.

Разам з тым тэкст дапамагае выхоўваць любоў да роднай прыроды, беларускай зямлі, гісторыі беларускага народа, спрыяе фарміраванню маральных якасцей, выпрацоўцы нормаў паводзін у калектыве, дазваляе вучню ўсвядоміць сябе як асобу, якая належыць да беларускай культуры.

Прынцып вывучэння мовы і культуры з'яўляецца адным са сродкаў матывацыі навучання беларускай мове. Навучанне мове пры такім падыходзе мае на мэце не толькі трывалае засваенне лінгвістычнага матэрыялу і фарміраванне ўмення прымяняць яго на практыцы ў разнастайных маўленчых сітуацыях, але і ўсведамленне роднай мовы ў кантэксце беларускай і сусветнай культур. Улічваючы ролю роднай мовы ў вучэбна-выхаваўчым працэсе, аўтары падручніка засяроджваюцца на лінгвакультуралагічнай аспектызацыі вучэбнага матэрыялу. Гэта дазваляе праз асэнсаванне нацыянальна маркіраваных моўных адзінак розных узроўняў (слоў, словазлучэнняў, марфем) не толькі паказаць нацыянальную спецыфіку беларускай мовы, а і дапамагчы вучням адчуць сябе часцінкай старажытнага славянскага народа.

Спецыяльныя псіхолога-педагагічныя даследаванні пацвярджаюць думку вучоных аб эфектыўнасці комплекснага навучання маўленню, пры якім “ўменне ўспрымаць вуснае і пісьмовае маўленне (аўдзіраванне і

чытанне) фарміруецца ў спалучэнні з уменнямі ствараць вуснае і пісьмовае выказванне (гаварэнне і пісьмо)” [1, с. 3]. Такі падыход дазваляе фарміраваць і ўменні, агульныя для ўсіх відаў дзейнасці, у прыватнасці ўменне ўспрымаць і разумець інфармацыю, якая звязвае ў адзіны працэс мысленне і маўленне.

Аўтары падручніка засяроджваюцца на комплексным навучанні маўленню. Разам з тым варта адзначыць, што ва ўмовах рускамоўнага асяроддзя асаблівую ўвагу варта звярнуць на такі від маўленчай дзейнасці, як *гаварэнне*. На думку В.У. Протчанкі, менавіта дзякуючы практыкаванням у вусным маўленні школьнікі “асэнсоўваюць і засвойваюць нормы літаратурнага вымаўлення, узбагачаюць слоўнік, набываюць асэнсаваныя ўменні ствараць і пашыраць выказванні ... вучацца карыстацца суперсегментнымі звычайнымі і экспрэсіўна-эмацыянальнымі сродкамі мовы” [4, с. 8].

Асаблівая ўвага надаецца развіццю вуснага навуковага маўлення, што ў першую чаргу ажыццяўляецца пры засваенні тэарэтычнага матэрыялу. Падручнік скіроўвае на практычнае авалоданне тэарэтычным матэрыялам з апорай на веды па рускай мове, на моўны і маўленчы вопыт школьнікаў. Пры фарміраванні ведаў увага звяртаецца на беларускія тэрміны, параўнальна-супастаўляльны аналіз моўных з’яў, якія адрозніваюцца ў рускай і беларускай мовах, што дазволіць размежаваць у свядомасці вучняў факты дзвюх моў, будзе садзейнічаць папярэджанню інтэрферэнцыйных памылак. Увага да сфарміраваных на ўроках рускай мовы ведаў і ўменняў дазволіць эканоміць час на азнаямленні з моўнай з’явай, аналітыка-сінтэтычных практыкаваннях і засяродзіцца на фарміраванні камунікатыўнай кампетэнцыі, уменні выкарыстоўваць веды ў незнаёмай творчай сітуацыі.

Пры навучанні нельга гаварыць пра канкрэтныя ўрокі развіцця маўлення, таму што гэта работа павінна ажыццяўляцца на кожным уроку, што дапамагае “накіраваць арганізацыйныя намаганні педагога на стварэнне ўмоў для інтэрактыўнай вучэбнай дзейнасці – сумеснай творчасці настаўніка і вучняў, стымулюе калектыўную працу дзяцей і падлеткаў, абуджае ў кожнага суб’екта навучальна-выхаваўчага працэсу імкненне да самастойнасці ў творчай працы пры асэнсаванні канкрэтнай тэмы ўрока” [3, с. 147]. Разам з тым, арганізуючы працу па развіцці маўлення, настаўнік засяроджваецца на новым для вучняў відзе творчай работы – пісьмовым пераказе тэксту, падрыхтоўка да якога праводзіцца на некалькіх уроках.

Пры навучанні перавага аддаецца метадам, накіраваным на актывізацыю і аптымізацыю вучэбна-выхаваўчага працэсу, развіццё пазнавальных і творчых магчымасцей школьнікаў. Эфектыўнасць урокаў беларускай мовы будзе напрамую залежаць ад таго, наколькі “рацыянальна арганізавана зменлівасць вусных і пісьмовых заданняў, як прадумана

ўзаемасувязь вуснага і пісьмовага маўлення вучняў, ці створаны ўмовы для пераадолення вучнямі цяжкасцей, што ўзнікаюць пры пераходзе ад думкі да маўлення, ад маўлення да думкі” [1, с. 3].

На думку М.Г. Яленскага, асноўнай рухальнай сілай вучэбнай дзейнасці павінна стаць асобасна арыентаваная сітуацыя-калізія як “спецыяльна створаная педагагічная сітуацыя пошуку, накіраваная на выяўленне супярэчнасцей і заканамернасцей у моўных з’явах” [2, с. 60]. Прымаючы пад увагу дасягненні сучаснай метадычнай навукі і скіраванасць навучання на асобу школьніка, аўтары падручніка прапануюць вырашэнне праблемных пытанняў падчас пошукавых заданняў, стварэнне маўленчых сітуацый, набліжаных да рэальных зносін і інш. З мэтай рэалізацыі асобаснага падыходу ў падручніку рэпрэзентавана сістэма практыкаванняў, якая падаецца як сістэма варыятыўных задач: ад простага да складанага, ад аналітычнага да сінтэтычнага, ад рэпрадуктыўнага да прадуктыўнага. У сувязі з функцыянальнай накіраванасцю курса беларускай мовы вывучэнне моўных адзінак арганізуецца з мэтай фарміравання ўмення выкарыстоўваць іх у вусным і пісьмовым маўленні (пры пабудове сказаў, складанні апавяданняў па серыі малюнкаў, апісанні прадмета, пераказе тэкстаў разнастайнай тэматыкі, складанні дыялогаў і інш.), што дазваляе развіваць не толькі маўленне, а і інтэлект, творчыя здольнасці, маральныя якасці школьнікаў. Скіраванасць навучання на суб’ект-суб’ектныя адносіны, калі навучанне адбываецца ў працэсе супрацоўніцтва вучня і настаўніка, вучня і вучня, прадугледжвае актыўную прадметную дзейнасць школьнікаў: калектыўны абмен думкамі, крытычную ацэнку моўнай і маўленчай дзейнасці, выпраўленне памылак і ўдасканаленне вуснага і пісьмовага маўлення.

Пазбавіцца фармальнага засваення ведаў, уменняў і навыкаў дазволіць выкарыстанне займальнага матэрыялу: вершаваных тэкстаў, прыказак, прымавак, загадак, гумарэсак, скарагаворак; разнастайных малюнкаў і інш. Матывацьці навучання будзе садзейнічаць калектыўнае складанне крыжаванак і алгарытмаў, праца з сігнальнымі карткамі, схемамі, табліцамі, ілюстрацыя моўных з’яў уласнымі малюнкамі і інш.

У трэцім класе асабліва ўвага надаецца развіццю арфаграфічных і пунктуацыйных навыкаў, прычым па-за ўвагай настаўніка не павінны заставацца навыкі каліграфічнага пісьма. Пры вырашэнні гэтых задач выкарыстоўваюцца такія віды работ, як каменціраванае пісьмо, разнастайныя віды навучальных дыктовак (слоўнікавая, папераджальная, тлумачальная і інш.), а таксама кантрольная слоўнікавая і кантрольная дыктоўка з дадатковым граматычным заданнем. Асабліва ўвага звяртаецца на выпрацоўку ўмення выконваць работу над памылкамі, якая прыводзіцца пасля праверкі і аналізу пісьмовых работ.

Наглядзячы на тое, што арыентацыя на функцыянальны падыход пры вывучэнні беларускай мовы прыводзіць да адмаўлення так званых

фармальных метадаў і прыёмаў у навучанні, неабходна адзначыць, што асобае месца ў навучанні трэцякласнікаў адводзіцца частковаму моўнаму разбору (гука-літарнаму, лексічнаму, марфалагічнаму (вызначэнне назоўніка, прыметніка і дзеяслова паводле асноўных граматычных прымет), разбору слова па саставе, сінтаксічнаму (частковы разбор простага сказа) і інш.), які дапамагае фарміраваць як моўную, так і маўленчую кампетэнцыю, садзейнічае засваенню лінгвістычных паняццяў, развіццю вучэбных уменняў і навыкаў (пазнавальных, класіфікацыйных і аналітычных). Аналіз моўных адзінак забяспечвае пазнавальную актыўнасць і разумовую дзейнасць школьнікаў, садзейнічае прымяненню атрыманых ведаў на практыцы, развівае лагічнае мысленне, памяць, інтэлект, уменне аналізаваць, супастаўляць, параўноўваць моўныя факты, спрыяе актывізацыі матывацыі навучання, авалоданню навыкамі працы з падручнікам і слоўнікамі. Частковы моўны разбор садзейнічае фарміраванню маўленчай кампетэнцыі. Вусная характарыстыка той або іншай моўнай адзінкі вучыць лагічна будаваць уласнае выказванне, развівае навуковае маўленне вучняў, выпрацоўвае ўменне карыстацца лінгвістычнай тэрміналогіяй у адпаведнасці з сітуацыяй маўлення і мэтанакіраванасцю выказвання, фарміруе ўменне абгрунтоўваць уласныя меркаванні і вывады.

Пры абагульненні і сістэматызацыі ведаў па раздзеле (у большасці выпадкаў яно праводзіцца на апошніх уроках па тэме) увага звяртаецца не толькі на тое, як вучань засвоіў вучэбны матэрыял, але і як навучыўся прымяняць яго ў незнаёмай, творчай сітуацыі, якога ўзроўню дасягнуў у сваім асобным развіцці.

Асаблівую ўвагу варта звярнуць на ўрокі абагульнення і сістэматызацыі вывучанага за год. Комплексная праца з тэкстам на такіх уроках дазваляе аб'яднаць работу па ўдасканаленні арфаграфічных і пунктуацыйных уменняў і навыкаў з моўным і маўленчым развіццём школьнікаў. Разнастайныя тыпы практыкаванняў працуюць у сістэме, а гэта дазваляе вучням усвядоміць сістэмны характар беларускай мовы, прасачыць узаемасувязь паміж яе адзінкамі, прымяніць тэарэтычныя веды на практыцы.

Пры засваенні моўнага матэрыялу трэцякласнікі знаёмяцца з арфаграфічным і тлумачальным слоўнікамі. Арганізацыя працы на аснове лексікаграфічных крыніц дапамагае паказаць багацце беларускай мовы, замацаваць лінгвістычны матэрыял (напрыклад, веды пра беларускі алфавіт, спосабы тлумачэння значэнняў лексічных адзінак, напісанне арфаграм і інш.), будзе садзейнічаць удасканаленню агульнаадукацыйных уменняў, умення атрымліваць інфармацыю з розных крыніц і рэпрэзентаваць яе ў практыку навучання.

У залежнасці ад ступені падрыхтаванасці класа, індывідуальных здольнасцей і магчымасцей вучняў настаўнік праводзіць творчы адбор

практыкаванняў і заданняў, якія будуць садзейнічаць вырашэнню пастаўленых мэт і задач. Разам з тым, арганізуючы працу на аснове падручніка, не пажадана засяроджвацца на аднатыпных аналітычных практыкаваннях, якія не толькі не павышаюць цікавасці да мовы, а, наадварот, садзейнічаюць зніжэнню матывацыі навучання, таму што не даюць магчымасці назіраць сувязь засваення моўных паняццяў з маўленчай практыкай, з арыентацыяй на ўменне прымяняць веды ў нестандартнай, творчай сітуацыі.

Такім чынам, падручнік дае прастору для творчасці настаўніка ў выкарыстанні найбольш эфектыўных метадаў і сродкаў навучання. Галоўнае, каб падчас засваення розных тэм у трэцякласнікаў узнікла жаданне вывучаць беларускую мову як родную мову тытульнай нацыі, мову, якая дапаможа не толькі пазнаёміцца з культурнымі і гістарычнымі збыткамі Беларусі, а і далучыцца да сусветнай культуры.

Літаратура

1. *Бабкина, М. В.* О взаимосвязи различных видов речевой деятельности учащихся на уроках русского языка / М. В. Бабкина // Русский язык в школе, 2004. – № 3. – С. 3–8.
2. *Еленский, Н. Г.* Современные образовательные технологии и начальная школа / Н. Г. Еленский, О. Я. Коломинская, А. А. Ходова. – Минск, 2003. – 135 с.
3. *Протчанка, В. У.* Актуальныя праблемы тэорыі і практыкі навучання беларускай мове / В. У. Протчанка. – Мінск, 2001. – 212 с.
4. *Протчанка, В. У.* Жывое слова ў методыцы навучання роднай мове / В. У. Протчанка // Беларуская мова і літаратура. – 1998. – № 1. – С. 3–9.
5. *Черепанова, Л. В.* Роль «Языкового портфеля» в формировании лингвистической компетенции школьников» / Л. В. Черепанова // Русский язык в школе. – 2005. - № 5. – С. 41–44.

КАНСУЛЬТАЦЫІ

А. Я. Міхневіч

ФУНКЦЫІ МОВЫ

У выразе *функцыі мовы* тэрмін *мова* ўжываецца ў агульным значэнні “натуральная чалавечая мова” як родавая рыса *homo sapiens* – у проціпастаўленне мовам штучным, мовам жывёл, мовам культуры, пэўным этнічным мовам і т.д., якія валодаюць уласным наборам сацыяльных функцый. Функцыя мовы разумеецца як роля мовы ў чалавечым грамадстве, як асноўныя мэты выкарыстання патэнцыяльных уласцівасцей моўных сродкаў у чалавечых зносінах. Мова спароджаная запатрабаваннямі камунікацыі, зносін людзей, і таму камунікатыўная функцыя мовы лічыцца асноўнай, сутнаснай яе характарыстыкай. Яна непарыўна звязана з роляй мовы як сродку фарміравання думкі, што і вызначаюць як разумовую, кагнітыўную функцыю мовы. Гэтыя дзве функцыі – камунікатыўная і кагнітыўная – з’яўляюцца асноўнымі ў разуменні мовы як адмысловага прадукта чалавечага роду, чалавечай другасігнальнай знакавай сістэмы.

З дзвюма асноўнымі моўнымі функцыямі суадносяцца і іншыя агульнамоўныя функцыі: эксплікатыўная, сацыятыўная і рэгулятыўная ўзаемазлучанія ў першую чаргу з функцыяй камунікатыўнай; гнастычная, кумулятыўная і дырэктыўная – з функцыяй кагнітыўнай.

Эксплікатыўная функцыя – рэалізацыя неабходнасці выказаць думку, экспліцыроваць яе, зрабіць даступнай для суразмоўцы. *Сацыятыўная* функцыя заключаецца ў тым, што мова выступае ў якасці адной з умоў і аднаго са сродкаў фарміравання і замацавання грамадскай групы: сям’і, вясковай абшчыны, сацыялектнага аб’яднання, племя, этнасу, нацыі і т.д. У аснове *рэгулятыўнай* функцыі мовы ляжыць асабліваць чалавечай камунікацыі, заснаванай на ўсталяванні такой кааперацыі паміж людзьмі, калі паводзіны кожнага змяняюцца і ў пэўнай ступені рэгулююцца фактам удзелу ў гэтай кааперацыі іншых індывідаў. З’яўляючыся сродкам мыслення, мова забяспечвае магчымаць неабмежаванага пашырэння і паглыблення ведаў, выконваючы тым самым *гнастычную* функцыю. Пры кожным кроку чалавека наперад у яго пазнавальнай дзейнасці існуе зыходная пазіцыя. І гэтак жа, як у працэсе пазнання выяўляецца гнастычная функцыя мовы, падчас назапашвання ведаў выяўляецца яго *кумулятыўная* (назапашвальная) функцыя. Грамадска-гістарычны вопыт, засвоены пры дапамозе мовы і праз мову, кіруе паводзінамі чалавека ў свеце, жыццёва значным арыентаваннем у ім. У гэтым заключаецца *дырэктыўная* функцыя мовы.

Пералічаныя асноўныя функцыі мовы ў прынцыпе вызначаюць сутнасць глабальных педагагічных задач моўнага фарміравання асобы. Менавіта таму багацце зносін індывіда і грамадства, нараўне з развіццём

прадукцыйных сіл, служыць найважнейшым паказчыкам узроўню развіцця соцыума.

Агульныя моўныя функцыі знаходзяць сваю рэалізацыю, па-першае, у функцыях маўлення, звязаных з асаблівасцямі структуры маўленчага акту, і, па-другое, у функцыянальнай стратыфікацыі таго мноства этнанацыянальных моў і іншых знакавых сістэм, якімі валодае чалавецтва ў сёння.

Літаратура

1. Общее языкознание: формы существования, функции, история языка. – М., 1970.
2. Спасов, Д. Философский анализ функций языка / Д. Спасов // Философия и методология науки. – М., 1972.
3. Михневич, А. Е. Языковые потребности человека и общества / А. Е. Михневич // Русский язык. – Вып. 5. – Минск, 1985. – С. 3–34.
4. Функциональная стратификация языка. – М., 1985.

А. Я. Міхневіч

ФУНКЦЫІ МАЎЛЕННЯ

Камунікатыўная дзейнасць чалавека рэалізуецца ў мностве разнастайных маўленчых актаў. Любы, узяты ў абагульненай форме акт маўленчых зносін характарызуецца ўстойлівай структурай, якая ўключае некалькі асноўных кампанентаў, а таксама сувязей паміж імі. У склад абавязковых кампанентаў маўленчай камунікацыі (па Р.В. Якабсону) уваходзяць: **адрасант** – той, хто перадае інфармацыю, пасылае паведамленне; **адрасат** – той, хто яго прымае; само **моўнае паведамленне** – той або іншы тэкст; **кантэкст** – змест (рэферэнт, дэнатат) паведамлення; **код** – агульныя для адрасанта і адрасата элементы моўнай сістэмы, што забяспечваюць узаемаразуменне; **кантакт** – фізічны канал і псіхалагічная сувязь паміж адрасантам і адрасатам, што абумоўлівае магчымасць усталяваць і падтрымліваць камунікацыю.

Спецыфічная роля кожнага з кампанентаў і вызначае тую або іншую функцыю маўлення, умоўна адлюстраваную ў наступным іх пераліку: функцыя **камунікатыўная (рэферэнтывая), апелятыўная, паэтычная, экспрэсіўная, фатычная, метамоўная**. Развіты ў моўных адносінах чалавек павінен у высокай ступені валодаць маўленчым механізмам зносін – валодаць уменнямі і навыкамі ўсталявання кантакту з выбраным адрасатам (фатычная і канататыўная функцыя акта маўлення), умець выказаць сваё стаўленне да перададзенага (эматыўная функцыя), ацаніць форму паведамлення (паэтычная функцыя), быць здольным усведамляць, як і якой мовай карыстаецца ён сам і яго суразмоўца (метаязыковая функцыя).

Досвед паказвае, што моўнае развіццё, якое забяспечвае нармальнае станаўленне сацыялізацыі асобы, заўсёды спалучана са здольнасцю ўдзельніка камунікацыі мэтазгодна выкарыстоўваць і фіксаваць ва ўласным маўленні ўсе першасныя функцыі маўленчага акту. Гэта

пацвярджаецца (па Д.Х. Хаймсу) наяўнасцю спецыфічных выказванняў, суадносных з вызначанымі функцыямі, напрыклад: “*Вы кажашце гэта з такім пачуццём!*” – эматыўная функцыя; “*Рабі, як я кажу!*” – канататыўная функцыя; “*Так часта думалі, але ніколі так выдатна не выказвалі*”, – паэтычная функцыя; “*Ты чуеш мяне?*” – фатычная функцыя; “*Пайдзі паглядзі гэта ў слоўніку*”, – метамоўная функцыя; “*Што ён хацеў сказаць?*” – рэферентыўная функцыя.

У лінгвадыдактыцы асноўныя функцыі маўлення знаходзяць сваё ўвасабленне ў такіх яе катэгорыях і раздзелах, як змястоўнасць тэксту, яго разуменне і інтэрпрэтацыя, маўленчы этыкет, стылістыка мовы і маўлення, культура маўлення, маўленчае майстэрства.

Літаратура

1. *Якобсон, Р. О.* Лінгвістыка і поэтыка / Р. О. Якобсон // Структуралізм: «За» і «против»: сб. статей. – М., 1975. – С. 193–230.
2. *Хаймс, Д. Х.* Этнографія рэчы / Д. Х. Хаймс // Новое в лінгвістыке. – Вып. 7: Социолінгвістыка. – М., 1975. – С. 42–95
3. *Луначарский, А. В.* Речь при открытии Института живого слова. 15 ноября 1918 г. / А. В. Луначарский // Театр. – 1968. – № 9.
4. *Михневич, А. Е.* Языковые потребности человека и общества / А. Е. Михневич // Русский язык. – Вып. 5. – Минск, 1985. – С. 3–34.

С. М. Балотнікава

“ПРАВІЛЫ БЕЛАРУСКАЙ АРФАГРАФІІ І ПУНКТУАЦЫІ” 1959 І 2008 ГАДОЎ: АБ ЗМЕНАХ У ПРАВАПІСЕ ГАЛОСНЫХ

Для забеспячэння на практыцы неабходнай аднастайнасці напісання слоў і выказаў існуе правапіс – заканадаўча замацаваная адзіная сістэма правілаў, арфаграфічных нормаў пісьмовай мовы, якая “забяспечвае стабільнасць у сферы моўнай камунікацыі” грамадства, мае “важнае дзяржаўнае і палітычнае значэнне” [1, с. 3], “з’яўляецца важным сродкам павышэння культуры пісьмовай мовы” [2, с. 9].

Лета 2008 года стала вызначальным у развіцці беларускай мовы і знакавым у жыцці ўсяго беларускага грамадства. Нарэшце завяршылася вялікая пятнаццацігадовая праца калектыву навукоўцаў, вядомых лінгвістаў, - выдадзены “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, зацверджаныя Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 года “Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, што павінна павысіць “прэстыж беларускай мовы ў грамадстве як дзяржаўнай мовы Рэспублікі Беларусь” [1, с. 4]. Закон уступае ў сілу з 1 верасня 2010 года і будзе садзейнічаць “стабілізацыі правапісных нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы”, забяспечваць “захаванне адзінага моўнага рэжыму ў школьным навучанні і адзінства друкаваных беларускамоўных выданняў” [1, с. 4].

З часу ўвядзення існуючых правілаў (пастанова Савета Міністраў БССР “Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу” ад

11 мая 1957 года; “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” выдадзены ў Мінску ў 1959 годзе) прайшло ўжо паўстагоддзя. Мова ж – жывы арганізм, які бесперапынна развіваецца і ўдасканальваецца. Абнаўляецца і папаўняецца лексічны склад мовы, з цягам часу аб’ектыўна адбываюцца фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя змены, узнікаюць рознага характару варыянты, якія патрабуюць унармавання. А паколькі правапіс не проста адлюстроўвае спецыфічныя асаблівасці і асноўныя заканамернасці беларускай мовы як статычнай сістэмы, а рэгламентуе менавіта жывую мову, то ён павінен быць адносна рухомым, дастаткова чуйна рэагаваць на змены ў мове, перыядычна ўдакладняць і ўдасканальваць свае правілы, якія ўжо не адпавядаюць сучаснаму стану беларускай літаратурнай мовы, засцерагаць ад непажаданага разнабою ў пісьмовай практыцы, ад пашырэння існуючых ненарматыўных арфаграфічных варыянтаў. Беларускі ж правапіс, у значнай меры пабудаваны на фанетычным прынцыпе, асабліва выразна рэагуе на падобныя змены ў сучаснай моўнай практыцы, а таму не можа доўгі час заставацца нязменным.

Найбольш актуальным і раней надзённае пытанне аб упарадкаванні правапісу стала ў пачатку 90-х гг. XX ст., калі ў час вялікіх зрухаў у жыцці грамадства, у перыяд адраджэння нацыянальнай культуры адбыліся значныя змены як у жывым маўленні, так і ў самой сістэме беларускай мовы, што патрабавала неадкладнага рэагавання ў галіне кадыфікацыі.

Менавіта ў гэтым і палігае асноўнае адрозненне ў мэтазгоднасці ўзнікнення “Правілаў” 2008 года ад “Правілаў” 1959 года. Неабходнасць стварэння ў 50-х гадах новага зводу правіл узамен “Правапісу беларускай мовы”, выдадзенага ў 1934 годзе пасля ўрадавай пастановы 1933 года, узнікла з-за таго, што стары правапіс быў шмат у чым недасканалым (“гэта асабліва датычылася правапісу складаных слоў, імён, прозвішчаў і геаграфічных назваў” [2, с. 3]), меў мноства штучных, выкліканых экстралінгвістычнымі фактарамі выключэнняў, многія правілы састарэлі, не адпавядалі тагачаснаму стану мовы, а галоўнае, ён быў далёка не поўным, з мноствам лакун, па пэўных прычынах шмат якія пытанні арфаграфіі засталіся ў ім не закранутымі, хоць і патрабавалі ўнармавання. Таму “Правілы” 1959 года з’явілася першай спробай стварэння поўнага, комплекснага, распрацаванага ў дэталях зводу правіл з імкненнем да максімальнага вырашэння складаных пытанняў беларускага правапісу. А патрэба ў “Правілах” нашага часу была выклікана мэтаю не столькі сістэматызаваць і пашырыць існуючы правапіс, колькі прывесці яго ў адпаведнасць са станам мовы ў канцы XX стагоддзя, захаваць адзінства менавіта сучасных правапісных нормаў дзяржаўнай мовы, мовы тытульнай нацыі, што ўяўлялася асабліва актуальным пасля набыцця незалежнасці Беларусі пры станаўленні дзяржаўнасці.

“Правілы’2008” у параўнанні з “Правіламі’1959” маюць некалькі змененую сістэму структуравання, поўнасцю абноўленыя сучасныя

прыклады. У іх лагічна і зручна вылучана новая глава “Правапіс некаторых марфем”, палажэнні якой раней былі раскіданы па правапісе галосных і зычных. Правапіс канчаткаў, які як сістэма змянення слоў знаходзіцца ў “юрысдыкцыі” марфалогіі, слушна вынесены за межы правапісу і рэгламентуецца выключна граматыкай. Акрамя таго, у сучасных правілах адсутнічаюць дадаткі, якія меліся ў правапісе 1959 года: “Заўвагі аб уласных імёнах і прозвішчах” (аб адметнасцях ужывання, правапісу і скланення некаторых уласных імёнаў) і слоўнік – “дапаможнік пры засваенні правапісу”, які складаўся пераважна з прыкладаў з тэксту правілаў і меў пры кожным слове спасылкі на параграф і пункт рэгламентацыі напісання.

Спынімся больш падрабязна на асноўных зменах, што закранулі правапіс галосных.

- У “Правілах” 2008 года рэгламентавана і само напісанне літар: абавязковасць кропак над *ѐ* і *i* як у рукапісным, так і друкаваным тэксце, над *I* – толькі ў рукапісным варыянце.

- Правапіс *о, э, а*: перадача акання на пісьме:

- зараз літара *о* без выключэнняў будзе пісацца толькі пад націскам, нават на канцы іншамоўных слоў пасля галоснай: *Ватэрлоа, Більбаа, Токіа*;

- у запазычаных словах напісанне *э* і *а* пасля зычных, акрамя шыпячых, [р], [д], [т] і [ц] (не з мяккага *т*) вызначаецца, як і раней, па слоўніку і абпіраецца на вымаўленне; аднак раней пасля шыпячых, [р], [д], [т] і [ц] (не з мяккага *т*) *э* і *е* перадаваліся праз *э* (*шэф, прагрэс, цэгла, тэкст, дэфіс*), а пасля астатніх зычных звычайна пісалася *е* (*энергія, панель, экзэмпляр*), то цяпер чакаем новы арфаграфічны слоўнік (прыклады ў новых правілах – *панэль, экзэмпляр, тунэль, інтэрнэт, сэрвіс*, але *шынель* – могуць сведчыць на карысць перавагі *э*);

- ненаціскныя фіналі *-эль, -эр* (раней *шніцэль, лідэр, катэр*) у запазычаных словах перадаюцца па новых правілах як *-аль, -ар* (*шпатель, грэйдар, камп’ютар*).

- Перадача якання на пісьме: ідэнтычна ў 1959 і 2008 гг., толькі нарэшце зняты штучныя выключэнні па лічэбніках: цяпер будзе *дзявяты, дзясяты, сямнаццаць, васьмнаццаць* замест *дзевяты, дзесяты, семнаццаць, васемнаццаць*.

- Правапіс галосных у складаных словах: без сутнасных змен, месцамі розніца спосаб структуравання і падачы матэрыялу;

- адзінае, у 1959 годзе пры пазначэнні першай часткі складаных слоў, у якіх захоўваецца *о* (*фота-, мота-, што-: фотакартка*, але *фатаграфія; мотакрос*, але *матацыкл, матавоз; штогод*), не ўзгадваецца, як у 2008-м, у якасці выключэння частка *слова-* (*словатворчасць, словаформа*), аднак шырэй прадстаўлены іншыя

заўвагі, калі першай часткай складаных слоў з’яўляюцца часткі **сто-, дзевяноста-, адна-, поў-/паў-** (стотысячны, але стагоддзе; дзевяностагадовы; аднагадовы і адназначны; поўнач і паўночны). Да выхаду новага арфаграфічнага слоўніка па падобных пазіцыях, якія былі ў старых правілах і не адлюстраваны ў новых, могуць паўстаць пытанні, напрыклад, ці не трэба зараз будзе пісаць *стадзённы*?

• Правіпіс **ы, і** пасля прыставак:

пасля прыставак **дэз-** і **суб-** замест каранёвага **і** пішацца **ы** (*субынспектар, дэзынфармацыя, раней субінспектар, дэзінтэграцыя*), а пасля прэфіксаідаў **звыш-, між-, пан-, супер-, транс-, контр-** захоўваецца **і** (раней і зараз *звышімклівы, міжжыгачыйны, панісламлізм, контрыгра*);

правіпіс **ы, і** пасля іншых прыставак на зычны і на галосны застаўся без змен (*зайсці, але надысці; заіскрыцца, неістотны*); адзінае, што ў новых правілах пералічваюцца канкрэтныя словы, дзе адбываецца пераход **і ў й** (словы з каранем *ісці, іграць, імя, іначай, таксама словы займаць, наймаць, пераймаць, перайманне, праймаць*), а ўсе астатнія словы захоўваюць пасля прыставак на галосны пачатковы каранёвы **і** (*заікацца, праінфармаваць*).

• Правіпіс прыстаўных галосных **і і а** цалкам супадае; можна адзначыць толькі адзін нюанс – у 1959-м абедзве галосныя падаюцца як раўнапраўныя, без каментару пра перавагу ва ўжыванні **і**, а ў 2008-м у асноўным вядзецца гаворка пра напісанне прыстаўной **і**, а асобным пунктамзначаецца магчымасць з’яўлення ў некаторых словах варыянтнай прыстаўной **а** (*іржаны і аржаны, ішара і амшара*).

• Правіпіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах: захаваўся без змен, нават для ілюстрацыі выкарыстаны тыя ж самыя прыклады, што і ў 1959 годзе;

толькі на пачатку іншамоўных слоў спалучэнне [**й**] з галоснымі уніфікавана перадаецца ётаванымі галоснымі, як і ў беларускіх словах (*Ёфе, Нью-Ёрк*; раней – *Нью-Йорк*),

таксама знята захаванне **о** ў канцавых адкрытых складах у спалучэннях **іо,ію** (замест *Токіо, сальфеджыю* цяпер адпаведна *Токіа*).

• Правіпіс **у і ў**: пашырылася напісанне **ў**:

у пачатку іншамоўных слоў, а таксама ў сярэдзіне іх пасля галосных перад зычнымі ўжо не актуалізуецца, як раней, даволі хістка з-за суб’ектыўнасці вызначэння крытэрыяў складаўтварэння – заўсёды пішацца **ў** (ва *ўніверсітэце, для ўніяты; даўн, раўнд, саўна, фаўна*, але *траур*; раней *браўнінг і фауна, дзяржаўны ўніверсітэт, не уніфікаваны і аўдыторыя, аўдыт*).

Ненаціскае **у** застаецца ў канцы запазычаных слоў і ў запазычаных, якія заканчваюцца на **-ум, -ус** (*фрау, ток-шоу, Ландау; кансіліум, радыус*).

• У правапісе 1959 ёсць асобны параграф аб чаргаванні галосных у некаторых каранях слоў: інфармацыя сёння выдаецца неактуальнай; слухна зняты ў 2008.

• Правапіс ненаціскных галосных у суфіксах назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, дзеепрыметнікаў: без змен.

• Правапіс галосных у абрэвіятурах:

пры напісанні складанаскарочаных слоў часткі слова пішуца як у поўных словах, у апошняй частцы ўжо не аднаўляецца пад націскам этымалагічнае *о* (*прафкам – прафсаюзны камітэт, інтэрнал – інтэрнацыянальная паліцыя, лінкар – лінейны карабель; раней – райком, селькор*). Як і раней, пасля канцавых цвёрдых зычных першай часткі складанаскарочаных слоў пачатковае *і* другой часткі застаецца нязменным (цяпер і раней *педінстытут, санінструктар*).

У прадмове да “Правілаў” 2008 года падкрэсліваецца, што ў беларускім правапісе не адбылося фундаментальных зменаў, гэта не новыя правілы, а частковыя змены існуючага правапісу, які ў цэлым забяспечвае свабоднае і поўнае функцыянаванне пісьмовай мовы ва ўсіх сферах выкарыстання і не патрабуе кардынальных змен. Гэта ўдакладненні з мэтай удасканалення, аптымізацыі і уніфікацыі правілаў, з мэтай прывядзення іх у адпаведнасць з сучаснай моўнай практыкай. Падобнае меркаванне цалкам пацвярджаецца нашым кароткім аглядам змен, што адбыліся ў правапісе галосных у беларускай мове. Аднак, на жаль, асобныя правілы з-за некаторай, на наш погляд, сцісласці выкладання, недастатковай інфарматыўнасці і адсылкі напісання да слоўніка як адзінай нарматыўнай крыніцы па-ранейшаму “не з’яўляюцца цвёрдым крытэрыем для адзінага і паслядоўнага напісання” [2, с. 9], што, відаць, пакідае прастору для навуковай думкі нашым нашчадкам.

Літаратура

1. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.

2. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1959. – 160 с.

А. А. Радзевіч

АНАЛІЗ ХАРАКТАРУ ІНФАРМАЦЫІ Ў ТЭКСЦЕ

Праверка кантрольных работ паказала, што студэнты не заўсёды ўдумліва падыходзяць да выканання заданняў, у большасці выпадкаў “літаральна” выкарыстоўваючы ўзоры зборніка “Сучасная беларуская мова: Кантрольныя работы для студэнтаў завочнага аддзялення...”

Тэкст – аб’ект унікальны ўжо сам па сабе, таму пры яго апісанні зыходным павінны быць канцэптуальны падыход, заснаваны на індывідуальным асэнсаванні мадэлі свету, прапанаванай тым ці іншым аўтарам. Схема комплекснага аналізу тэксту і скіравана на гэта.

Выяўленне характару інфармацыі – толькі адна з пазіцый, але вельмі важная для дакладнага разумення тэкставай прасторы, бо змест – гэта яе асноўная катэгорыя. Прагматычны статус вербалізаванай сітуацыі змяняецца разам са зменай функцыянальнага рэгістра. **Змястоўна-фактуальная інфармацыя** адлюстроўвае падзеі, працэсы, якія ўжо адбыліся, адбываюцца ці яшчэ адбудуцца. Дапускаецца гіпатэтычнасць, супастаўленне фактаў, іх характарыстыка, меркаванні адносна вырашэння пэўных праблем: “*Ніжняя палата беларускага парламента ўчора прыняла дапаўненні і змяненні ў некаторыя кодэксы па пытаннях спажання аліментаў на дзяцей. Паводле прапановы парламентарыяў, на ўтрыманне сваіх няпоўнагадовых наішчадкаў бацькі будуць абавязаны выдаткоўваць 50 працэнтаў бюджэту пражытковага мінімуму штомесяц – на аднаго дзіця, 75 – на дваіх, 100 працэнтаў – на траіх і больш. Законапраектам прадугледжана таксама, што бацькі могуць добраахвотна дамовіцца паміж сабой аб выплаце аліментаў, заключыўшы адпаведнае пагадненне. ...Пры заключэнні пагаднення паміж бацькамі аліменты можна замяніць пэўнымі матэрыяльнымі каштоўнасцямі або маёмасцю. Скажам, перадаць кватэру – лічы, ад рэгулярных выплат пазбавіўся”* (“Звязда” 2008: 22 кастрычніка). Трэба падкрэсліць, што змястоўна-фактуальная інфармацыя заўсёды вербалізавана, таму рэалізуецца праз моўныя сродкі з прамым прадметна-лагічным значэннем, зафіксаваным у слоўніках.

У большасці выпадкаў інфармацыя (у шырокім разуменні значэння гэтага слова) утрымлівае індывідуальна-аўтарскае разуменне ўзаемаадносін паміж з’явамі фактуальнай прасторы, што патрабуе творчага асэнсавання: не заўсёды рэчаіснасць адлюстравана аўтарам тэксту ў яе аб’ектыўнай рэальнасці. Напрыклад:

*Дзе – старасць,
дзе – маладосць?!.
Зацвілі яблыні сёння.*

А. Разанаў

Менавіта па гэтых дыферэнцыяльных прыметах вылучаюць **змястоўна-канцэптуальную інфармацыю**. Няпэўнасць (энтрапія), неакрэсленасць адлюстравання свету ў гэсце здымаецца “эстэтыка-пазнавальнай дзейнасцю”, заўсёды звязанай з інтэрпрэтацыяй. Як адзначаюць даследчыкі, змястоўна-канцэптуальная інфармацыя – “катэгорыя тэкстаў мастацкіх, хаця можа быць выяўлена з навукова-пазнавальных тэкстаў. Адрозненне толькі ў тым, што змястоўна-канцэптуальная інфармацыя ў навуковых тэкстах заўсёды выражана дастаткова празрыста...” [Гальперін 1981: 28].

У пэўнай ступені можна казаць пра тое, што вытлумачэнне тэксту, раскрыццё яго глыбіннага зместу абумоўлены пошукамі змястоўна-канцэптуальнай інфармацыі:

*Вясёлы і ў сваёй пакуце
І сумны –
Радасці назло –
Гук выдзімаюць, як у гуце
Са шкла гарачага святло.*

Р. Барадулін

Змястоўна-падтэкставая інфармацыя – гэта “прадукт” асацыятыўнай дзейнасці чалавека, уключэння ім у працэс усведамлення рэчаіснасці патэнцыяльных магчымасцей моўных адзінак спараджаць паралельныя канататыўныя планы. Гэтая інфармацыя не заўсёды праяўляецца ў тэксце. Праявамі гэтай “двупланавасці” з’яўляецца выкарыстанне аўтарам мастацкага тэксту такіх моўна-выяўлечых сродкаў, як метафара, метанімія, перыфраз, параўнанне, алегорыя, сімвал і інш. Напрыклад, вядомыя разанаўскія вершасказы пабудаваны на ледзь улоўнай асацыятыўнай сувязі сутнасці прадмета і яго вербалізаванага моўнага знака: *Грошы ахрышчваюць грахі, але самі яны хрышчоныя сонцам – Хорсам. Грошы вырошчваюцца з душаў рэчаў, але ўрошчваюцца ў чалавечыя душы: кім валодаюць яны – таго яны горшаюць, хто валодае імі – таго яны ўхарошваюць.*

Усё вышэй сказанае яшчэ раз падкрэслівае важнасць і неабходнасць удумлівага прачытання тэксту, асабліва мастацкага, бо менавіта ў ім адлюстраваны як свет, так і чалавек у ім, усведамленне іх тоеснасці ці асобнасці.

Літаратура

1. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М., 1981. – 139 с.

А. Л. Садоўская

ЭТНАЛІНГВІСТЫКА ЯК НАВУКА. ЗАДАЧЫ І МЭТЫ, АБ’ЕКТ І ПРАДМЕТ ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

1. *Этналінгвістыка* ў нашай гуманітарнай навуцы – параўнальна новая дысцыпліна, таму пытанні вызначэння межаў і аб’ёму самога паняцця этналінгвістыкі як навукі і, адпаведна, яе статусу сярод іншых гуманітарных дысцыплін, а таксама мэтай і задач, аб’екта і прадмета этналінгвістычнага даследавання да сённяшняга дня не маюць адназначнага вырашэння. Дыскусійны характар нават асноватворных пытанняў этналінгвістыкі абумоўлены, на нашу думку, не толькі маладым узростам названай навукі, але і адрозненнем ў сучаснай славістыцы двух асноўных агульнапрызнаных цэнтраў гэтага напрамку, так званых этналінгвістычных школ, якія, хоць і блізкія ў сваіх трактоўках этналінгвістыкі і яе асноўных метадалагічных палажэнняў, але і маюць відавочныя разыходжанні ў сваіх падыходах да яе (маюцца на ўвазе маскоўская і польская (люблінская) этналінгвістычныя школы). Аднак перш

чым звярнуцца да разгляду сутнасці названага навуковага падыходу, варта звярнуць увагу на сам тэрмін *этналінгвістыка*, які ўзнік задоўга да з’яўлення названай навуковай дысцыпліны.

2. Стваральнікамі самога тэрміна *этналінгвістыка* лічацца амерыканскія вучоныя-этнографы, якія вывучалі ў канцы 19 стагоддзя індзейскія плямёны і, натуральна, сутыкнуліся з неабходнасцю вывучаць мовы гэтых плямёнаў, без чаго немагчыма было зразумець іх культуру, быт, вераванні, абраднасць. У першай чвэрці 20-га стагоддзя на тым жа матэрыяле стала развівацца этналінгвістыка ўжо як лінгвістычная дысцыпліна, што называлася таксама *антрапалагічнай лінгвістыкай*, на глебе якой вырасла вядомая тэорыя, або гіпотэза, лінгвістычнай адноснасці Сепіра і Уорфа, якая сцвярджала, што структура мовы прадвызначае структуру мыслення, спосаб пазнання навакольнай рэчаіснасці і ўсю сацыяльную і культурную дзейнасць соцыума. Гэта быў амерыканскі варыянт неагумбальтыянства. У Еўропе неагумбальтыянства развівалася галоўным чынам у Германіі, дзе яно, аднак, не называлася этналінгвістыкай. У Расіі ідэі Гумбальта знайшлі працяг і развіццё ў працах А.А.Патабні (асабліва “Мысль и язык”, 1862) і затым, калі мець на ўвазе прамы працяг гумбальтаўскага погляду на мову, – у працы Шпета “Внутренняя форма слова” (1927).

Тэрмін *этналінгвістыка*, побач з тэрмінам *антрапалагічная лінгвістыка*, шырока выкарыстоўваецца ў раманскіх краінах, дзе праблема “мова і культура” распрацоўваецца ў многіх напрамках, спараджаючы такія розныя дысцыпліны, як *лінгвістычная этнаграфія*, аб’ектам вывучэння якой з’яўляецца грамадства, культура, чалавек, і *этнаграфічная лінгвістыка*, аб’ектам якой з’яўляецца мова ў яе суадносінах з культурай. Ёсць таксама *фалькларыстычны напрамак этналінгвістыкі*, які вывучае мову фалькорных жанраў, рытуальныя мовы і да т.п., напрамак, які вывучае “карціну свету” з падраздзеламі “этназаалогія”, “этнабатаніка”, “народная металінгвістыка”, семантычныя палі часу, прасторы, колераабзначэнняў, частак цела, тэрмінаў роднасці і сваяцтва, антрапаніміі і да т.п. Этналінгвістыка можа разглядацца ў французскай навуцы як адгалінаванне сацыялінгвістыкі, якое спецыялізуецца на аналізе так званых “прымітыўных” грамадстваў, або як адгалінаванне дыялекталогіі і лінгвістычнай геаграфіі, што займаецца ў першую чаргу складаннем этнаграфічных і лінгвістычных атласаў.

3. Заснавальнікамі, фундатарам *сучаснай славянскай этналінгвістыкі* лічыцца М. І. Талстой і маскоўская этналінгвістычная школа, якая склалася ў Інстытуце славяназнаўства і балканістыкі саюзнай Акадэміі навук і вядзе свой пачатак ад сярэдзіны 70-х – пачатку 80-гадоў, калі шырока распачаліся этналінгвістычныя экспедыцыі на Палессе і выйшлі з друку першыя этналінгвістычныя працы, у тым ліку і тэарэтычнага характару, М.І.Талстога. На думку Мікіты Талстога, *этналінгвістыку* можна

вызначыць дваяка – у шырокім плане, або ў шырокім сэнсе, і у больш звужаным плане, канкрэтызаваным і спецыялізаваным.

4. *Этналінгвістыка ў звужаным і спецыяльным разуменні з’яўляецца* той галіной мовазнаўства, якая ставіць і вырашае праблемы суадносін і ўзаемасувязі мовы і этнаса, мовы і духоўнай культуры, мовы і народнага менталітэту, мовы і народнай творчасці, мовы і міфалогіі і г.д. Тут этналінгвістыка разумеецца як раздзел мовазнаўства, і *аб’ектам* яе лічыцца мова ў яе суадносінах з культурай. Для гэтага раздзелу лінгвістыкі істотным з’яўляецца разгляд не толькі адлюстравання народнай культуры, псіхалогіі і міфалагічных уяўленняў у мове, але і канструктыўнай ролі мовы і яе ўздзеяння на фарміраванне і функцыянаванне народнай культуры, народнай псіхалогіі і народнай творчасці. Гэта актыўная функцыя мовы заўважалася ўжо ў васемнаццатым стагоддзі І. Гердэрам, а пазней, у дзевятнаццатым стагоддзі, В. Гумбальтам і яго шматлікімі паслядоўнікамі. Яе прызнанне і ўплыў характэрныя таксама для ранняй рускай філалагічнай і мовазнаўчай традыцыі, для Ф.І. Буслаева, А.Н. Афанасьева і асабліва для А.А. Патабні.

Згодна з канцэпцыяй М.І. Талстога, *этналінгвістыка* вывучае мову ў аспекце яе суадносін з этнасам (*‘мова : этнас’*) падобна да таго, як *псіхалінгвістыка* разглядае мову ў агульным аспекце *‘мова : чалавечая псіхіка’*, *прыкладная лінгвістыка* – *‘мова : практычная дзейнасць чалавека’*, *сацыялінгвістыка* – *‘мова : чалавечы грамадства (соцыум)’*. Пры гэтым, калі псіхалінгвістыка і матэматычная лінгвістыка (але не прыкладная) вывучаюць так званы ўнутраны бок мовы і тым самым адносяцца да ўнутранай лінгвістыкі, то этналінгвістыка і сацыялінгвістыка звернуты да знешняга боку мовы і ўключаюцца ў так званую знешнюю лінгвістыку. У агульным сэнсе *этналінгвістыка* і *сацыялінгвістыка* могуць расцэнывацца як два асноўныя кампаненты (раздзелы) адной больш шырокай дысцыпліны, толькі з той розніцай, што першая ўлічвае перш за ўсё спецыфічныя – нацыянальныя, народныя, племянныя – асаблівасці этнаса, у той час як другая – асаблівасці сацыяльнай структуры канкрэтнага этнаса (соцыума) увогуле (як правіла, на позняй стадыі яго развіцця) у дачыненні да моўных працэсаў, з’яў і структур.

5. Другое азначэнне *этналінгвістыкі* – *шырокае*, у якім этналінгвістыка разумеецца як комплексная дысцыпліна, прадметам вывучэння якой з’яўляецца “план зместу” культуры, народнай псіхалогіі і міфалогіі незалежна ад сродкаў і спосабаў іх фармальнага выражэння (слова, прадмет, абрад, выява і да т.п.). *Аб’ектам вывучэння* такой этналінгвістыкі з’яўляецца ўжо не толькі мова, хоць за ёй і прызнаецца асноўная роля ў рэпрэзентацыі і захаванні культурнай інфармацыі ў часе, але і іншыя формы і субстанцыі, праз якія перадаюцца калектыўная свядомасць, народны менталітэт, карціна свету пэўнага этнаса або ўвогуле соцыума. Такім чынам, *аб’ектам так званай “шырокай” этналінгвістыкі*

становіцца ўся народная культура, усе яе віды, жанры і формы – вербальныя (лексіка, фразеалогія, парэміялогія, фалькорныя тэксты), акцыянальныя (абрады), ментальныя (вераванні). *Прадметам этналінгвістыкі* з’яўляецца змястоўны план культуры, яе семантычная (сімвалічная) мова, яе катэгорыі і механізмы. Яе *мэта* – семантычная рэканструкцыя традыцыйнай (архаічнай, міфапэтычнай у сваёй аснове) карціны свету, светапогляду, сістэмы каштоўнасцей.

Менавіта такое разуменне этналінгвістыкі ляжыць у аснове многіх прац, створаных супрацоўнікамі Інстытута славяназнаўства РАН і ў першую чаргу іх вядомай калектыўнай працы – этналінгвістычнага слоўніка “Славянские древности”, у якім і зроблена спроба вытлумачыць асноўныя адзінкі “мовы культуры”, г.зн. самыя істотныя для культуры сэнсы, незалежна ад таго, у якой форме і ў якой субстанцыі яны адлюстраваныя – або у слове, або ў дзеянні, або гэтыя сэнсы замацаваныя за прадметам, за ўласцівасцю прадмета і г.д.

Пры такім падыходзе галоўнае – гэта разуменне “інтэгральнасці” культуры, г.зн. сэнсавага адзінства ўсіх яе формаў і жанраў (мовы, абраду, вераванняў, народнага мастацтва), якое абумоўлена адзінай карцінай свету чалавека, які ўспрымае і асэнсоўвае свет і які стварае культуру. Такі антрапалагічны погляд на культуру і мову характэрны для ўсёй галіны гуманітарных ведаў у наш час.

6. Называючы свой падыход *этналінгвістычным*, М.І. Талстой надаваў дакладна вызначаны сэнс кожнаму са складнікаў *слова “этналінгвістыка”*. Першая яго частка (*этна-*) абазначае, што традыцыйная народная культура вывучаецца ў яе этнічных, рэгіянальных і “дыялектных” формах, на падставе якіх, таксама як і ў мове на падставе дыялектаў, рэканструіруецца праславянскі стан. Другая частка (*лінгвістыка*) мае трыякае значэнне: па-першае, яна абазначае, што галоўнай крыніцай для вывучэння традыцыйнай культуры з’яўляецца мова; па-другое, яна абазначае, што культура, таксама як і натуральная мова, разумеецца як сістэма знакаў, як семіятычная сістэма, або як мова ў семіятычным сэнсе слова (падобна да таго, як мы кажам пра мову жывапісу, пра мову музыкі, пра мову жэстаў і да т.п.); і па-трэцяе, і, бадай, самае галоўнае, што этналінгвістыка карыстаецца многімі лінгвістычнымі паняццямі і метадамі, паколькі такое вывучэнне культуры ў наш час можа весціся ўсё ж пераважна або выключна лінгвістычнымі метадамі. У гэтым выпадку этналінгвістыка – адзін з яркіх прыкладаў “экспансіі” і пранікнення лінгвістычнай метадалогіі ў суседнія дысцыпліны, у дадзеным выпадку, – у этнаграфію, міфалогію і інш. І ў такім выпадку гэта “экспансія” з’яўляецца цалкам апраўданай і дае вельмі добрыя вынікі. У той самы час этналінгвістыка не канкурыруе з лінгвістыкай і этнаграфіяй, з фалькларыстыкай і культуралогіяй і тым больш з сацыялогіяй, не выцясняя іх, а з’яўляецца самастойнай галіной ведаў, комплекснай

памежнай наукай, якая стаіць на мяжы пералічаных навук, абапіраецца шмат у чым на іх крыніцы і дасягненні, і, як і многія іншыя сучасныя навуковыя дысцыпліны, карыстаецца комплекснымі метадамі.

7. У блізкім да гэтага сэнсе *этналінгвістыка* трактуецца і ў Польшчы (Любліне), дзе пад рэдакцыяй прафесара Е.Бартмінскага з 1988 года выдаецца штогоднік “Этналінгвістыка” і этналінгвістычны слоўнік польскай традыцыйнай народнай культуры (“Слоўнік народных стэрэатыпаў і сімвалаў”). Аднак некаторыя метадалагічныя палажэнні даследчыкаў польскай этналінгвістычнай школы ўсё ж розняцца з меркаваннямі і палажэннямі М.І. Талстога і яго школы.

Ежы Бартмінскі адзначае, што для таго, каб вызначыць месца этналінгвістыкі сярод сучасных гуманітарных дысцыплін, варта перш за ўсё вызначыць яе месца ў адносінах да навук пра народ (дыялекталогіі, фалькларыстыкі, этнаграфіі), якія, на яго думку, перажываюць свой крызіс, звязаны са знікненнем паняцця “просты люд”, а таксама ў адносінах да этнанавукі (кагнітыўнай антрапалогіі).

Даследчык адзначае, што сам элемент *этна-* ў назве этналінгвістыкі як дысцыпліны можа інтэрпрэтавацца дваяка. Першы спосаб адпавядае значэнню *этна-* ў назвах ‘*этнаграфія*’, ‘*этналогія*’ або ‘*этнамузыказнаўства*’, ‘*этнаархеалогія*’, ‘*этнапсіхалогія*’, ‘*этнапаэтыка*’, ‘*этнасемантыка*’ і г.д. Паняцце ‘*этнас*’ тут разумеецца прадметна, як прадмет цікавасці адпаведнай навуковай дысцыпліны. *Этналінгвістыка* ў такой трактоўцы можа быць сфармулявана як лінгвістыка, якая даследуе мову пэўных этнічных супольнасцей, мову ў яе адносінах да этнакультуры.

Другі спосаб разумення этналінгвістыкі ўзнікае ў тым выпадку, калі мы паставім этналінгвістыку ў адзін шэраг з назвамі ‘*этнанавука*’, ‘*этнабатаніка*’, ‘*этнафіласофія*’, ‘*этнагісторыя*’ (народная гісторыя; навука, якая даследуе, як грамадства ўспрымае сваю гісторыю). Усе гэтыя навукі абапіраюцца на этнаметадалогію, якая даследуе масавае штодзённае мысленне і свядомасць. Элемент *этна-* разумеецца суб’ектна і абазначае пэўную супольнасць як стваральніка і носьбіта пэўнай галіны ведаў і пэўнай культурнай сістэмы. Гэты другі спосаб разумення этналінгвістыкі адкрывае дарогу да вывучэння менталітэту носьбітаў дадзенай мовы і культуры, што і з’яўляецца *асноўнай задачай этналінгвістыкі*.

На думку Е. Бартмінскага, *этналінгвістыка* з’яўляецца напрамкам у мовазнаўстве, а не інтэрдyscyплінарнай галіной і больш цесна кантактуе з этнанавукай (антрапалогіяй культуры, кагнітыўстыкай), чым з этнаграфіяй (этналогіяй). Прадстаўнікі польскай (люблінскай) школы лічаць, што этналінгвістыка не абмяжоўвае даследаванняў сувязі мовы і культуры толькі дыялектамі і народнай культурай, яна ахоплівае таксама ўсе разнавіднасці агульнанароднай мовы, у тым ліку наддыялект – літаратурную мову ва ўсім яе гістарычным і сінхранічным багацці (разнавіднасці, стылі, моўныя жанры).

8. *Сучасную беларускую этналінгвістыку* адрознівае ад суседніх, як слушна адзначае беларускі даследчык М.П. Антропаў, адсутнасць адзінага, няхай і разгалінаванага, але цалкам гамагеннага навуковага рэчышча, якое маніфестуюць напярэма маскоўскай і люблінскай этналінгвістычных школ. Іх лідэры (М.І. Талстой і Е. Бартмінскі), як ужо адзначалася, акрэслілі ў свой час тэарэтычную, метадалагічную і фактаграфічную базы і выхавалі і аб’ядналі вакол вызначанай цэнтральнай праблемы цэля групы вучоных, вынікам чаго стала пэўная колькасць фундаментальных выданняў агульнаславянскага характару і значэння – гэта найперш 5-томны этналінгвістычны слоўнік “Славянские древности”, тры тамы якога ўжо выйшлі з друку (Масква, 1995–2004) і “Słownik stereotypów i symboli ludowych” – апублікаваны 1-ы том у 2 кнігах “Kosmos” (Люблін, 1996, 1999). У адрозненне ад названых, беларуская этналінгвістыка ў агульным плане ўяўляе хутчэй кангламерат ідэй, якія ў рознай ступені маштабнасці і з рознай паспяховасцю рэалізуюцца ў навуковых цэнтрах краіны, перш за ўсё ва універсітэтах. Дарэчы, з філфака БДУ ў 1984 годзе, калі ў склад Палескай экспедыцыі Інстытута славяназнаўства ўліўся беларускі мінскі атрад, а на наступны год – гомельскі, і пачынаецца больш-менш самастойнае існаванне айчынай этналінгвістыкі.

Літаратура

1. *Антропаў, М. П.* Беларуская этналінгвістыка паміж Масквой і Люблінам / М. П. Антропаў // “Мова – Літаратура – Культура”: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (да 80-годдзя прафесара Льва Міхайлавіча Шакуна), Мінск, 16–17 лістапада 2006 г. – Мінск, 2007. С.143–145.
2. *Бартмінскі, Е.* Некоторые спорные проблемы этнолингвистики / Е. Бартмінскі // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: матер. междунар. науч. конф., Минск, 2–4 ноября 2000 г. – Минск, 2001. С. 16–22.
3. *Садоўская, А. Л.* Беларуская этналінгвістыка ў кантэксце славістыкі / А. Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 3 / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск, 2004. – С. 94–102.
4. *Садоўская, А. Л.* Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект: дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / А. Л. Садоўская. – Мінск, 2002.
5. *Толстая, С. М.* Этнолингвистика: современное состояние и перспективы / С. М. Толстая // Текст лекции.
6. *Толстой, Н. И.* О предмете этнолингвистики и её роли в изучении языка и этноса / Н. И. Толстой // Ареальные исследования в языкознании и этнографии (Язык и этнос): сб. науч. тр. / Акад. наук СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая и др.; отв. ред. Н. И. Толстой. – Л., 1983. С. 181–191.
7. *Толстой, Н. И.* Язык и культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М., 1995.

Пытанні і заданні

1. Раскажыце пра гісторыю ўзнікнення тэрміна *этналінгвістыка*.
2. Назавіце заснавальніка, фундатора *сучаснай славянскай этналінгвістыкі* і вядомыя вам этналінгвістычныя школы.

3. Якое азначэнне *этналінгвістыкі* прапануе М.І.Талстой і ў чым заключаецца адрозненне паміж так званымі *вузкім*, спецыялізаваным і *шырокім* разуменнем этналінгвістыкі?
4. Назавіце асноўныя задачы, якія ставіць перад сабой “вузкая” этналінгвістыка.
5. Якія мэты і задачы ставіць перад сабой “шырокая” этналінгвістыка і што становіцца аб’ектам і прадметам яе вывучэння?
6. Раскажыце, якім чынам тлумачыў Мікіта Талстой сэнс кожнага са складнікаў тэрміна *этналінгвістыка* пры намінацыі ім адпаведнага навуковага напрамку.
7. Як трактуе *этналінгвістыку* Ежы Бартміньскі і, адпаведна, Люблінская школа этналінгвістыкі?
8. Што вы можаце сказаць пра спецыфіку *сучаснай беларускай этналінгвістыкі*?

Навуковае выданне

ПРАЦЫ КАФЕДРЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Выпуск 7

У аўтарскай рэдакцыі

Адказны за выпуск *А. А. Радзевіч*

Падысана да друку 27.10.2008. Фармат 60×84/16.
Папера афсетная. Гарнітура Times. Рызаграфія.
Ум. друк. арк. 8,96. Ул.-выд. арк. 10,51. Тыраж 50 экз. Заказ № 477.

Выдавец і паліграфічнае выкананне
Дзяржаўная ўстанова адукацыі
«Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы»
ЛІВ № 02330/0133359 ад 29.06.2004 г.
220007, Мінск, вул. Маскоўская, 15.